

LUCIAN
BOIA

NAPOLEON III
CEL NEIUBIT

seriile
de utor
HUMANITAS

LUCIAN BOIA, născut în București la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București. Opera sa, întinsă și variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România și în Franța, precum și traduceri în engleză, germană și în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor și a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*) și la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât și prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viața extraterestră și sfârșitul lumii până la comunism, naționalism și democrație). În 1997, lucrarea sa *Istorie și mit în conștiința românească* a stârnit senzație și a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naționale.

LUCIAN
BOIA

NAPOLEON III
CEL NEIUBIT

Traducere din franceză de
EMANOIL MARCU

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta

IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BOIA, LUCIAN

Napoleon III cel neiubit / Lucian Boia; trad.; Emanoil Marcu. –

București: Humanitas, 2008

ISBN 978-973-50-1989-1

I. Marcu, Emanoil (trad.)

94(44)"18" Napoleon III

929 Napoleon III

LUCIAN BOIA

NAPOLÉON III LE MAL-AIMÉ

© Les Belles Lettres, 2008

© HUMANITAS, 2008, pentru versiunea românească

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi CARTE PRIN POȘTĂ: tel./fax 021/311 23 30

C.P.C.E. — CP 14, București

e-mail: cpp@humanitas.ro

www.librariilehumanitas.ro

*În amintirea mamei mele, Fulvia,
această carte la care ținea atât de mult.*

Cuvânt înainte

Această carte nu e o biografie. Intenția autorului este să propună o meditație privind cariera unei personalități care i-a dezbinat pe francezi și îi separă, încă, pe istorici. În centrul investigației se află un proiect de o ambiție puțin obișnuită. Napoleon III a vrut să remodeleze Franța, Europa și lumea. Va trebui să limpezim geneza unei viziuni politice și sociale foarte particulare, obiectivele urmărite și modul în care-au fost puse în operă, iar la sfârșit să facem bilanțul, plin de contraste, al împlinirilor și eșecurilor.

Ludovic Napoleon, viitorul Napoleon III, s-a născut în noaptea de 20 spre 21 aprilie 1808, acum exact două secole: un interval care ar invita la o comemorare. A fost președintele Republicii Franceze din 1848 până în 1852 și împărat al francezilor din 1852 până în 1870. În vremea lui, s-a bucurat de o autoritate neegalată de nici un alt om de stat european. Dar între el și posteritate se interpun două evenimente nefericite: lovitura de stat din 2 decembrie 1851, care a lichidat a Doua Republică, și războiul pierdut din 1870, care a pus capăt Imperiului și mai ales a lovit dureros țara. Mort în exil, în Anglia, la 9 februarie 1873, împăratul rămâne exilat și astăzi pe pământ britanic – și nu mai puțin din memoria compatrioților săi. Este un episod din istoria lor pe care francezii preferă să-l uite.

Expunerea care urmează a fost concepută cu gândul la aniversarea – reală sau virtuală – din 20–21 aprilie 2008,

dar fără să fie un cadou făcut împăratului. Cititorul va judeca; oricum, autorul și-a propus să rămână cât mai departe de disputele partizane din jurul lui Napoleon III și să-și trateze subiectul cu înțelegere, dar fără menajări inutile. A căuta rațiunile unei opțiuni politice, ale unui succes sau ale unui dezastru e un demers cu mult mai util decât acela de a copleși pe cineva cu laude sau cu reproșuri.

Fiecare individ, și cu atât mai mult un personaj istoric de mare anvergură, prezintă o multitudine de chipuri, compuse și recompuse în funcție de perspectiva din care e privit. Napoleon III este o ființă reală și în același timp o creație „colectivă“ a scriitorilor, a istoricilor, a tuturor celor care s-au apropiat de el într-un fel sau în altul. Preocuparea mea a fost să găsesc un punct de echilibru între atâtea reprezentări divergente. Oricum, istoria nu deține adevăruri „absolute“. În spatele oricărei reconstituiri se ascunde istoricul. Cu alte cuvinte, acest portret, pe care l-am dorit cât mai fidel, este și el, într-un fel, propriul meu Napoleon III.

Pe un plan mai general, dosarul Napoleon III e legat de dezbaterea nicicând încheiată despre rolul jucat de „eroii“ istoriei. Să fie oare istoria dominată de acțiunea lor, cum a pretins atâta timp istoriografia tradițională, sau dimpotrivă, „marii oameni“ nu fac decât figurație, iar esențialul se joacă la nivelul structurilor profunde și prin acțiunea maselor, cum susține interpretarea științifică și democratică ilustrată de „noua istorie“? Experiența lui Napoleon III dovedește un lucru: capacitatea „oamenilor mari“ de a influența istoria e limitată, dar reală. Personajul nostru n-a izbutit să schimbe lumea – misiune imposibilă, chiar și pentru un „erou“. A schimbat totuși fața Parisului, ceea ce nu s-ar fi întâmplat fără el. Și mai ales a declanșat sau a favorizat, în Franța și în alte părți, un

șir întreg de evoluții, cu consecințe uneori considerabile; ar fi absurd să depersonalizăm istoria în asemenea măsură încât să pretindem că, și fără el, am fi avut aceleași evoluții, care s-ar fi petrecut exact în același fel. Napoleon III își are locul lui printre arhitecții Franței moderne și ai Europei moderne.

A supraestimat, cu siguranță, potențialul țării sale. Pe lângă erorile politicii imperiale, istoricul trebuie să ia în considerare, mai ales în analiza catastrofei finale, capacitățile și limitele Franței. Sub al Doilea Imperiu, Franța a progresat în termeni absoluți, însă în termeni relativi ea a pierdut teren în fața puterilor concurente. Germania era mai slabă în 1848; s-a dovedit a fi mai puternică în 1870. Evoluție paradoxală: în locul ascensiunii promise, Franța intrase (prin comparație cu alții) pe panta declinului.

Napoleon III: drama unui om care a vrut cu orice preț să facă realitate din visele sale.

I

Controverse

Ludovic Napoleon cel Mare și Napoleon cel Mic

Destinul postum al lui Napoleon III e unul straniu: la fel de agitat ca viața lui, atât de bogată în răsturnări de situație. Admiratorii lui sunt o specie rară; mult mai numeroși sunt cei care nu-l țin la mare cinste. Ura, măcar, considerabilă pe vremuri, s-a tocit între timp, evoluând spre o ostilitate mai puțin pătimasă. Sentimentul cel mai curent e o totală indiferență. Pentru cei mai mulți francezi, ultimul lor suveran se află într-o zonă obscură, la periferia imaginarului istoric.

Și totuși, Napoleon III și-a marcat apăsător epoca: Franța, Europa și lumea. Sub domnia lui, bunăoară, societatea franceză face pași decisivi în modernitate. O contradicție frapantă apare astfel între rolul lui istoric greu de contestat și locul mediocru pe care-l ocupă în memoria și stima compatrioților săi.

Acest gen de dizgrație a avut efectul paradoxal de a stimula interesul istoricilor, intrigăți – și pe bună dreptate – de statutul echivoc al împăratului. Există un „mister Napoleon III” care-i incită pe specialiști – câteodată chiar și pe unii „amatori” – să caute o explicație. Interpretările se adună, dar, fiind inevitabil divergente, nu fac decât să întrețină ambiguitatea. Biografiile suveranului și lucrările

despre al Doilea Imperiu formează deja o întreagă bibliotecă, a cărei amplexare contrastează cu dezinteresul cvasigeneral.

Istoria nu cunoaște unanimitatea. Judecățile despre actorii ei sunt în mod firesc diferite; rare sunt totuși cazurile când ele sunt perfect opuse, punct cu punct. E ceea ce se întâmplă cu Napoleon III. La nivelul reprezentărilor, este probabil personalitatea cea mai controversată din istoria Franței. Reputația lui variază de la abjecția totală, înfierată de Victor Hugo în *Napoléon le Petit*, până la măreția fără pată, al cărei bard s-a făcut mai recent Philippe Séguin, într-o lucrare intitulată fără echivoc *Louis-Napoléon le Grand*. Interpretările extreme se susțin reciproc. Diabolizarea sau desconsiderarea, injuste și una și cealaltă, determină inițiative de reabilitare care, întrecând uneori măsura, îi încurajează pe adversari în prejudecățile lor ostile: o mișcare de pendul, atenuată de câțva timp, dar care încă e departe de a se opri.

Nimic nu ilustrează mai bine controversa decât opiniile divergente privind capacitățile intelectuale ale împăratului; de la un autor la altul, acestea variază de la stupiditatea cea mai crasă la o inteligență fără egal. „Un cretin“, îl cataloga Adolphe Thiers în 1848: sentiment împărtășit de o bună parte a elitei politice. „Ce idiot!“, „reconfirma“, douăzeci de ani mai târziu, Jules Favre, un lider al opoziției din timpul Imperiului.¹

Alexis de Tocqueville se arată mai indulgent... dar nu foarte mult. „Gândirea lui – apreciază el – era incoerentă, confuză, plină de mari idei amestecate, pe care le lua când din faptele lui Napoleon, când din teoriile socialiste, când din amintirile sale din Anglia, unde trăise: izvoare foarte

¹ După Alain Plessis, *De la fête impériale au mur des fédérés, 1852–1871*, Paris, ediția 1979, p. 14.

diferite și adesea total opuse. [...] Era visător și himeric. [...] Când trebuia să părăsească aceste zone vaste și cețoase pentru a-și restrânge judecata la un subiect anume, era capabil de perspicacitate, uneori de finețe și anvergură, ba chiar de o anume profunzime, dar niciodată sigur și gata oricând să asocieze o idee bizară cu una justă.“ Tocqueville îl suspectează de „un grăunte de nebunie“ care, pe lângă limitele inteligenței și culturii, i-ar explica nesăbuițele.²

Alt „portretist“ al prințului, Charles de Rémusat, scriitor și om politic de orientare liberală, apropiat de Thiers, îl consideră total lipsit de „judecată, instruire, conversație sau experiență“, rezumându-i personalitatea într-un singur cuvânt: „insignifiant“; în schimb, îl vede „înzestrat cu o facultate rară și puternică, aceea de a-și pune amprenta personală în treburile omenești“. Deficitul de inteligență ar fi astfel compensat de un plus de imaginație, pe care-l „folosește în afacerile lumii“, producând sau modificând „evenimentele după fantezia lui“.³ O „idiotie“ creativă, așadar, opusă inteligenței sterile a celorlalți responsabili politici.

Din momentul în care Ludovic Napoleon devine Napoleon III, comportamentul său intelectual începe să fie mai bine apreciat. Firește, un împărat „în funcție“ este mai inteligent, vezi bine, decât un simplu pretendent, fie el și președintele Republicii! În intimitate, și cu condiția să-și dezlege limba, ceea ce se întâmplă rar, nu spune niciodată lucruri banale. Interlocutorii săi au surpriza de a descoperi un ins mai inteligent decât părea. Alexander Hübner, ambasadorul Austriei, notează în jurnalul său: „La cină, partea cea mai plăcută a zilei, discuția dintre

² Alexis de Tocqueville, *Souvenirs*, Paris, 1893, pp. 315–316.

³ Charles de Rémusat, *Mémoires de ma vie*, vol. IV, Paris, 1967, pp. 359–360.

împărat, lady Cowley [soția ambasadurului englez] și mine curge neobosit, iar modul de a judeca al împăratului Napoleon, diversitatea cunoștințelor sale, mai temeinice decât se crede, la care se adaugă diversitatea și mai mare a aventurilor sale de tinerețe îi dau un farmec cu totul special.⁴ Hotărât lucru, nu e portretul unui cretin!

Mai binevoitoare decât unii dintre contemporanii săi, posteritatea a renunțat cel puțin la caracterizarea inițială a lui Thiers, încetând să-l mai considere sărac cu duhul. Oricum, în privința capacităților sale, păreri rămân împărțite. A fost un veleitar mediocru, sau, dimpotrivă, un om cu adevărat inteligent, poate chiar de o inteligență ieșită din comun, frizând genialitatea? Mai mulți istorici au continuat să vadă în el – ca Tocqueville – un visător incapabil de judecată metodică. Mai ales cei care s-au aplecat asupra dosarelor spinoase: Germania, Mexicul..., cele în care împăratul s-a dovedit neinspirat. Ernest Denis, autorul unei lucrări apreciate, *La Fondation de l'Empire allemand*, îi face un portret destul de nefavorabil: „Era de o inteligență medie: scrierile lui nu conțin nici o idee personală, iar banalitatea teoriilor sale nu e compensată nici măcar de stil. Nu era lipsit de o anumită curiozitate intelectuală și de ceva cunoștințe tehnice, însă avea lacune mari în educația generală și un gust deplorabil – o sensibilitate literară de băcan. Era incapabil de efort susținut, de concentrare, de tenacitate.”⁵

Christian Schefer, într-un studiu excelent despre originile războiului din Mexic, nu e nici el mai blând: „Nu știa să gândească, iar atunci când își imagina că o face

⁴ Conte Hübner, *Neuf ans de souvenirs d'un ambassadeur d'Autriche à Paris sous le Second Empire, 1851–1859*, Paris, 1904, vol. I, p. 441 (notă din 25 octombrie 1856).

⁵ Ernest Denis, *La fondation de l'Empire allemand*, Paris, 1924 (ediția I, 1906), p. 189.

se mulțumea cel mai adesea să rumege la nesfârșit aceleași fantasme și aceleași idei. Efortul de a gândi critic sau temeinic, pentru a lua apoi o decizie chibzuită, îi provoca repulsie, pentru că mintea lui cețoasă și haotică era, în plus, peste măsură de leneșă.⁶

Mai puțin sever, Pierre de La Gorce îl caracterizează pe împărat ca un spirit confuz și himeric, capabil totuși de manifestări intermitente de înțelepciune și originalitate: „lumini care se arătau doar pentru a se stinge aproape instantaneu”.⁷

La istoricii mai recenti, cota intelectuală a împăratului este vizibil în creștere; faptul de a gândi și a se comporta diferit sau chiar bizar – care atâta vreme a fost handicapul său – este mult mai puțin penalizat în zilele noastre decât în epoca lui. O perspectivă „relativistă” nu-i poate fi decât favorabilă acestui „mare original”. „Una peste alta – conchide Louis Girard –, nu e un «geniu» extraordinar. Nu are nimic din marele conducător militar care a fost unchiul său; e pur și simplu un civil inteligent.”⁸ La André Castellet, personajul apare deja ca „foarte inteligent”, chiar dacă fără geniul unchiului său.⁹ Încă o treaptă, și aprecierea devine măgulitoare, la Alain Plessis bunăoară: „departe de a fi o marionetă fără personalitate, a avut stofa unui om politic original, mult superior anturajului său și celor mai mulți dintre adversarii săi”¹⁰; „mult superior”: până la „genial” mai e doar un pas!

⁶ Christian Schefer, *La grande pensée de Napoléon III. Les origines de l'expédition du Mexique (1858–1862)*, Paris, 1939, p. 261.

⁷ Pierre de La Gorce, *Napoléon III et sa politique*, Paris, 1933, p. 179.

⁸ Louis Girard, *Napoléon III*, Paris, 1986, ediția 2002, p. 516.

⁹ André Castellet, *Napoléon trois*, vol. I, Paris, 1973, p. 11, și vol. II, Paris, 1974, p. 937.

¹⁰ Alain Plessis, *op. cit.*, p. 12.

Am fi tentați să spunem că facultățile intelectuale ale împăratului cresc pe măsură ce ne depărtăm de epoca lui. Cei care nu-l cunosc decât din documente au despre el o părere mai bună decât cei care l-au cunoscut nemijlocit. De asemenea, istoricii actuali sunt mai deschiși decât istoricii generațiilor precedente. Unde e adevărul? Desigur, vedem mai bine de aproape, dar poate că, de departe, înțelegem mai bine. Deficitul de observație ar fi compensat de o privire mai detașată, mai puțin convențională și lipsită de prejudecățile secolului al XIX-lea.

Calitățile sufletești ale împăratului sunt la fel de controversate ca și inteligența lui. După mai mulți contemporani și istorici, „bunătatea“ era una din cele mai caracteristice și mai puțin contestabile trăsături ale sale. Suferința umană îi trezea o vie compasiune; era atent și gata oricând să ajute. Tocqueville îi recunoștea „o fire binevoitoare și amabilă, un suflet blând și chiar destul de sentimental...“.¹¹ După Ernest Denis, „era din fire și cu adevărat omenos, omenos cu toată lumea, cu prietenii, dar și cu adversarii săi“.¹² „Această bunătate omenească a fost caracteristica lui, [...] marea lui dorință de bine“, insistă și Pierre de La Gorce.¹³ În schimb, pentru alți biografi, era doar o amabilitate de fațadă, ce ascundea un egoism fără margini și o totală indiferență. „Ludovic Napoleon – scrie unul dintre acești istorici – este un « gentleman », dar nu cunoaște adevărata milă. Aș spune chiar că omul nu-i inspiră nici cel mai elementar interes“.¹⁴

¹¹ Alexis de Tocqueville, *op. cit.*, p. 314.

¹² Ernest Denis, *op. cit.*, p. 190.

¹³ Pierre de La Gorce, *op. cit.*, pp. 177 și 180.

¹⁴ Marcel Emerit, *Madame Cornu et Napoléon III d'après les lettres de l'Empereur et d'autres documents inédits*, Paris, 1937, p. 163; același text este publicat ca *Introducere* la primul volum din *Lettres de Napoléon III à Madame Cornu*, publicate de Marcel Emerit, 2 volume, Paris, 1937.

Ce ghem de contradicții! Cum e posibil să fii în același timp mare și mic, omenos și fără inimă, sfâșiat permanent între bine și rău, cum e posibil, mai ales, în ciuda interesului cert al istoricilor, să nu poți dărâma zidul de neînțelegere sau de indiferență din jurul tău? Ce nu-i în regulă cu Napoleon III?

Complotul scriitorilor

Jean Tulard, istoric al lui Napoleon I și, prin ricoșeu, al nepotului său, coordonator al unui monumental *Dictionnaire du Second Empire*, crede că deține răspunsul. Paradoxal, acesta ar trebui căutat printre scriitorii epocii. „Nu există oameni mari. Există oameni care sunt sluiți de mari scriitori.” „Ludovic XIV i-a avut pe Racine și pe Boileau; Mauriac și Malraux i-au construit imaginea lui de Gaulle.” „În schimb, literatura l-a învins pe Napoleon III. Împotriva lui au scris Zola, Victor Hugo mai ales, dar și Marx, până și Dumas. Marii scriitori i-au fost ostili, iar cei care i-au fost favorabili, ca Mérimée și Théophile Gautier, nu și-au pus niciodată pana în serviciul lui.” „Totul s-ar fi schimbat dacă avea alături un mare scriitor”, insistă Tulard. Sub pana lui Hugo, a unui *alt* Hugo, Sedan ar fi devenit replica bătăliei de la Waterloo, o înfrângere, desigur, dar o înfrângere glorioasă.¹⁵

Interpretarea pare cam sumară. Să vezi în de Gaulle creația lui Mauriac și Malraux e totuși prea mult. Nu-i mai puțin adevărat că, în cazul lui Napoleon III, atitudinea scriitorilor și impactul lor asupra opiniei publice

¹⁵ Jean Tulard, „Une époque charnière de notre histoire” în *Le Figaro littéraire*, 12 octombrie 1995, p. 4, și „De Badinguet à Louis-Napoléon le Grand”, în *Pourquoi réhabiliter le Second Empire?*, colocviu prezidat de Jean Tulard, Paris, 1997, pp. 9–15.

ridică o problemă. Cei care l-au apărat s-au manifestat cu discreție. În schimb, discreția era departe de a fi prima calitate a lui Victor Hugo. *Napoléon le Petit*, pe care-l publică în 1852, chiar după lovitura de stat, a pătat pentru mult timp imaginea împăratului. Nu e un idiot, avertizează poetul, respingând clișeul deja menționat. Nu e un idiot, este mult mai rău: o creatură perversă și periculoasă ce ridiculizează și înjosește Franța. „Ludovic Bonaparte are o idee fixă, dar o idee fixă nu e totuna cu idioția. El știe ce vrea și își urmărește țelul. Împotriva justiției, împotriva legii, împotriva logicii, împotriva onestității, împotriva umanității, așa e, dar el îl urmărește neabătut.“ Cu un astfel de om, viitorul se anunță teribil. „Iar grozăvia ar putea dura! Și voi îmi spuneți că va dura. O, nu, nu! Nu va dura! Căci dacă ar dura, ah!, înseamnă că nu există un Dumnezeu în ceruri sau că nu va mai exista o Franță pe pământ!“¹⁶ Această lungă lamentație, de o grandilocvență, pentru noi, insuportabilă, a părut foarte convingătoare într-o epocă îndrăgostită deopotrivă de idealurile democratice și de frazele sforăitoare.

Zola este mai moderat, și tocmai această relativă moderație dă evocării sale un aer de autenticitate. Cele șaptesprezece volume ale ciclului *Rougon-Macquart* compun o frescă uriașă a societății din timpul celui de-al Doilea Imperiu; în percepția comună a francezilor, această reconstituire pare să rămână cea mai apropiată de istoria reală. Scriitorul se substituie astfel istoriei. Continuăm să vedem epoca prin ochii lui. Vedem domnia banului, vremea parveniților fără scrupule, imoralitatea triumfătoare și insolenta „sărbătoare imperială“, în dureros contrast cu mizeria claselor muncitoare, descrisă în cele mai populare romane ale ciclului (*L'Assommoir*, 1877; *Germinal*, 1885). Zola

¹⁶ Victor Hugo, *Napoléon le Petit* (1852), cartea I, a VI-a și a VII-a.

ar fi putut trata exact la fel Monarhia din Iulie sau a Treia Republică: mizeria și corupția nu aparțin *exclusiv* celui de-al Doilea Imperiu. Dar el a fixat pentru eternitate *acest* regim și *această* epocă. Astfel, în imaginarul francezilor, al Doilea Imperiu a ajuns să concentreze o mulțime de vicii și nedreptăți al căror monopol, în chip evident, nu-l deține.

Cât despre împărat, el nu e pentru Zola tiranul infam stigmatizat de Hugo, ci un personaj mai curând mediocru, pe care destinul l-a ridicat cu mult deasupra meritului său real. Îl vedem, șters și aproape absent, la o recepție de la Tuilleries (*Son Excellence Eugène Rougon*, 1876), îl mai vedem, la sfârșit, incapabil să controleze situația și căutându-și zadarnic moartea pe câmpul de luptă de la Sedan (*La Débâcle*, 1892). Convinși în prima lui tinerețe de pamfletul lui Hugo, Zola a evoluat apoi spre o interpretare mai „umanizată“ a împăratului (prezentat deja, în *La Débâcle*, ca o victimă vrednică de milă) și a sfârșit prin a-i recunoaște cel puțin bunele intenții: „un ins de treabă, bântuit de visuri generoase, incapabil de ticăloșii, foarte sincer în credința neclintită care-l susține în peripecțiile vieții – aceea că este un om predestinat, cu o misiune absolut determinată, ineluctabilă, moștenitorul lui Napoleon, al numelui și al misiunii sale. Toată forța îi vine de aici, din acest sentiment al obligațiilor care-i incumbă...”¹⁷ Dar acest text, datând din 1895, este ulterior ciclului *Rougon-Macquart*; răul era deja făcut. În plus, Zola nu revine asupra esențialului. Prezintă într-o lumină mai favorabilă *motivațiile* personale ale împăratului, dar nu corectează bilanțul domniei. Bunele intenții

¹⁷ Citat după André Castelot, *op. cit.*, vol. II, p. 936; text publicat în *Le Gaulois*, august 1895.

nu anulează banalitatea personajului; între generozitatea visului, pe de o parte, mediocritatea acțiunii și eșecul total al demersului, pe de alta, contrastul devine poate și mai dezamăgitor.

Diabolizat de Hugo, Napoleon III a fost diminuat de Zola. Aparent, nu exista altă alegere decât între aceste două versiuni. Sunt oare scriitorii atât de puternici cum crede Tulard? Desigur, influența lor asupra opiniei publice este considerabilă, cu condiția să fie foarte citiți (Hugo și Zola au fost). Dar opinia publică nu acceptă orice. Se lasă ușor influențată – și chiar manipulată – când i se spune ceea ce vrea să audă. Împotriva lui Napoleon III au acționat factori mult mai puternici. Cei doi scriitori n-au făcut decât să urmeze curentul, accentuându-l poate, dar nu mai mult decât atât. Proasta reputație a lui Napoleon III și a regimului său are alte „cauze prime“. Trebuie căutat mai adânc.

Să adăugăm și alte motive identificate de Jean Tulard: manualele școlare din timpul celei de-a Treia Republici, concepute într-un spirit republican ofensiv, adică ostil Imperiului; inevitabila comparație cu Primul Imperiu, care-l pune în umbră pe cel de-al Doilea; în fine, un deficit de imagine, în sensul propriu al cuvântului: absența unor reprezentări artistice care să glorifice regimul; în schimb, răspândirea fotografiei, mijloc mult mai prozaic, este considerată de istoric o „adevărată catastrofă pentru al Doilea Imperiu“. Această din urmă explicație este ciudată (și contrazisă de o propagandă prin imagine foarte eficientă, și mult mai susținută, în realitate, decât pe vremea Primului Imperiu). Dar de ce să venim cu argumente mai curând marginale, câtă vreme cauzele „masive“ ale neînțelegerii dintre Napoleon III și francezi sar pur și simplu în ochi?

Motivele unei neînțelegeri

Mai întâi, domnia lui Napoleon III începe și se termină prost: o lovitură de stat la început și o înfrângere umilitoare la sfârșit. 2 decembrie 1851 al lui Ludovic Napoleon nu se poate compara cu 18 Brumar al lui Napoleon Bonaparte, și nici Sedan cu Waterloo. 18 Brumar a pus capăt unui regim aflat într-o agonie lamentabilă; era de asemenea punctul final al unei revoluții extrem de agitate și violente; Franța era istovită, voia liniște și un regim care să readucă ordinea. În schimb, în 1851, a Doua Republică era abia la început; dăduse deja rateuri, care-au înlesnit sarcina pretendentului, dar epoca era profund atașată valorilor libertății și democrației. În raport cu aspirațiile timpului său, viitorul Napoleon III a mers împotriva curentului. A dat prioritate ordinii într-un moment când prioritare erau libertățile – un dezacord ce va avea consecințe majore. Sigur, o bună parte a burgheziei s-a raliat, dar din motive conjuncturale, fără convingeri bonapartistice autentice. Satele au fost de partea lui; era marea majoritate a populației – dar majoritatea care conta cel mai puțin! Elementele angajate și dinamice, care formau efectiv opinia publică, mediile citadine și liberale, intelectualii și tinerii au fost împotriva imperiului (pe față sau mai discret, așteptând zile mai bune). În plus, această lovitură de stat perfect reușită a fost totodată o lovitură de stat tragică. Din inabilitate sau neșansă, ea a provocat o baie de sânge pe străzile Parisului. Nu asta voise Ludovic Napoleon; această amintire macabră îi va apăsa conștiința. Oricum, nu mai era nimic de făcut. Imperiul a rămas cu acest stigmat: un mit fondator deplorabil. Numeroase arestări și deportări au completat imaginea represivă a noii

puteri. Mai târziu, regimul se va liberaliza progresiv, mai ales începând din 1860; cu puțin înainte de căderea sa, părea să intre într-o fază efectiv liberală. Cu toate acestea, nimeni nu i-a fost recunoscător pentru concesiile ce păreau smulse sub presiunea opoziției (chiar dacă nu era adevărat). A rămas imaginea unui regim autoritar prin natură, dar slăbit și silit să ajungă la compromisuri cu adversarii, ceea ce, în loc să îmblânzească opoziția, a îndârjit-o și mai mult.

Început puțin glorios, sfârșit absolut jalnic. Sedan a fost o înfrângere lipsită de glorie. O armată prost pregătită, operațiuni prost conduse, generali mediocri, un împărat dezorientat... N-a fost o bătălie în sensul propriu al cuvântului, ci mai curând o ambuscadă urmată de un început de masacru, pe care, din fericire, capitularea l-a oprit. Napoleon I avea geniu militar; talentele războinice ale nepotului său erau mai mult decât modeste. Waterloo venea după un lung șir de victorii strălucite; era sfârșitul tragic – și probabil inevitabil – al unei epopei de neuitat. Nu exista asemenea context pentru a justifica și transfigura dezastrul de la Sedan. Prin înfrângerea lui Napoleon I, Franța pierdea toate cuceririle teritoriale obținute de Revoluție și de el însuși. Erau însă doar cuceriri. Pierderea Alsaciei și a Lorenei, după înfrângerea din 1870, a fost cu mult mai dureroasă: aceste provincii făceau parte din corpul națiunii. Încă un cap de acuzare la adresa lui Napoleon III.

Când o istorie începe și se termină prost, e greu s-o mai judeci cu detașare. Meritată sau nu, prejudecata defavorabilă care umbrește amintirea celui de-al Doilea Imperiu este perfect explicabilă.

Chiar și în timpul său, acest regim a avut puțini reprezentanți autentici. Napoleon III ar fi lansat această butadă:

„Împărăteasa este legitimistă; prințul Napoleon, republican; Morny, orleanist; eu însumi sunt socialist; singurul bonapartist e Persigny, dar el e nebun.“ Remarcă de o finețe surprinzătoare (admițând că-i aparținea) din partea unui om considerat de unii nu prea inteligent (dar nu era singura dată când Napoleon III se dovedea mai lucid decât contemporanii săi). Să trecem în revistă poziția acestor câteva personaje.

Prințul Napoleon, fiul regelui Jérôme, era vărul lui Napoleon III; spre deosebire de cel din urmă, care nu avea nimic din aerul familiei, el semăna surprinzător cu marele Napoleon (ceea ce, uneori, îl punea pe suveran într-o situație inconfortabilă). Liberal și anticlerical, prințul Napoleon se prezenta ca lider al aripii de stânga a regimului, în totală opoziție cu împărăteasa Eugenia, conservatoare și catolică. Morny, fratele vitreg al împăratului, întrupa o combinație, destul de reușită, de om de lume și om de afaceri; cariera lui datora mult Monarhiei din Iulie; oricum, nu se prea încurca în principii. Persigny, în schimb, era un doctrinar intransigent, teoretician al bonapartismului pur și dur, legându-i, fără tranziție, pe Napoleon I de Napoleon III; Persigny a fost asociat la toate loviturile de stat, la cele eșuate de la Strasbourg (1836) și Boulogne (1840), ca și la cea reușită din 2 decembrie. Inteligent, dar pătimaș, a jucat un rol de prim-plan la începutul regimului (ministru de Interne între 1852 și 1854 și 1860 și 1863), fiind apoi trecut pe linie moartă, puțin câte puțin, pe măsură ce regimul se liberaliza.

Hotărât lucru, aceste personaje – cercul apropiat al împăratului – nu se potriveau între ele. Grupul lor restrâns ilustra în mic o contradicție mai generală a celui de-al Doilea Imperiu. În ciuda solidității afișate, regimul imperial a fost lipsit de coerență.

Bonapartismul purta în el germenii disoluției sale. De la bun început, profilul său a fost destul de cețos, fiindu-i greu să-și facă un loc precis pe eșichierul politic francez.

Totul începe cu mitul lui Napoleon. Dar câți dintre admiratorii împăratului doreau cu adevărat revenirea la o domnie despotică și la războaiele fără sfârșit? Neîn-doielnic, mitul a fost hrănit de o fabuloasă istorie reală; dar el s-a impus în contextul foarte special de după 1815. Cultul napoleonian exprima de-a valma refuzul revenirii Bourbonilor, refuzul înfrângerii și umilirii Franței, atașamentul pentru valorile liberale, democratice, republicane, revoluționare...¹⁸ O paletă largă și inevitabil contradic-torie. Odată cu schimbarea de direcție anunțată în timpul celor „O sută de zile” – deschidere liberală, o politică de pace... –, Napoleon I dedublase el însuși profilul domniei lui. Bonapartismul a devenit un soi de antrepozit univer-sal, reper cvasireligios pentru veteranii Marii Armate și pentru nostalgicii imperiului, dar și stindardul sub care se adunau patrioții de orice orientare, republicanii, și chiar adepții Casei de Orléans... O mișcare compozită și o stare de spirit mai mult decât o adevărată ideologie; în orice caz, departe de un partid constituit. Cei doi scriitori care au contribuit cel mai mult la crearea mitului napoleonian – Adolphe Thiers, cu monumentală *Histoire du Consulat et de l'Empire*, și Victor Hugo, care și-a pus grandiloc-vența în serviciul unchiului în aceeași măsură în care s-a îndârjit să-l distrugă pe nepot – n-au simțit probabil nici o contradicție între atașamentul lor față de Primul Imperiu

¹⁸ Despre profilul ideologic și mitologic al bonapartismului: Sudhir Hazareesingh, *La Légende de Napoléon*, Paris, 2005; François Bluche, *Le bonapartisme, 1800–1850*, Paris, 1980; Bernard Ménéger, *Les Napoléon du peuple*, Paris, 1988.

și ostilitatea față de cel de-al Doilea. Bonapartismul ambiant a jucat un rol decisiv în alegerea lui Ludovic Napoleon ca președinte al Republicii în decembrie 1848; fără moștenirea napoleoniană, prințul ar fi fost un simplu anonim. În schimb, Imperiul restaurat a beneficiat în prea mică măsură de strălucirea Primului Imperiu, care era strălucirea personală, netransmisibilă, a lui Napoleon I.

Imperiul propunea o sinteză aptă să unifice o Franță profund divizată. Trebuia găsit un punct de echilibru între Revoluție și Monarhie, între ordine și libertate, între democrație și autoritate. În viziunea lui Ludovic Napoleon, primul Napoleon „a fost mijlocitorul între două veacuri dușmane; a ucis Vechiul Regim restaurând tot ce avea acesta bun; a ucis spiritul revoluționar impunând peste tot beneficiile revoluției”.¹⁹ Restaurarea Imperiului în 1852 încheia definitiv „era revoluțiilor”, și totodată „confirma cuceririle din '89”.²⁰ Noul regim respecta toate guvernarile precedente²¹; fiecare își adusese contribuția la edificiul definitiv care era al Doilea Imperiu.

Iată așadar sinteza completă și ultimă. Rămânea de văzut dacă era realizabilă și dacă francezii o doreau cu adevărat. În fapt, autoritatea s-a impus în dauna libertății (concesiile ulterioare au fost privite, tocmai, ca niște concesi). Democrația, exprimată prin sufragiul universal

¹⁹ „Discours du prince président à l'inauguration de la statue équestre de Napoléon Ier, à Lyon“, 20 septembre 1852, în *La politique impériale exposée par les discours et proclamations de l'Empereur Napoléon III* (citată în continuare sub: *La politique impériale*), Paris, 1865, p. 154.

²⁰ *Ibidem*, p. 163, „Message du prince président au Sénat“, 4 novembre 1852.

²¹ *Ibidem*, p. 167, „Discours de l'Empereur aux grands corps de l'Etat“, 1 decembrie 1852.

masculin (cea mai avansată, sub acest aspect, din Europa), a servit în special pentru a reconfirma din când în când (grație mai ales votului țărănesc) regimul și pe conducătorul său. Pe scurt, sinteza promisă se reducea, într-o măsură cam mare, la un regim autoritar întrupat de un lider providențial (și el mai curând „prin procură“).

Dar mai ales, acest regim își găsea cu greu locul pe o scenă politică deja aglomerată. Opțiunea fundamentală a francezilor era între Republică și Monarhie. Republica avea și ea mai multe „niveluri“: mai mult sau mai puțin democratică, mai mult sau mai puțin socială. La rândul ei, Monarhia se împărțise în două: Restaurația și Monarhia din Iulie, legitimiști pe de o parte, orleaniști pe de alta. Republica se voia democratică, Restaurația fusese conservatoare, iar Monarhia din Iulie, liberală. Ce să propui în plus? Era greu de găsit un culoar suplimentar, poate doar improbabilă sinteză „moderată“ a tuturor acestor orientări contradictorii. Chiar admițând că acest gen de sinteză era mai mult decât un simplu slogan propagandistic, fapt este că societatea franceză, extrem de polarizată și conflictuală, nu era pregătită pentru o asemenea experiență. Democrații voiau cu orice preț Republica, reacționarii își aminteau de vremurile bune ale Restaurației; cât despre burghezia industrială și financiară, ea apreciasse domnia lui Ludovic Filip, la fel de prielnică pentru afaceri ca al Doilea Imperiu, dar mai liberală și mai puțin personalizată. La drept vorbind, ca soluție de sinteză între Revoluție și Vechiul Regim, Monarhia din Iulie părea mai potrivită cu spiritul timpului: o monarhie constituțională și parlamentară apropiată de modelul britanic. Pe când o monarhie investită cu puteri depline, în același timp ereditară și plebiscitată, se prezenta ca o soluție mai puțin coerentă și potențial periculoasă.

Chiar și în epoca sa, al Doilea Imperiu a fost mai curând acceptat decât iubit cu adevărat. A fost o soluție conjuncturală: burghezii și țăranii au văzut în el o garanție de stabilitate și prosperitate. Ralierea a fost în primul rând pragmatică, și mult mai puțin sentimentală sau ideologică. S-a putut constata în momentul căderii sale: nimeni n-a sărit să-l apere. Puținii bonapartiști s-au risipit fără urmă. Era aproape ca și cum imperiul n-ar fi existat niciodată.

La toate acestea s-a adăugat insistenta propagandă republicană de după 1870 (și până azi!). Valorizarea Republicii trecea desigur prin devalorizarea adversarului ei imediat. „Locurile memoriei“, în Franța, sunt mai ales republicane.²² Puține simboluri monarhice, mai puține oricum decât ar îndreptăți-o contribuția reală a regilor (și a celor doi împărați) la crearea Franței. E suficient să facem lista străzilor și monumentelor publice; rare sunt denumirile sau reprezentările „nerepublicane“. La Paris, superba Place Royale, o creație efectiv regală, a devenit Place des Vosges, fără nici o legătură cu departamentul respectiv, doar pentru a șterge un simbol; revenirea la vechiul nume ar slăbi, oare, Republica? Această relativă estompare a trecutului monarhic a afectat al Doilea Imperiu mai mult decât celelalte perioade, pentru simplul fapt că acesta, instaurat pe ruinele unei republici și eliminat, la rândul-i, de republica următoare, a fost angajat mai direct în înfruntarea cu ideologia republicană.

În fine, să-l privim pe împărat. Nu există bonapartism fără Bonaparte – Napoleon I sau Napoleon III. Șansa acestei mișcări (de fapt, principala ei rațiune de a exista) a fost să invoce, ca spirit tutelar, personalitatea legendară

²² Diferitele compartimente ale memoriei istorice a francezilor formează obiectul amplei culegeri *Les Lieux de mémoire*, sub coordonarea lui Pierre Nora, trei volume, Paris, 1997.

a lui Napoleon I. În schimb, Napoleon III n-a reușit să intre cu adevărat în imaginarul francezilor. Nu merită să învinuim, ca Jean Toulard, deficitul de inspirație al artiștilor oficiali sau prozaismul fotografiilor. Din contră – e una din trăsăturile de modernitate ale domniei sale –, Napoleon III și guvernul său au pus la punct o propagandă oficială excelent orchestrată. Era anexa obligatorie a filozofiei democratice afișate: puterea se baza pe popor, iar poporul, în consecință, trebuia îndoctrinat. Broșuri, afișe, imagini, sărbători, comemorări, vizite frecvente ale cuplului imperial în toate colțurile țării – totul a fost pus la contribuție pentru a-i lega pe francezi de noul regim și de conducătorul său providențial. Caracteristice pentru epocă sunt revistele ilustrate ce răspândesc nenumărate imagini ale împăratului, ale familiei imperiale și ale evenimentelor oficiale (hebdomadarul *L'Illustration* este un bun exemplu). În fond, figura lui Napoleon III a fost mai prezentă sub ochii francezilor decât cea a lui Napoleon I și a tuturor suveranilor Franței care l-au precedat. Cu toate astea, rezultatul s-a dovedit modest. Francezii n-au făcut o pasiune pentru împăratul lor; era o căsătorie din interes. Împăratul nu avea carismă. Desigur, era un om de mare distincție. Afabil și de o bonomie naturală. Doar că, pentru statuia unui Salvator sau a unui Fondator, nu era de ajuns. Napoleon III părea să aibă un deficit de vitalitate. Un soi de absență. Modul lui de a acționa era șovăielnic. Nu știa să comunice. Făcea eforturi ca să-și impună părerile. Nu avea darul de a porunci. Avea mai mult perseverență, chiar încăpățănare, decât forță. Era un personaj ascuns, insesizabil, misterios. Un material bogat pentru psiholog, dar altul decât cel din care se făuresc miturile.

Cât despre împărăteasă, spaniola Eugenia de Montijo, ea n-a fost niciodată prea populară. Era considerată frivolă,

nehibzuită, pripită, repezită... prea spaniolă, poate, sau nu destul de franțuzoaică. Făcea eforturi pentru a plăcea, dar tocmai, efortul se simțea. În ultimii ani ai Imperiului, a prins gust pentru afacerile politice (preocupată mai ales de succesiunea fiului ei); i s-a reproșat că se amesteca mai mult decât îi permiteau prerogativele.

Cuplul imperial nu era, nici pe departe, demn de dispreț. Însă nici împăratul, nici împărăteasa nu aveau calitățile necesare pentru a stârni admirația. Au fost înconjurați cu un respect „măsurat“ și destul de convențional, care s-a risipit pe dată în momentul înfrângerii.

Acest formidabil concurs de circumstanțe potrivnice lăsa puține șanse celui de-al Doilea Imperiu, în epoca sa ca și în posteritate. Există nedreptate în acest destin. Însă atașamentul nu e la comandă. Și, mai ales, nimeni nu se poate lupta cu destinul.

Interpretări: conservatori, socialiști, republicani...

S-a scos în evidență, firește, contribuția istoricilor și a manualelor școlare în discreditarea celui de-al Doilea Imperiu. Reproș întemeiat doar în parte. Pe lângă Hugo, și chiar Zola, istoricii par mai curând indulgenți! Profesia le impune o anume rigoare profesională și un ideal de obiectivitate, exigențe ferm afirmate către 1900. Însă istoria – chiar și cea mai scrupuloasă – nu se poate detașa de ideologie. Istoria nu e pur și simplu trecutul, ci privirea (privirile) pe care prezentul le aruncă asupra trecutului. După 1870, bonapartismul este în cădere liberă; orleanismul are o revenire notabilă și pare chiar pe punctul de a câștiga partida, înainte de a dispărea și el; mai mult sau

mai puțin resemnați cu o republică pe care o detestă, catolicii convinși și nostalgicii monarhiei continuă să întretină un curent conservator; în schimb, republicanismul se află în plin avânt, viitorul îi aparține; în fine, mișcarea socialistă e pe cale să devină o forță. Al Doilea Imperiu e văzut în mod diferit de fiecare din aceste ideologii.

De partea bonapartistă, o primă lucrare apare îndată după căderea Imperiului: *Histoire populaire illustrée de l'Empereur Napoléon III* (1874). Autorii sunt Granier de Cassagnac (1806–1880), un publicist apropiat de guvernul imperial și partizan al regimului autoritar, și fiul său, Paul de Cassagnac (1843–1904), dușman înverșunat al Republicii. Este o narațiune elogioasă, fără nici o critică; deși se adresează unui public larg, nu i-ar fi putut convinge decât pe cititorii deja convinși, nucleul restrâns al bonapartiștilor puri și duri. O lucrare de cu totul altă factură va fi publicată peste câteva decenii de Emile Ollivier (1825–1913), artizanul Imperiului liberal; cartea sa, *L'Empire libéral*, apărută între 1895 și 1915, este o foarte lungă pledoarie (17 volume!) menită să justifice opțiunile politice ale autorului, prețioasă totuși ca sursă de informații despre epocă.

Lucrările ostile celui de-al Doilea Imperiu sunt evident mai numeroase și se bucură de o audiență mai largă. E suficient să-i menționăm pe Taxile Delord (1815–1877), cu *Histoire du Second Empire* în șase volume (1869–1875; ediție nouă, 1880–1883), Hippolyte Magen (1816–1886), cu o altă *Histoire du Second Empire* (1878), scrisă pe un ton pamfletar, apoi Henri Martin (1810–1883), istoric foarte citit în vremea lui, care consacră celui de-al Doilea Imperiu mai multe sute de pagini – volumele VI și VII dintr-o *Histoire de France populaire* (1868–1885). Se constituie astfel, chiar din primii ani ai Republicii, vulgata antiimperială.

Prima privire de ansamblu demnă de acest nume îi aparține lui Pierre de La Gorce (1846–1934), istoric catolic de orientare orleanistă. Cartea sa, *Histoire du Second Empire* (1898–1905), este o lucrare monumentală, în șapte volume, cea mai amplă contribuție individuală pe acest subiect până în prezent, una dintre cele mai bine informate și mai inteligente; interpretare foarte critică (dar nu brutală) și atentă la nuanțe. Poziționarea ideologică a autorului e transparentă, fără a fi ostentativă: La Gorce nu are simpatii nici pentru Imperiu, nici pentru Republică. Vorbind despre regimul imperial, remarcă „violența care l-a fondat și cealaltă violență, care l-a distrus”²³, respingând astfel deopotrivă nașterea Imperiului (2 decembrie) și pe cea a Republicii (4 septembrie). Înfrângerea de la Sedan este considerată consecința inevitabilă a unui „incredibil șir de aberații, de ignoranțe, de visuri ambițioase și debile care pregătiseră totul pentru o ultimă înjosire”²⁴. Autorul subliniază defectele lui Napoleon III, dar încercând să fie drept, ține seama și de calitățile lui: „om nociv, dar nu detestabil, complex și complicat, dar nu vulgar, nesăbuit, dar nu abject, himeric, dar generos...”²⁵. Câteva decenii mai târziu, spre sfârșitul vieții, La Gorce revine asupra personalității împăratului într-un eseu intitulat *Napoléon III et sa politique* (1933), în care, fără să adauge mare lucru la prima sa judecată, lansează această sentință fără apel: „Marea neșansă a acestui om a fost că a domnit”²⁶. Este o demolare aproape duioasă, dar nu mai puțin o demolare (vizând în primul rând lipsa de realism a

²³ Pierre de La Gorce, *Histoire du Second Empire*, vol. VII, Paris, 1905, p. 432.

²⁴ *Ibidem*, p. 368.

²⁵ *Ibidem*, p. 368.

²⁶ Pierre de La Gorce, *Napoléon III et sa politique*, p. 6.

politicii externe). O istorie făcută din bune intenții care din păcate s-au transpus într-o politică proastă.

Interpretarea socialistă este propusă de Albert Thomas (1878–1832), un tânăr politician aparținând acestei mișcări și care va ajunge deputat și ministru. El este autorul lucrării *Le Second Empire* (1907), al zecelea volum dintr-o *Histoire socialiste* apărută sub coordonarea lui Jean Jaurès. Tonul, deși critic, este mai favorabil decât era de așteptat. Thomas pare sfâșiat între denunțarea laturii „grand bourgeois” a regimului și aprecierea proiectelor „socialiste” ale împăratului. „Îi plăcea să fie saint-simonianul încoronat, împăratul socialist, să ducă până la capăt dezvoltarea industrială, să asigure bunăstarea claselor sărace, pentru care nutrește o simpatie reală.”²⁷ Napoleon III ar fi acționat și pentru, și împotriva clasei muncitoare, într-un „dublu spirit”: „spirit de protecție, de tutelă, și spirit polițienesc, de supraveghere, ostil oricărui efort de emancipare”²⁸; un prieten și în același timp un adversar.

Cea mai activă în demolarea Imperiului e însă ideologia republicană; devenită ideologie oficială și ilustrată de istorici importanți – Lavissee, Seignobos...–, ea a pătruns, prin manualele școlare, în masa populației. Lucrarea de referință reunește *La Révolution de 1848. Le Second Empire* și *Le Déclin de l'Empire et l'établissement de la 3e République*, de Charles Seignobos (1854–1942), volumele al șaselea și al șaptelea din *Histoire de la France contemporaine*, apărută sub direcția lui Ernest Lavissee. Expunerea este axată pe confruntarea dintre autoritarismul imperial și numeroasele sale abuzuri, pe de o parte, și spiritul de libertate al francezilor, pe de alta; creșterea

²⁷ Albert Thomas, *Le Second Empire*, Paris, 1907, p. 56.

²⁸ *Ibidem*, p. 66.

influenței opoziției republicane ar fi impus relativa liberalizare a regimului, sfârșind prin a-i determina căderea. Teza lui Seignobos prezintă un Imperiu lipsit de orice susținere socială și sprijinit exclusiv pe forță: nu existau, printre francezi, decât opozanți și indiferenți. „Imperiul, impus Franței printr-o lovitură de stat militară, era susținut de o singură forță: armata; națiunea nu devenise adepta Imperiului și nu-i acorda decât sprijinul unei forțe inerțiale; alegătorii votau pentru Imperiu doar pentru că era autoritatea instituită. Guvernul nu era decât un grup de funcționari suprapus națiunii, fără a face corp comun cu ea, rămânând un aparat oficial fără autoritate morală; masa indiferenților se supunea, dar tot ce era viu din punct de vedere politic lupta contra lui. Când armata a dispărut, Imperiul s-a prăbușit fără luptă, fără rezistență, sub presiunea mulțimii. Conducătorii săi au fugit în străinătate, și nimeni n-a încercat să-l apere.”²⁹ Totuși, Seignobos privește favorabil opera economică a regimului: căile ferate, lucrările edilitare din Paris...

Acest tratament dihotomic: politică proastă—economie performantă e foarte apăsător în *Histoire contemporaine* a lui Albert Malet (ediția întâi: 1905-1907), editată apoi sub numele lui Albert Malet și Jules Isaac, faimosul manual Malet-Isaac, versiunea cea mai completă datând din 1930. Tonul este apropiat de cel al lui Seignobos. Iată, în câteva fraze, esențialul:

„Până în 1860, Franța a trăit sub un regim de dictatură – Imperiul autoritar; a fost o perioadă de servitute politică, de avânt economic și de războaie victorioase.

Din 1860, începe faza Imperiului liberal: din concesiune în concesiune, Imperiul revine de la regimul autoritar la cel

²⁹ Charles Seignobos, *Le Déclin de l'Empire et l'établissement de la 3e République (1859–1875)*, Paris, 1921, p. 248.

parlamentar, spre a se prăbuși apoi în dezastrele pregătite de politica lui externă.

Totuși, prin spiritul său întreprinzător, Imperiul contribuisese la îmbogățirea Franței și, prin reformele sociale, îmbunătățise condiția clasei muncitoare.³⁰ (Acest din urmă aspect este legat direct de inițiativele împăratului: „în tot timpul domniei sale, Napoleon III a acționat sistematic pentru creșterea prosperității materiale.”³¹)

Politică internă aspru criticată; politică externă încununată cu succese la început, dezastruoasă mai târziu; activitate economică și socială mai curând pozitivă: al Doilea Imperiu se instalează – pentru mult timp – într-o zonă cenușie, acumulând deopotrivă rezultate bune și proaste. Majoritatea istoricilor îl judecă aspru, dar aproape toți își nuanțează judecata, ținând seama fie de bunele intenții ale împăratului, fie de câteva realizări incontestabile. Napoleon III și al Doilea Imperiu devin o problemă complicată și destul de confuză. Nemeritând, se pare, nici „prea multă cinstire“, dar nici „dispreț“, imaginea lor s-a încețoșat și estompat în memoria colectivă, care de preferință reține imaginile nete și clare.

Perioada interbelică: împăratul modern

În anii perioadei interbelice, lucrurile au început totuși să se miște în favoarea lui Napoleon III. Cu o întârziere de jumătate de secol, istoria pare să-i dea în fine dreptate, cel puțin în câteva privințe. Învins ca lider politic, își ia o revanșă postumă ca profet. Într-adevăr: la sfârșitul

³⁰ Albert Malet și Jules Isaac, *Histoire contemporaine depuis le milieu du XIXe siècle*, Paris, 1930, p. 109.

³¹ *Ibidem*, p. 128.

Primului Război Mondial, imperiile se prăbușesc; pe ruinele lor se ridică statele-națiuni. Este triumful principiului naționalităților, introdus în politica europeană de Napoleon III. Pe de altă parte, problematica economică și socială a lumii moderne devine din ce în ce mai sensibilă, găsindu-se, de acum înainte, în centrul oricărei acțiuni guvernamentale. Napoleon III putea revendica o prioritate și în această privință. Într-o epocă în care ceilalți oameni de stat se interesau aproape exclusiv de politica „pură“, el știa deja că, înainte de orice, cheia reușitei stă în dezvoltarea economică și căutarea unui echilibru social. Momentul împăratului venise în sfârșit, la două generații după moartea lui.

Mai prompti decât francezii, primii care s-au lansat în reabilitarea lui Napoleon III au fost istoricii englezi. La drept vorbind, aceștia au avut întotdeauna pentru el un interes foarte viu, atrași de latura lui aventuroasă și enigmatică, de suspansul unei cariere cu suișuri și coborâșuri: istorie și roman în același timp. Firește, francezii, care au plătit destul de scump aventura, s-au arătat mai puțin zeloși decât britanicii, care priviseră de departe, ca spectatori. Un alt motiv al acestui interes ține de raporturile foarte speciale dintre Napoleon III și Anglia. Londra a fost refugiul predilect al viitorului împărat. A stat aici în mai multe rânduri, în 1831, în 1832–1833, 1838–1840 și 1846–1848, în total un număr apreciabil de ani. Și-a făcut prieteni în societatea britanică și a avut în persoana lui Miss Howard o amantă care-a contat în viața lui. În fine, avea să moară tot în Anglia, unde s-a exilat după căderea Imperiului și captivitatea în Germania. Rămășițele lui pământești odihnesc în pământ britanic. Nu am exagera considerând Anglia ca a doua lui țară. Mai mult, Napoleon III chiar a iubit și admirat Marea Britanie; puțini francezi

au fost atât de anglofili; a crezut în alianța franco-britanică și a privit modelul britanic ca pe o sursă de inspirație pentru proiectele sale franceze. Când deschid dosarul lui Napoleon III, istoricii englezi au probabil sentimentul că se ocupă de o persoană foarte apropiată.

Autorul primei mari biografii a împăratului, scrisă la scurt timp după moartea acestuia, a fost de altfel un britanic, Jerrold Blanchard; lucrarea sa *The Life of Napoleon III*, în patru volume, a fost publicată între 1874 și 1882. Tonul este elogios, în contrast cu celălalt punct de vedere, exprimat de Alexander William Kinglake, istoric al Războiului Crimeii (*The Invasion of the Crimeea*, opt volume, 1863–1887), care denunță în special lovitura de stat din 2 decembrie, considerând-o uneltirea unor aventurieri, pe fondul unui mare deficit francez de cultură democratică; e greu, pentru un englez, să conceapă un alt regim decât monarhia parlamentară! Dar istoria recentă e încă puțin studiată în secolul al XIX-lea. Abia după 1900 (și mai ales după 1918), vedem înmulțindu-se acest gen de lucrări.³²

O adevărată cotitură în interpretările britanice se profilează odată cu scrierile lui Frederick Arthur Simpson și Robert Sencourt. Simpson a scris două cărți despre Napoleon III: *The Rise of Louis Napoleon* (1909) și *Louis Napoleon and the Recovery of France, 1848–1856* (1923). În cea din urmă, găsim o comparație ciudată între Primul

³² Despre istoricii anglo-americani care s-au interesat de Napoleon III și de al Doilea Imperiu, două studii detaliate în *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, ianuarie–martie 1974, număr consacrat temei „L’Historiographie du Second Empire”: Patrick Bury, „Quatre générations d’historiens anglo-saxons devant le Second Empire” (pp. 86–93) și Denis Brunn, „Les Historiens anglais et américains et le Second Empire” (pp. 94–104).

și al Doilea Imperiu, foarte favorabilă celui din urmă: „Analizând istoria europeană și mondială, Primul Imperiu n-a fost decât un episod, în raport cu al Doilea. [...] Acțiunea cea mai fertilă a Primului Imperiu a fost să pregătească nașterea celui de-al Doilea Imperiu.“ Adevăratul titlu de glorie al lui Napoleon I ar fi acela de a fi unchiul nepotului său? După Simpson, victoriile ca și înfrângerile lui Napoleon I au fost „sterile“, aventura încheindu-se cu un soi de *match null*, și cu restabilirea vechii ordini europene la Congresul de la Viena. În schimb, Napoleon III a pus efectiv în mișcare istoria. Înaintea lui, structurile europene erau încremenite; un nou blocaj, prelungit până la Primul Război Mondial, va urma după el: „Doar în răstimpul cât acest aventurier a ținut frâiele la Paris, și numai atunci, au fost posibile aventurile în sfera politicii internaționale la scara Europei întregi. În timpul domniei acestui visător imperial, și numai atunci, condițiile diplomației din secolul al XIX-lea le-au permis visătorilor să-și transforme visurile în acțiune.“³³ Pe scurt, o mare epocă, tributară unui om deosebit.

În lucrarea sa *Napoleon III: The Modern Emperor* (1933), tradusă în franceză sub titlul *Napoléon III. Un précurseur* (1935), Robert Sencourt merge și mai departe; cele două titluri, englez și francez, rezumă clar argumentele sale. Împăratul ar fi văzut limpede, și cu mult înaintea celorlalți, în toate privințele. La sfârșitul vieții, în ciuda eșecului aparent, putea fi mândru „de ordinea pe care o redase Franței, de sistemul ei de căi ferate pe care-l

³³ Frederick Arthur Simpson, *Louis Napoleon and the Recovery of France, 1848–1856*, Londra, 1923, citat după *Napoleon III – Man of Destiny. Enlightened Statesman or Proto-Fascist?*, culegere de texte editată de Brison D. Gooch, New York, 1963, pp. 52–62.

completase, de producția și de comerțul ei pe care le dezvoltase, de prosperitatea poporului, de lichidarea șomajului, de liberul schimb cu Anglia care sporise bunăstarea, de asanarea, înfrumusețarea și reconstrucția Parisului...“. De asemenea, în politica externă: „Schimbările survenite în Italia, pe care a creat-o [...]; alianța solidă pe care a știut s-o mențină cu Anglia; independența României pe care a încurajat-o, și chiar ridicarea Prusiei și unificarea Germaniei, pe care le-a susținut deși aveau să-i provoace căderea.“

„Dacă viitorul i s-ar fi deschis în față, ar fi putut vedea revanșa pentru înfrângerea sa, și pe împărăteasă asistând la această revanșă; ar fi văzut o veche utopie realizată: puterea Austriei ruinată, Imperiul Otoman gonit din Europa, Polonia și România intrând în rândul națiunilor importante, Vaticanul încheind cu Italia un acord pe principii foarte apropiate de cele susținute cu atâta insistență de el, Rusia prăbușindu-se, cum prevăzuse el, pentru că nimic din idealul său nu se regăsea în sistemul ei de guvernare. Totul îi dădea dreptate. Devenea astfel un Napoleon modern, omul care prin munca lui a pregătit Europa visată de fondatorul dinastiei sale. Se născuse pentru a fi în avans cu două generații...“³⁴

Apărător al drepturilor națiunilor, Napoleon III a fost totodată un mare european, care visa pentru toate națiunile continentului un viitor comun și pașnic: „Era partizan al principiului naționalităților pentru Germania, Italia, România, Ungaria, dar fără a înceta să-și proclame idealul de înțelegere, pace și unitate între națiuni. «Război în Europa înseamnă război civil», îi plăcea să repete.“³⁵

³⁴ Robert Sencourt, *Napoléon III. Un précurseur*, Paris, 1935, pp. 357–358.

³⁵ *Ibidem*, p. 360.

Exagerează istoricul? Se poate. Dar nu mai mult decât Hugo în *Napoléon le Petit*. Era un mod de a reechilibra balanța prin exagerare. Napoleon III devenise prizonierul unei logici pasionale și contradictorii.

Britanicii sunt însă și ei împărțiți. Philip Guedalla, autor al unei cărți remarcate: *The Second Empire* (1922), nu vede la Napoleon III nici un proiect adevărat, ci doar o politică fără scop precis, fără anvergură, dusă de pe o zi pe alta, cu oameni mediocri. Suntem foarte departe de împăratul care ar fi deschis toate căile și ar fi avut dreptate în toate privințele!

La rândul lor, câțiva istorici francezi încep să-l privească pe împărat cu mai multă înțelegere. Republica era instalată solid și nu se mai simțea nevoia de-a o legitima prin blamarea Imperiului. Alsacia și Lorena fuseseră recuperate și un alt reproș adus lui Napoleon III rămânea astfel fără obiect; în definitiv, împăratul nu micșorase Franța, ci o mărise. Istoricii erau așadar mai dispuși să aprecieze fizionomia modernă a suveranului, judecându-l nu doar după eșecurile sale, ci și după proiecte și realizări. Mai ales că instabilitatea politică a celei de-a Treia Republici ajunsă la final și slabul ei bilanț economic erau cumva de natură să pună în valoare eficacitatea „tehnocratică” a celui de-al Doilea Imperiu. Această nouă abordare este exprimată în special de doi autori. Paul Guériot își încheie cartea (*Napoléon III*, 1933) cu un bilanț în cea mai mare parte pozitiv. După el, „dacă Napoleon III ar fi murit la începutul anului 1870, ar fi rămas cu siguranță unul din marii suverani ai Franței; dar amintirea dezastrului final cântărește greu în memoria colectivă și subliniază dureros erorile politicii sale externe”. În ciuda acestor rezerve, istoricul subscrive la părerea lui Louis Pasteur: „Domnia lui va rămâne una din cele mai glorioase din istoria

noastră.³⁶ Octave Aubry publică un *Napoléon III* în 1929, apoi, în 1938, *Le Second Empire*, sinteză care face o judecată destul de echilibrată. Constată inconsistența politicii împăratului, numeroasele-i contradicții ce rezultă din faptul că în mintea lui „s-au ciocnit prea multe idei“, dar în același timp îi apreciază inițiativele inovatoare în domeniul economic și social, precum și rolul în „edificarea Europei moderne“. „Această importanță europeană a lui Napoleon III va deveni din ce în ce mai evidentă, odată cu trecerea timpului. Nu este imposibil ca mai târziu, când Istoria va deveni cu adevărat senină, să-l așeze mai sus, mult mai sus decât Bismarck. Acesta a fost doar un mare german. [...] Napoleon III a fost întotdeauna un mare european.“³⁷

Reabilitarea lui Napoleon III trezește de asemenea interesul istoriografiei americane, până atunci destul de rezervată față de el. Americanii aveau mai puține motive de simpatie decât englezii. Firește, respingeau autoritarismul imperial în numele filozofiei lor republicane; dar mai ales nu uitau că Napoleon III jucase împotriva Statelor Unite în timpul celor două conflicte concomitente, Războiul de Secesiune și Războiul din Mexic, încercând să-și impună influența, în locul lor, în America Latină. Albert Guérard, istoric de origine franceză, profesor în Statele Unite, a dat tonul unei noi abordări, într-o lucrare care a stimulat cercetarea pe acest subiect: *Napoleon III. An Interpretation*, publicată în 1943. După Guérard, contribuția istorică a personajului său poate fi rezumată în trei puncte: *principiul naționalităților, socialismul saint-simonian și democrația directă*. Primele două i se par incontestabile. „A fost un mai bun european decât Bismarck sau Gambetta,

³⁶ Paul Guériot, *Napoléon III*, Paris, 1933, vol. II, pp. 319 și 322.

³⁷ Octave Aubry, *Le Second Empire*, Paris, 1938, pp. 677–684.

și un mai bun socialist decât Karl Marx, pentru că era mai puțin închistat decât aceștia, și nici nu era otrăvit de ură sau de orgoliu. “Proiectul său: „toate națiunile – libere și egale în cadrul unei Europe unite, iar bogăția industrială – pusă în folosul majorității, și nu rezervată unei minorități. Ieri, aceste idei erau niște utopii; astăzi, ele sunt alternativa la conflict și haos”. Rămânea de lămurit conceptul, destul de controversat, de *democrație directă*. Concluzia lui Guérard este că, în varianta napoleoniană, ea ar fi „mai apropiată de regimul american decât de parlamentarismul englez, pe de o parte, și de dictatura totalitară, pe de alta”.³⁸ Iată un Napoleon III „adaptat” la gustul american! Constituția din 1852 ar fi fost pentru Franța un punct de pornire mai bun decât cea din 1875: adică un executiv puternic și un șef de stat investit cu puteri însemnate, ca în Statele Unite, în condițiile în care, spre sfârșitul Imperiului, puterea legislativă câștiga și ea importanță. Considerațiile lui Guérard trebuie privite mai ales în contextul prăbușirii celei de-a Treia Republici în 1940, un soi de Sedan republican, de natură să discrediteze un sistem politic prea dependent de interesele partidelor și de jocurile parlamentare, și totodată să reabiliteze Imperiul, „victimă” a unei Republici care eșuase și ea.

Precursorul lui Hitler?

E bine să amintim din când în când condiția echivocă a istoriei, construcție intelectuală care depinde de prezent la fel de mult ca de trecut. „Adaptat” la perioada interbelică,

³⁸ Albert Guérard, *Napoleon III. An Interpretation*, Cambridge, Mass., 1953, citat după *Napoleon III – Man of Destiny*, op. cit., pp. 7–18.

Napoleon III nu putea rata experiența fascismelor. Mai mulți istorici au descoperit în el un precursor al lui Mussolini și al lui Hitler. Iar asta din cauza aceleiași „democrații directe” pe care Guérard o crede apropiată de sistemul american, dar care pentru alți istorici anunță totalitarismele din secolul XX.

Seria este deschisă de istoricul american Frederick B. Artz, într-o comunicare prezentată în 1938 și publicată în 1940 sub titlul „Bonapartism and Dictatorship”. Analiza lui privind regimul imperial se rezumă în aceste fraze: „Cele două Camere de mucava – una putea discuta legile fără să voteze, cealaltă putea vota fără să discute – dădeau regimului aparența democrației în timp ce tiranul dispunea de o putere dictatorială. Puterea reală era în mâinile Consiliului de Stat – model pentru Marele Consiliu al lui Mussolini – și ale prefectilor.”³⁹

Sugestii dezvoltate de alt istoric american, Jacob Salwyn Shapiro, într-o lucrare consacrată liberalismului din secolul al XIX-lea, care, crede autorul, s-ar fi confruntat cu un fascism *avant la lettre*: *Liberalism and the Challenge of Fascism. Social Forces in England and France. 1815–1870* (1949). Al Doilea Imperiu ar fi marcat apariția unui fenomen nou în istoria sistemelor și ideologiilor politice. Contemporanii săi nici nu și-au dat seama; sub acest aspect, semnificația sa era mai evidentă spre mijlocul secolului XX decât în epoca sa. „Metodele folosite, politica urmată și idealurile sale anunță într-un mod confuz și incomplet ceea ce înțelegem azi prin fascism. La fel ca fascismul, a fost rezultatul acelorași condiții” (îngrijorarea claselor dominante în fața agitației sociale). „Marșul asupra Romei

³⁹ Frederick B. Artz, „Bonapartism and Dictatorship”, *South Atlantic Quarterly*, ianuarie 1940, reprodus în *Napoleon III – Man of Destiny*, pp. 63–65.

al lui Mussolini din 1922 e similar cu lovitura de stat din 1851.⁴⁰ Trebuie semnalat că mai mulți istorici germani din perioada hitleristă – menționați de Shapiro – se interesează de Napoleon III, văzând în el un fel de precursor al statului nazist, prin încercarea de a găsi o cale de mijloc între socialism și capitalism, prin dorința lui de unitate a națiunii mai presus de clase și prin autoritarismul bazat pe încrederea poporului... Ceea ce era salutar pentru istoricii germani devenea condamnatibil sub pana unui istoric american. Ca să încurce și mai mult lucrurile, Shapiro adulmecă în ideologia bonapartistă un damf de antisemitism, deși e nevoit să admită că al Doilea Imperiu n-a fost o perioadă tocmai rea pentru evreii din Franța. Cum să-i compari, sub acest aspect, pe Napoleon III și pe Hitler, un cosmopolit și un rasist? În realitate, lucrurile stau exact pe dos: relațiile lui Napoleon III cu francezii de origine evreiască au fost excelente. Oricum, în nici un stat european din epocă n-au fost mai mulți evrei în fruntea afacerilor financiare și politice ca în Franța celui de-al Doilea Imperiu: James de Rotschild, faimosul bancher parizian, frații Emile și Isaac Pereire, cei mai prețioși asociați financiari în proiectele împăratului, Achille Fould, ministrul Finanțelor și una din principalele figuri ale guvernului imperial...

Lewis B. Namier, istoric britanic de renume, împinge însă cel mai departe această campanie de „fascizare” a celui de-al Doilea Imperiu; într-un articol intitulat „The First Mountebank Dictator” (inclus în volumul *Vanished Supremacies*, 1958), Namier susține că Mussolini și Hitler ar fi reprodus în mod inconștient „cezarismul plebiscitar” al lui Napoleon III. Toate aceste regimuri ar prezenta

⁴⁰ Jacob Salwyn Schapiro, *Liberalism and the Challenge of Fascism*, 1949, citat după *Napoleon III – Man of Destiny*, pp. 70–79.

numeroase trăsături comune: apel direct la mase; slogani demagogice; dispreț pentru legalitate, în ciuda pretinsului respect pentru lege și ordine; dispreț pentru partidele politice și sistemul parlamentar; dispreț de asemenea pentru intelectuali și valorile intelectuale; flatarea poporului și promisiuni vagi și contradictorii adresate fiecărei categorii în parte; militarism; corupție... S-ar mai adăuga asemănări frapante între cariera lui Ludovic Napoleon și cariera lui Hitler: loviturile eșuate de la Strasbourg (1836) și Boulogne (1840), respectiv München (1923); o detenție confortabilă ce le-a permis viitorilor dictatori să mediteze și să-și scrie textele programatice: *Des idées napoléoniennes* și *Mein Kampf* (afirmație eronată în ce privește lucrarea lui Ludovic Napoleon, scrisă la Londra, în 1839, înainte de detenția la Ham); în fine, orbirea clasei politice, care nu a fost conștientă, nici în Franța, nici în Germania, de pericolul reprezentat de aceste două jalnice personaje...⁴¹

Această schiță de „vieți paralele“, de concepție dubioasă, e foarte nedreaptă cu Napoleon III. A-l travesti sub trăsăturile lui Hitler întrece măsura. Psihologia și intențiile sale îl situează mai curând la antipodul dictatorului nazist. La fel în ce privește regimul său. Majoritatea istoricilor care au reluat această temă au respins interpretările lui Shapiro și Namier, observând, dimpotrivă, distanța uriașă dintre proiectul lui Napoleon III și proiectul fascist sau cel nazist. Imperiul, dictatorial la început, apoi doar autoritar, liberal către sfârșitul său, n-a fost niciodată totalitar. În condițiile epocii, nici nu putea să fie; de altfel nimeni nu gândea în termeni totalitari. Istoricul nu are voie să încurce secolele. Un studiu despre poliția politică în al Doilea Imperiu, făcut în 1958 de istoricul american Howard

⁴¹ Lewis B. Namier, „The First Mountebank Dictator“, în *Vanished Supremacies*, Londra, 1958, reluat în *Napoleon III – Man of Destiny*, pp. 19–24.

C. Payne, arată clar diferența dintre „represiunea” imperială și controlul polițienesc totalitar.⁴² Nelimitate în teorie, puterile poliției funcționau practic într-un registru destul de moderat; climatul social și politic împiedica în mod obiectiv omnipotența executivului, a administrației și a instituțiilor represive. Altfel spus, represiunea punctuală nu e suficientă pentru a defini un stat totalitar; acesta se sprijină pe o structură globalizantă care tinde să anuleze autonomia individului, a grupurilor, a instituțiilor... Or, mijloacele administrative ale secolului al XIX-lea erau insuficiente pentru asta, iar societatea de masă nu apăruse încă; în zilele noastre, chiar și în societățile cele mai democratice, individul este mai integrat și mai controlat decât în epoca lui Napoleon III. Acest „fals regim totalitar” nu dispunea nici măcar de un partid politic care să-și asume misiunea de a-i mobiliza pe adepți; ideologia lui era vagă și compozită.

În mod straniu, autoritarismul împăratului era dublat de intenții liberale. Napoleon III credea (pe drept sau pe nedrept) că putea jugula anarhia prin autoritatea sa, pregătind astfel condiții sănătoase pentru un regim liberal temperat. Este exact opusul logicii dictatoriale, în care tendința este, de regulă, spre înăsprirea regimului. Cât despre totalitarisme, vocația lor e să restrângă încontinuu libertățile, nu să le restabilească. Liberalizarea regimului imperial începând de la un anumit moment – hotărâtă voluntar de însuși împăratul – e cel mai bun argument contra oricărei încercări de a-i atribui un chip fascist.

Mai trebuie luate în considerație psihologia lui Napoleon III și comportamentul său. Nu avea stofă de tiran.

⁴² Howard C. Payne, „Theory and Practice of Political Police during the Second Empire in France”, *Journal of Modern History*, martie 1958, reluat în *Napoleon III – Man of Destiny*, pp. 80–83.

Autoritarismul lui era în bună parte de fațadă, diluat de un spirit tolerant și de un anume *laisser-faire*, ce n-aveau cum să întrețină intoleranța administrativă. Puterea imperială a avut, desigur, accese de autoritate, dar cel mai adesea a suferit, mai curând, de o lipsă de coordonare și eficacitate. „Bunele intenții“ ale lui Napoleon III n-au dat întotdeauna rezultatele sperate, uneori au avut chiar efecte perverse, dar asta nu înseamnă că pot fi negate. „Umanitarismul“ lui, destul de cețos și aplicat cu timiditate, e totuși de cu totul altă natură decât disprețul pentru individ specific ideologiilor fasciste.

În fine, nu trebuie uitat că al Doilea Imperiu a fost o epocă de efervescentă literară și artistică, epoca în care-au apărut *Les Fleurs du Mal*, *Madame Bovary*, și a înflorit mișcarea impresionistă. Nu a fost meritul regimului, dar cel puțin acesta nu s-a opus; suntem departe de cenzura ideologică și birocratică a totalitarismelor. Șicanele de care au avut parte înnoitorii s-au datorat conservatorismului mediului ambiant, și nu unei „poliții a gândirii“ de tip nazist sau comunist. Faimosul „salon al refuzaților“ din 1863 dovedește bunăvoința împăratului care a impus personal această soluție tocmai pentru a le permite să expună artiștilor neagreați de juriul salonului oficial (și pe care el însuși nu-i gusta defel!) E greu să-l vezi pe Hitler în rolul de protector al unei arte alternative!

Cum să interpretăm atunci această apropiere forțată între bonapartism/cezarism și fascism/nazism? Pe lângă obsesiile unei epoci și spiritul partizan al anumitor istorici, există un lucru mai important care leagă fenomene socio-politice altminteri foarte diferite. E vorba de justificarea democratică a unui regim de mână forte: dictatura legitimată de popor. Există în democrație un viciu ascuns. Tocqueville avertiza deja împotriva derivelor ce rezultă

dintr-o relație prea directă între Putere și „supușii” săi, atunci când instituțiile intermediare „echilibrante” ar fi din ce în ce mai slabe. Tocqueville vedea, în aceste noi configurații, calea potențială spre o „sclavie blândă”. Ca regulă generală, dacă democrația a dat maselor dreptul de a alege, ea a întărit pe măsură și puterea aleșilor, legitimând-o. „Democrația directă” apare ca o consecință a acestei logici destul de perverse. În acest tip de regim politic, dialogul se leagă exclusiv între conducător și popor. Nimic mai democratic în aparență: sufragiu universal și consultări periodice ale națiunii, prin plebiscit. În realitate, acest raport univoc înăbușă dezbaterea, lasă loc manipulării (e mai ușor să manipulezi masele decât elitele) și îi conferă conducătorului, devenit personaj providențial, o legitimitate excesivă și periculoasă. Astfel, ceea ce aparent ar fi o culme a democrației duce ușor la uniformizarea societății și la dictatură. Napoleon III a înțeles acest mecanism, sau, în orice caz, a știut să profite de el. Mai târziu, totalitarismele din secolul XX – fascismul, nazismul, comunismul – au perfecționat metoda. Toate aceste regimuri au exploatat potențialul autoritar al democrației, dar în cu totul alte scopuri. Dacă dorim neapărat să identificăm o experiență cât de cât asemănătoare cu al Doilea Imperiu, nu în fascisme trebuie s-o căutăm, ci mai curând în Republica gaullistă din anii 1958–1969. De Gaulle a fost și el acuzat că ar fi vrut să instaureze un regim fascist în Franța. Nu a fost cazul. Însă, la fel ca al Doilea Imperiu, era un regim foarte personalizat, destul de autoritar și fondat, mai mult decât pe instituții și pe clasa politică, pe un înalt nivel de încredere populară și pe dialogul direct între șeful statului și francezi. În istorie, comparațiile sunt utile, cu condiția de a nu forța nota. În ciuda anumitor similitudini, Napoleon III nu e de Gaulle, și cu atât mai puțin Hitler.

Procesul de reabilitare

Puțin câte puțin, printre excesele detractorilor și ale admiratorilor, și-a făcut loc o cercetare mai serioasă, dacă nu obiectivă – ideal căutat mereu în istorie, dar din păcate intangibil –, cel puțin mai relaxată. Seria este deschisă, în Franța, de Marcel Blanchard, cu un *Second Empire* publicat în 1950; după el, regimul imperial a propulsat Franța în modernitate prin acțiunea sa economică (de inspirație saint-simoniană) și, în special, prin două realizări cruciale: rețeaua de căi ferate și un sistem bancar adaptat la cerințele din industrie și din transporturi.

O foarte substanțială contribuție îi aparține lui Adrien Dansette. *Deuxième République et Second Empire*, sinteză apărută în 1942, este urmată de o serie concepută la o scară vastă – șase volume plănuite, inițiativa cea mai ambițioasă pe acest subiect, după cele șapte volume ale lui Pierre de La Gorce. Dansette n-a reușit să scrie decât primele trei: *Louis-Napoléon à la conquête du pouvoir* (1961 și 1973); *Du 2 décembre au 4 septembre* (1972 – consacrată politicii interne); *Naissance de la France moderne* (1976 – evoluțiile economice). Au rămas în stadiul de proiect (din cauza morții istoricului) *L'Europe de Napoléon III*, *La France du Second Empire* (tabloul social și cultural) și *Napoléon III et Bismarck*. Dansette ține să precizeze că nu apreciază loviturile de stat și regimurile dictatoriale; totuși, figura lui Napoleon III i se pare „demnă de simpatie“. Din aceste sentimente împărțite, rezultă o analiză înțelegătoare dar critică, bazată pe o informație vastă, supusă unei judecăți riguroase. Motiv de a regreta și mai mult absența ultimelor trei volume.

Pe aceeași linie de mijloc se situează lucrarea lui Allain Plessis, *De la fête impériale au mur des fédérés, 1852–1871* (1979) și *Napoléon III* (1986) de Louis Girard (probabil

cea mai solidă biografie a împăratului). Istoriografia franceză a celui de-al Doilea Imperiu găsește astfel un nou echilibru, încercând să evite acuzațiile și glorificările facile; e un demers critic, dar nu ostil, care-și propune mai mult să înțeleagă decât să judece.

Reabilitarea totală nu lipsește nici ea. Ceva mai târziu decât colegii lor britanici (Simpson și mai ales Sencourt), câțiva istorici francezi descoperă la rândul lor un Napoleon III aproape impecabil, un mare suveran, un om care a prefigurat viitorul. Suzanne Desternes și Henriette Chandet publică, în 1961, *Napoléon III, homme du XXe siècle*: o lucrare cam simplută, scrisă pe urmele lui Sencourt, în care actele contestabile ale împăratului sunt expediate rapid (de pildă, represiunea din decembrie 1851; despre victime nu se suflă o vorbă), și se reține doar rolul său excepțional în istoria Franței și-a omenirii: „Într-adevăr, cu el începe un secol ce va dura până în zilele noastre, pentru că trăim într-o lume care încă îi poartă amprenta, benefică sau nefastă. În orice domeniu – economic, social, internațional –, succesorii săi n-au făcut decât să dezvolte ceea ce schițase el.”⁴³

Seria continuă cu *Napoléon III le Grand* de Eric Leguèbe (1978). Se face astfel și ultimul pas: Napoleon cel Mic al lui Victor Hugo devine în sfârșit „cel Mare”, chiar dacă sub o pană mai puțin ilustră. Am căuta zadarnic, în această carte, cea mai mărunță critică, cea mai mică rezervă, cea mai mică îndoială. Împăratul are doar calități: inteligență, bunătate ș.a.m.d. Soția lui, așijderea: „femeie eminentă, incomparabilă..., suverană modernă”. Leguèbe justifică până și aventura mexicană; cât despre dezastrul din 1870, împăratul este exonerat de orice vină.

⁴³ Suzanne Desternes și Henriette Chandet, *Napoléon III, homme du XXe siècle*, Paris, 1961, p. 10.

Pe aceeași lungime de undă, cu un Napoleon III la fel de mare și nu mai puțin impecabil, dar mult mai bine argumentată, se află cartea lui Philippe Séguin, *Louis-Napoléon le Grand* (1990), lucrare de istoric, dar și de om politic, construită după toate regulile cercetării, dar condusă cu o abilitate specific politicianistă spre țelul urmărit: reabilitarea totală. E suficient să urmărim expunerea diferendului dintre prințul-președinte și Adunarea legislativă, înainte de lovitura de stat din 2 decembrie 1851. Tot răul e pus în cârca Adunării: imobilism, dezbinare, ineficiență, dispreț pentru revendicările populare, refuzul sufragiului universal... Adunarea e singura vinovată de propria-i dispariție, deznodământ brutal pe care Ludovic Napoleon nu l-ar fi dorit, dar la care a fost împins de situație. Iată o interpretare specioasă a ezitărilor prințului. În fapt, Ludovic Napoleon era o fire ezitantă; pentru fiecare din mișcărilor sale, cântărea la nesfârșit argumentele pro și contra. Dar știa foarte bine încotro mergea. Scopul lui nu era să salveze Republica (chiar dacă ar fi funcționat impecabil), ci să-i dea lovitura de grație. Misiunea lui era să restaureze Imperiul. Sarcina lui era să ducă la îndeplinire lovitura de stat.

La fel, Séguin încearcă să întoarcă în favoarea lui Napoleon III funestul dosar al anului 1870. Explicația lui: împăratul încercase – dar fără succes, dată fiind eschivarea responsabililor politici și militari – să reformeze un sistem militar învechit; a fost singurul, de asemenea, care a înțeles că interesul Franței era să evite războiul. Da, e adevărat – dar ce folos? Datoria împăratului era să convingă și la nevoie să impună soluțiile pe care le socotea necesare. Chiar dacă erorile lui pot fi relativizate, în funcție de context, a gândi corect și a acționa greșit nu e un titlu de glorie.

Acestui Napoleon III neverosimil de perfect, mai mulți autori continuă să-i prefere un Napoleon III imperfect,

dar atașant: uman, complicat, tragic, un personaj ieșit din comun care ar merita în sfârșit o reparație din partea francezilor. În *Dictionnaire du Second Empire* (publicat în 1995 și reunind contribuțiile a circa două sute de colaboratori), Jean Tulard își propune să fixeze fizionomia și importanța unei epoci, și astfel să relanseze dezbaterea. Reacțiile n-au întârziat; foarte divergente, firește, în buna tradiție a discuțiilor despre Napoleon III și regimul său. Cu această ocazie, *Le Figaro littéraire* a publicat un dosar: *Napoléon III: le procès en réhabilitation*, în care s-au exprimat doisprezece intelectuali și oameni politici, inclusiv în chestiunea „Trebuie repatriate osemintele lui Napoleon III?” Răspunsurile variază de la opinia lui Alain Décaux – acesta vede în Napoleon III „unul din oamenii care au creat Franța” și cere „îndreptarea unei injustiții” –, până la punctul de vedere opus al lui Max Gallo, care nu e dispus să ierte sângele vărsat în timpul loviturii de stat din 2 decembrie: „Osemintele lui au otrăvit prea mult secolul ca să dorim acum să-i înălțăm un monument pe o urnă încă prea mare. Dacă intră în țară, ar trebui aduse pe tăcute, cum se cuvine pentru un om care-a făcut destule lucruri ce trebuie uitate.” Oricum, tendința e mai curând spre calmare, chiar și la stânga, mai puțin favorabilă împăratului decât dreapta. Jack Lang își amintește că François Mitterrand nu s-ar fi opus acestei repatrieri postume, și conchide: „Napoleon III a fost un împărat constructor. A lăsat o operă civilizatoare și estetică incontestabilă, chiar dacă a lichidat regimul republican. Nu putem continua să vânam, prin rămășițele lor pământești, personaje care au marcat istoria. Mi se pare o atitudine meschină.”⁴⁴ Cuvinte înțelepte – exceptând referința la „estetică”, domeniu mai curând străin de preocupările împăratului.

⁴⁴ *Le Figaro littéraire*, 12 octombrie 1995, „Napoléon III, le procès en réhabilitation”, pp. 4–5.

Acestea sunt vorbele. Cât despre fapte, Napoleon III rămâne și acum în pământ britanic. Repatrierea osemintelor a fost din nou evocată (și ca de fiecare dată, cu argumente pro și contra) la sfârșitul anului 2007, și va mai fi probabil și în 2008, cu prilejul bicentenarului nașterii lui Napoleon III. Aducerea rămășițelor sale ar pune efectiv câteva probleme. O ceremonie oficială ar echivala cu o reabilitare deplină. O revenire prea discretă ar fi aproape o ofensă. Și nu se dorește, pare-se, nici glorificarea împăratului, nici insultarea lui. Oricare din aceste decizii ar risca să-i dezbine pe francezi. Cea mai bună decizie a fost până astăzi aceea de a nu lua nici una.

Între timp, ritmul în care apar noi lucrări despre Napoleon III se intensifică. Se înregistrează și convertiți, ca Alain Minc (*Louis-Napoléon revisité*, 1997), care, pornind de la prejudecățile obișnuite – „injusta prăbușire a celei de-a Doua Republici, mediocrul Napoleon III, admirabilul Hugo“ –, trăiește o adevărată revelație, descoperind în Ludovic Napoleon „un mare om politic“ care a modelat destinul Franței, în bine ca și în rău. De acum înainte, e rândul lui Hugo să facă o figură jalnică: „lupta lui Victor Hugo împotriva Imperiului va fi răscumpărarea pentru viața de oportunist și de lingușitor pe care o dusesse până atunci“. ⁴⁵ Minc izbutește mai ales turul de forță de a prezenta principalul cap de acuzare contra lui Napoleon III, lovitura de stat din 2 decembrie, ca o ispravă absolut admirabilă; dacă nu pentru moralitatea ei, cel puțin pentru profesionismul exemplar al execuției. Ludovic Napoleon apare ca un maestru al loviturii de stat, iar maestrul trebuie respectat!

În 1995, Jean Tulard prezidează un colocviu cu titlul *Pourquoi réhabiliter le Second Empire?*, ale cărui lucrări sunt publicate în 1997. Printre participanți, Maurice

⁴⁵ Alain Minc, *Louis-Napoléon revisité*, Paris, 1997, p. 11.

Agulhon constată că al Doilea Imperiu este deja reabilitat: nu-l mai insultă nimeni. Dar, evident, susținătorii unei reabilitări cu acte în regulă doresc mai mult decât atât.

Numărul biografiilor crește. Cea mai amplă și mai detaliată, fără a fi și foarte înnoitoare, este *Napoléon III* a lui Pierre Milza, apărută în 2004. Colecția „Que sais-je?” a publicat succesiv un *Napoléon III* de Thierry Lenz (1995) și un *Second Empire* de André Encrevé (2004), cel din urmă înlocuind mai vechiul *Second Empire* al lui Georges Pradalié (care, între 1957 și 1996, cunoscuse nouă ediții). În *Napoléon III* (2006), Jean Etèvenaux prezintă „un împărat vizionar ce trebuie reabilitat”: textul e destul de banal și partizan, dar iconografia este remarcabilă. În fine, literatura își însușește subiectul: sub pana lui Jean-Pierre Dufreigne, *Napoléon III* (2007) devine personaj de roman...

„Socialismul” împăratului se află de asemenea la ordinea zilei. *Un socialist la putere?* se întreabă Alain Plessis. Plentru a conchide că „Napoleon III apare ca făcând parte din marea familie a socialiștilor secolului al XIX-lea”. La rândul lui, Jean Sagnes își propune să identifice „rădăcinile socialismului lui Ludovic Napoleon Bonaparte”.⁴⁶

Istoricii anglo-saxoni rămân la fel de activi, și lor le datorăm mai multe contribuții prețioase. Vom remarca mai întâi studiile solide pe subiecte punctuale, ca sistemul politic (alegeri, prefecți, selecție parlamentară), aparatul de stat (poliție, propagandă, controlul presei), bănci și finanțe, lucrări publice (reamenajarea urbană a Parisului și Lyonului)...⁴⁷ Astfel, de la considerații foarte (prea)

⁴⁶ Alain Plessis, „Napoléon III: un empereur socialiste?”, *L'Histoire*, ianuarie 1996, pp. 26–29, și „Un socialiste au pouvoir?”, *L'Histoire*, iunie 1997, pp. 32–35; Jean Sagnes, *Les Racines du socialisme de Louis-Napoléon Bonaparte*, Toulouse, 2006.

⁴⁷ Denis Brunn, „Les historiens anglais et américains du Second Empire”, *art. cit.*, pp. 103–104.

generale și inevitabil partizane se trece la o orientare diferită: aceea de a înțelege funcționarea regimului mai curând decât a-i lipi etichete. Concluziile înclină în general în favoarea celui de-al Doilea Imperiu, mai puțin represiv decât se credea, mai dispus la o evoluție liberală, și mai ales performant în domeniul economic. Trebuie menționat în mod special britanicul Theodore Zeldin, autorul unei lucrări înnoitoare despre sistemul politic al lui Napoleon III, *The Political System of Napoleon III*, 1958, urmată de *Emile Ollivier and the Liberal Empire of Napoleon III*, 1963; articolul „The Myth of Napoleon III“ (1958), un rezumat al interpretărilor sale, a fost o piesă importantă în dezbaterea despre esența regimului imperial. Zeldin îl consideră pe Napoleon III un mare om politic (aproape la fel de mare în arta politicii pe cât era unchiul său în ce privește războiul și administrația), care a reușit, cu multă abilitate, să mențină echilibrul între curente opuse. Evoluția liberală a regimului ar fi fost dorită de el: „o încercare de a rupe cercul vicios al revoluției și reacțiunii, trăsături dominante în istoria Franței după domnia lui Ludovic al XVI-lea“.⁴⁸

Mai puțin convins de geniul politic al lui Napoleon III, James Matthew Thompson (în *Louis Napoleon and the Second Empire*, 1954; ediție nouă, 1983), refuză totuși să vadă în el un tiran. Caracteristica regimului imperial a fost nu dictatura, ci schimbarea. În fond, Napoleon III ar fi fost victima slăbiciunii, a ezitărilor sale, a spiritului său „hamletian“. Foarte departe, așadar, de portretul unui dictator, și mai aproape de nefericitul prinț al Danemarcei. „A fost un om prea slab pentru marile lucrări pe care și

⁴⁸ Theodore Zeldin, „The Myth of Napoleon III“, *History Today*, februarie 1958, reprodus în *Napoleon III – Man of Destiny*, pp. 42–47.

le-a propus“; trăia în visurile sale, incapabil „să le transforme în realitate“. ⁴⁹

Menționăm de asemenea dubla lucrare biografică a lui William H.C. Smith: *Napoleon III* (1972; ediție franceză, 1982) și *Eugénie, impératrice et femme* (ediție franceză, 1989). Smith prezintă un Napoleon III foarte complex, vizionar și fatalist, dar și om de stat remarcabil până la capăt (spre deosebire de alți istorici, el nu crede în declinul capacităților împăratului, din cauza bolii; ba chiar, în timpul crizei din 1866 – victoria Prusiei asupra Austriei –, considerată în general ca un mare eșec al politicii imperiale, ar fi procedat cu multă abilitate). Cât despre împărăteasă, ea este exonerată de orice bănuială de intrigi de palat și de amestec în afacerile de stat. Original, dar nu întotdeauna convingător.

Lucrările britanice și americane cele mai recente arată o mare varietate de abordări. James McMillan (*Napoleon III*, 1991) își propune un studiu despre putere și ni-l prezintă pe împărat ca un politician abil, dar care, paradoxal, nu reușește decât rareori să atingă obiectivele urmărite, rezultatele fiind adesea contrare intențiilor sale. Matthew Truesdell scoate în relief rolul excepțional al propagandei și mai ales al spectacolului politic în legitimarea regimului imperial (*Spectacular Politics. Louis-Napoleon Bonaparte and the Fête impériale, 1849–1870*, 1997). Robert Price analizează evoluția sistemului politic în raport cu interesele sociale divergente (*The French Second Empire. An Anatomy of Political Power*, 2001). În fine, David Baguley reține latura „extravagantă“ a Imperiului și a reprezentărilor sale (*Napoleon III and his Regime. An Extravaganza*, 2000).

⁴⁹ J.M. Thompson, *Louis Napoleon and the Second Empire*, Oxford, 1954, p. 322.

Istoricii americani i-au precedat pe colegii lor francezi publicând, încă din 1985, un *Dicționar al celui de-al Doilea Imperiu* (*Historical Dictionary of the French Second Empire, 1852–1870*, editat de William E. Echard). E mai puțin detaliat decât lucrarea similară franceză, dar anumite subiecte sunt tratate într-o manieră mai aprofundată. Tot unui istoric american, Stuart L. Campbell, îi datorăm o trecere în revistă a istoriografiei franceze consacrate celui de-al Doilea Imperiu.⁵⁰

Așa stau lucrurile pentru Napoleon III, cel puțin în mediul istoricilor. Mai curând bine decât rău, departe de apoteoza imaginată de Philippe Séguin, departe însă și de vechea „legendă neagră” centrată pe un personaj când idiot, când malefic. Ocazional – din respect pentru tradiție –, mai tâșnește o mică frază otrăvită, ca în „Introducerea” la *Second Empire* a lui André Encreve: „...De câțiva ani – remarcă autorul acestei sinteze recente – anumiți istorici încearcă să dea o nouă imagine celui de-al Doilea Imperiu, și chiar să-l reabiliteze. Vom ocoli această problemă. Într-adevăr, istoricul nu e dator să răspundă la întrebarea dacă a încălca un jurământ solemn, a aresta deputați, a trage cu tunul asupra unei mulțimi dezarmate, a hărțui, a exila, a întemnița, a deporta oameni care nu cer decât respectarea legalității republicane constituie o crimă de neiertat, sau dacă, dimpotrivă, e vorba de simple incidente politice. La fel ca lui M. Agulhon, ni se pare o chestiune de etică personală și civică, în fața căreia fiecare se poziționează în funcție de conștiința sa.”⁵¹

⁵⁰ Stuart L. Campbell, *The Second Empire Revisited: a Study in French Historiography*, New Brunswick, New Jersey, 1979.

⁵¹ André Encreve, *Le Second Empire*, „Que sais-je?”, Paris, 2004, p. 7.

Să ne verificăm așadar conștiințele. Ni se lasă întreaga libertate, inclusiv aceea de a judeca favorabil încălcarea unui jurământ sau un măcel în masă. Cum ne manipulează istoricii!... Napoleon III a vărsat mai puțin sânge decât Revoluția Franceză; mai puțin sânge decât a Doua Republică în timpul insurecției din iunie 1848, sau decât a Treia Republică la începuturile ei ilustrate prin înfruntările salbatice dintre comunarzi și trupele guvernului de la Versailles, în 1871. Cât despre încălcarea jurămintelor, aceasta era, în epocă, o specialitate foarte franțuzească, majoritatea francezilor trecând prin cel puțin trei-patru regimuri. Dacă respingem teza vădit partizană a lui Philippe Séguin (un Ludovic Napoleon total inocent, împins spre lovitura de stat de adversarii săi), la fel de inacceptabilă este și teza opusă (o Republică inocentă și un Ludovic Napoleon necinstit). Din perspectiva de acum, legitimitatea aparține Republicii, în mod evident. Dar secolul al XIX-lea nu trebuie judecat dintr-o perspectivă ce nu era a sa. Înainte ca Republica să câștige definitiv și să intre în conștiințe, nu exista o singură legitimitate, existau mai multe. „Legitimisti“, în sensul propriu al cuvântului, nu erau republicanii, ci regaliști, susținătorii Bourbonilor. Orleaniștii aveau și ei o parcelă de legitimitate, rezultată din asocierea între monarhie și Revoluție. Desigur, Republica avea și ea o parte de legitimitate, dar, s-o mai spunem o dată, era o legitimitate împărțită. Pentru Ludovic Napoleon și adepții săi bonapartiști, legitimitatea era, neîndoielnic, a lui. Cine putea să arbitreze în această dispută? Astăzi, noi arbitrăm cu ușurință – cu prea mare ușurință – pentru că noi cunoaștem urmarea. Atunci însă nu exista un arbitru „omologat“. Fiecare avea propriile sale reguli de joc. Poporul, poate? Dar cine era poporul? Minoritatea pariziană care făcea și desfăcea regimurile? Majoritatea țărănească, atât de ușor

de manipulat? Una peste alta, sufragiul universal părea să ofere soluția cea mai puțin contestabilă. Este soluția aleasă de Ludovic Napoleon. A încercat să facă uitată legitimitatea îndoielnică (sau lipsa de legitimitate) a loviturii de stat, ratificându-și regimul printr-un vot popular masiv. A fost primul regim politic din Franța confirmat direct prin sufragiul universal (masculin). Era acest regim mai legitim decât altele? Nicidecum. Dar nu era nici mai puțin legitim.

Ce spun manualele școlare? Prima constatare e că nu spun mare lucru. Manualul de azi, urmaș îndepărtat al lui Malet-Isaac, nu seamănă deloc cu ilustrul său străbun. El a urmat o lungă cură de slăbire. În două pagini, inclusiv ilustrațiile, al Doilea Imperiu e definit ca „cezarism democratic“ (democrație întrupată într-un conducător, putere personală legitimată prin sufragiul universal); acceptat inițial de diferitele categorii sociale, s-a erodat apoi sub presiunea liberală.⁵² Asta e tot. Napoleon III nu apare nici ca bun, nici ca rău; e aproape absent. Manualele nu fac decât să confirme estomparea istoriei – foarte accentuată – din lumea în care trăim. Apar tot mai multe lucrări, cei pasionați de trecut le pot citi, dar istoria a încetat să fie o componentă esențială a formării intelectuale și civice. Ghinionul lui Napoleon III: „legenda neagră“ care l-a consacrat a funcționat perfect într-o epocă în care lumea se hrănea cu istorie; în schimb, relativa sa reabilitare riscă să treacă neobservată de o opinie publică tot mai puțin interesată de trecut.

⁵² *Histoire*, 1ère, *Le Monde contemporain du milieu du XIXe siècle à 1945*, Magnard, Paris, 2003 (ediția 2005): „L'Empire: le césarisme démocratique“, pp. 122–123; *Histoire*, 1ère, *Le Monde, l'Europe, la France (1850-1945)*, Nathan, Paris, 2003: „Le Second Empire ou l'échec du césarisme“, pp. 120–121.

Împăratul și Generalul

Pentru a completa destinul postum al lui Napoleon III, mai trebuie să vorbim despre „întâlnirea“ lui cu generalul de Gaulle. Din clipa în care drumurile lor s-au încrucișat virtual, cei doi bărbați rămân, dacă nu inseparabili, cel puțin relativ apropiați. Acest aspect, profitabil pentru împărat, e mai curând stânjenitor pentru general; dată fiind statura sa istorică, plasată mult mai sus în imaginarul francezilor decât cea a lui Napoleon III, și mult mai puțin contestabilă, de Gaulle nu avea nimic de câștigat din această apropiere, ci dimpotrivă. Din punct de vedere psihologic, cei doi bărbați nu seamănă deloc; biografiile lor sunt foarte diferite, la fel contextul istoric al evoluției lor. Punctele comune sunt totuși numeroase; ar fi greu de găsit, în toată istoria Franței, doi oameni de stat care să prezinte atâtea deosebiri și în același timp atâtea similitudini.

Pentru adversarii generalului de Gaulle, prima analogie se referă la lovitura de stat. Napoleon III a pus capăt celei de-a Doua Republici, generalul – celei de-a Patra. Sigur, momentul 13 mai al generalului nu este identic cu cel din 2 decembrie: a fost o „lovitură de stat“ de catifea, care a salvat aparența legalității. În esență însă, în versiunea defavorabilă lui de Gaulle, este o lovitură de stat autentică, ba chiar, după memorabila formulă a lui François Mitterrand, *o lovitură de stat permanentă* (*Le Coup d'Etat permanent*, titlul cărții sale din 1964); acest din urmă concept voia să spună că, prin mici corecții succesive, generalul își perfecționa opera din 1958, orientând Franța spre un regim autoritar apropiat de cel al lui Napoleon III. Paralela cu al Doilea Imperiu se impunea de la sine pentru liderul comunist Jacques Duclos, care, în *De Napoléon III à de Gaulle* (1963), întocmește o lungă listă de puncte

comune între cele două regimuri; modelul lui de Gaulle ar fi fost, negreșit, Napoleon III. Strategia adversarilor celei de-a Cincea Republici lovește drept la țintă: în Franța, ca să discreditezi total un om politic, e suficient să convingi opinia publică de asemănarea lui cu Napoleon III.

Chiar și fără vreo intenție polemică, e greu să nu observi punctele comune între cele două regimuri. Acestea pot funcționa în ambele sensuri: împotriva lui de Gaulle, sau în favoarea lui Napoleon III. În amândouă cazurile, a fost revanșa unui executiv puternic asupra unui legislativ discreditat: statul era restabilit cu toate prerogativele sale. Cei care-au reușit o asemenea răsturnare sunt două personaje providențiale, fiecare întrupând o legitimitate puternică, conferită lui Ludovic Napoleon de legenda napoleoniană, iar lui Charles de Gaulle de propria-i legendă. Amândoi întrețin, fără prea mult respect pentru clasa politică și partide, un raport direct și privilegiat cu poporul, chemat periodic, prin plebiscit (Napoleon III) sau referendum (Charles de Gaulle), să-l relegeitimeze pe conducător și proiectele sale. Sunt regimuri fondate pe idealul unității națiunii; regimuri care-și propun să facă să funcționeze împreună ordinea și libertatea, liberalismul economic și intervenția statului, progresul material și echilibrul social.⁵³ Firește, Republica gaullistă e mult mai democratică și respectă mai mult o anumită diversitate politică decât al Doilea Imperiu: chestiune de epocă istorică și de mentalități.

Spre deosebire de Napoleon III, de Gaulle a cunoscut o carieră postumă ascendentă. Chiar și foștii săi adversari îi recunosc merite pe care nici nu se gândeau să i le recunoască atunci când trăia. Construcția lui politică a durat,

⁵³ Un inventar al temelor comune celor două ideologii și regimuri, la Francis Choisel, *Bonapartisme et gaullisme*, Paris, 1987.

identificându-se până la urmă cu Franța. În configurația actuală a Panteonului francez, fondatorul celei de-a Cincea Republici ocupă poziția cea mai înaltă. Cu el, Republica asumă, chiar dacă n-o recunoaște deschis, o parte din moștenirea regalității, în ceea ce s-a putut numi o „monarhie republicană” sau o „republică monarhică” (cu „singura” diferență că șeful statului este ales periodic și se numește președinte; însă la fel ca foștii suverani, el hotărăște politica Franței, având totodată un statut de „iresponsabilitate”). Republicile precedente, puțin „personalizate”, au avut dimpotrivă tendința de a limita prerogativele executivului și îndeosebi ale șefului statului, în favoarea „reprezentării naționale”. Prin filozofia sa fondatoare, prin instituțiile ei și prin rolul conferit președintelui, a Cincea Republică este în mod obiectiv mai puțin ostilă celui de-al Doilea Imperiu decât regimurile republicane precedente. Francezii s-au putut convinge că un executiv puternic nu e neapărat mai rău (sau mai puțin „legitim”) decât un legislativ dominant. În plus, prăbușirea, pe rând, a Republicilor (a Treia și a Patra), în circumstanțe nu tocmai glorioase, a fost de natură să relativizeze înfrângerea din 1870. Una peste alta, se poate considera că modul mai puțin sever, și uneori chiar binevoitor în care este privit al Doilea Imperiu se datorează în bună măsură noului context politic rezultat din instaurarea celei de-a Cincea Republici.

Philippe Séguin împinge cel mai departe această încercare de apropiere, între cele două regimuri, dar și între cei doi bărbați, Napoleon III și Charles de Gaulle.⁵⁴ Tentativă destul de riscantă: chiar dacă anumite trăsături comune regimurilor în chestiune sunt puțin contestabile, de Gaulle

⁵⁴ Philippe Séguin, *Louis-Napoléon le Grand*, Paris, 1990.

nu seamănă deloc cu Napoleon III. Demersul hotărât și intransigența lui foarte marțială contrastează cu nehotărârea și gustul pentru intrigă ce-l caracterizau pe Napoleon III. Séguin însă, în procesul de reabilitare proiectat, are nevoie de un martor prestigios, iar acela nu poate fi decât de Gaulle. Din păcate, e un martor care se eschivează. Remarcile generalului în legătură cu Napoleon III (exprimate mai ales în *La France et son armée*, 1938) sunt puține și nu tocmai entuziaste, când nu sunt de-a dreptul reci. E clar că nu digeră dezastrul de la Sedan. Dar în același timp, pe un plan mai general, critică politica imperială care-a dus la acest rezultat: „...favorizând crearea la hotarele noastre a două noi mari puteri, contribuind la slăbirea Rusiei și Austriei, permițând dereglarea echilibrului european, împăratul pregătea condițiile unui conflict în care Franța trebuia să-și apere, singură, teritoriul și viitorul. Pentru a purta acest mare război național, ar fi avut nevoie de o cu totul altă armată.”⁵⁵ Deși a înțeles nevoia unei reforme radicale a armatei, împăratul s-a dovedit incapabil să-și impună ideile de modernizare în fața responsabililor politici și militari; această incapacitate de a trece de la intenții la fapte este contrară psihologiei generalului, care în plus constată că în 1870 împăratul a intrat în război fără nici un plan de campanie prestabilit. Este adevărat, de Gaulle găsește și circumstanțe atenuante în favoarea lui Napoleon III, dar tonul rămâne rezervat și critic.

Una dintre rarele piese disponibile pe care Séguin o exploatează din plin este discursul ținut de general la Solferino, la 24 iunie 1959, în timpul unei călătorii oficiale

⁵⁵ Charles de Gaulle, *La France et son armée*, Paris, 1938, p. 165.

în Italia; se celebra centenarul războiului din 1859 și al eliberării Italiei, datorate în primul rând Franței și mai exact lui Napoleon III. Într-adevăr, de Gaulle pronunță (o singură dată) numele lui Napoleon III, dar numai pentru a cita o frază a împăratului, fără nici o aluzie la rolul pe care-l jucase (fusesse, totuși, războiul lui).⁵⁶ În plus, împăratul e menționat la grămadă, printre mai mulți generali. Oricum, Séguin pare mulțumit să găsească în sfârșit numele eroului său înscris într-un discurs rostit de general. Având în vedere contextul, nu e mare lucru. Ca să aibă conștiința împăcată, de Gaulle a făcut minimul din ceea ce se cuvenea să facă. În cazul respectiv, Napoleon III merita mai mult decât atât.

E clar că generalul evita cu grijă orice referință la Napoleon III, susceptibilă de a sugera o anume similitudine – oricum stânjenitoare – între cele două regimuri. O spune explicit atunci când vorbește despre „democrația plebiscitară” și despre riscul ca „referendumul” lui să fie confundat cu „plebiscitul” imperial: „...pe moment, pentru a nu frâna mișcarea aproape unanimă de adeziune națională, consideram că nu e bine să nesocotesc respingerea pasională pe care ideea de «plebiscit» o trezea, de la Ludovic Napoleon, în mai multe segmente ale opiniei publice. Când practica noii Constituții va arăta că eșalonul suprem poate deține puterea fără să fie dictatură, va fi momentul să propun poporului reforma definitivă.”⁵⁷

Strategie politică? Desigur. Dar nu în dezacord cu reperiile istorice ale generalului. Pentru a completa ceea ce de Gaulle nu spune (din motive evidente), Séguin „presupune”

⁵⁶ Charles de Gaulle, *Discours et messages*, vol. III, Paris, 1970, „Discours prononcé à Solferino”, 24 iunie 1959, p. 131.

⁵⁷ Charles de Gaulle, *Mémoires d'espoir*, vol. II, Paris, 1971, p. 19.

că generalul nu putea rămâne insensibil la calitățile de vizionar ale lui Ludovic Napoleon, mai ales că acesta prefigura propriul său mesaj. Adevărul e cu totul altul. După toate indiciile, de Gaulle nu avea nici o simpatie specială pentru Napoleon III. El însuși era un vizionar, care imagina vaste combinații planetare, dar un vizionar mai prudent, mai conservator, și cu un simț pentru *Realpolitik* care-i lipsea în bună parte lui Napoleon III. Împăratul avea o latură aventuristă și întru câtva iresponsabilă, foarte departe de formula spirituală a generalului. De Gaulle n-ar fi reconstruit Parisul (în timpul său, n-a construit aproape nimic la Paris); probabil însă că n-ar fi pierdut partida cu Prusia. Generalul avea o sensibilitate regalistă, nu bonapartistă. Între cei doi Napoleoni și Ludovic XIV, îl prefera cu siguranță pe ultimul. La nevoie, n-a ezitat să apere memoria Regelui Soare, ceea ce n-ar fi făcut niciodată pentru Napoleon III.⁵⁸ Regii creaseră Franța; pentru de Gaulle, trăinicia operei lor scotea cu atât mai mult în evidență precaritatea aventurilor napoleoniene. Minte generalului era republicană, dar inima lui rămânea monarhistă.

Cele două regimuri – al Doilea Imperiu și a Cincea Republică (mai ales în faza propriu-zis gaullistă) – seamănă până la un punct, dar nu printr-o anume filiație, ci prin sinteza – pe care fiecare o face în felul său – între valorile republicane și principiul monarhic, între autoritatea statului și suveranitatea populară (cu o atracție specială pentru „democrația directă”). Astfel, fără să vrea, de Gaulle a fost aproape de Napoleon III, de un personaj și de un parcurs politic pe care le aprecia destul de puțin.

⁵⁸ Eric Roussel, *Charles de Gaulle*, Paris, 2002; remarcă a generalului în legătură cu Ludovic XIV: „Tot ce este măreț – și în primul rând slujirea statului – a început sub domnia lui“ (p. 917).

În schimb, pentru Alain Minc, adevăratul Napoleon III al celei de-a Cincea Republici n-a fost de Gaulle, ci François Mitterrand. „De Gaulle nu guverna ca prințul-președinte sau ca împăratul, Mitterrand da. Generalul conducea statul ca pe un corp de armată: organizare simplă, ierarhie clară, comandă unică. Napoleon III dezbină pentru a domni, multiplica cercurile din jurul lui, se folosea de unul împotriva altuia, îndepărta fără să elimine, apropia fără să promoveze, se ascundea în spatele unor păreri contradictorii, înmulțea misiunile paralele, și totul cu un singur scop – să rămână impenetrabil, să-și păstreze libertatea. Ce altceva dorea Mitterrand? Ca să atingă același scop, aplica spontan aceeași metodă.”⁵⁹ Detaliu semnificativ: Mitterrand voise să scrie o carte, *Le Coup d'Etat du 2 décembre 1851*; proiectul nu a fost realizat niciodată. Dar Alain Minc presupune că – date fiind afinitățile dintre cei doi bărbați – analiza lui ar fi fost mai înțelegătoare cu Napoleon III decât fusese cu generalul de Gaulle în *Le Coup d'Etat permanent*.

Tot acest joc de măști, la limita dintre istorie și ficțiune, ne arată un Napoleon III uimitor de adaptabil la orice context socio-politic. De la Hitler la de Gaulle, și de la acesta la Mitterrand, parcursul nu e nici pe departe banal. Aceste multiple metamorfoze nu fac decât să confirme profilul unui personaj indescifrabil și inclasificabil. Aventura lui Napoleon III continuă.

⁵⁹ Alain Minc, *op. cit.*, p. 230.

II

Portretul unui prinț

Predestinatul

„Cred că există anumiți oameni care se nasc pentru a servi evoluția neamului omenesc, la fel ca acele animale care se nasc fie pentru a ucide alte animale, mai dăunătoare decât ele, fie pentru a servi drept germen, când mor, altor ființe, mai perfecționate. Mă consider unul dintre aceste animale, și aștept — cu resemnare, dar cu încredere —, fie să-mi trăiesc viața providențială, fie să-mi cunosc sfârșitul fatal, convins că și într-un fel și în celălalt voi fi util, mai întâi Franței, apoi omenirii.“¹

Aceste rânduri, scrise la 19 septembrie 1845 de Ludovic Napoleon, deținut politic în fortul Ham, o au ca destinatară pe Hortense Cornu, fiica unei cameriste a mamei sale, prietenă din copilărie și principala sa confidentă în anii de detenție. Este probabil textul care oferă cel mai explicit cheia filozofiei și a comportamentului politic al prințului. Ludovic Napoleon e un predestinat. Destinul lui e înscris în istorie. Dar nu are de gând să-l forțeze (cine poate forța un destin?), ci doar să aștepte, să fie pregătit și, odată momentul venit, să răspundă la chemarea lui.

¹ Ludovic Napoleon către Hortense Cornu, 19 septembrie 1845, *Lettres de Napoléon III à Madame Cornu*, publicate de Marcel Emerit, vol. II, Paris, 1937, p. 201.

„Văzând lucrurile în felul acesta – continuă prințul –, sunt atent la miile de incidente care pregătesc acest viitor, dar fără să-mi fac griji din cauza lui. Când văd că se apropie furtuna, strâng pânzele, îmi asigur corabia și aștept. . .”²

Ludovic Napoleon are încredere deplină în viitorul său. Obiectivele sale pe termen lung și mediu sunt clar stabilite. Dar căile de urmat pentru a le atinge îi sunt mult mai puțin clare. Istoria înaintează cu mii de ocolișuri. Cum să anticipezi fiecare eveniment, cum să eviți capcanele? Acest temerar e foarte prudent, uneori excesiv de prudent. Așteaptă, pânzește, tatonează. Și în sfârșit, când momentul i se pare prielnic, tranșează printr-o lovitură de teatru, îndelung chibzuită, dar nu prea atent pregătită. Pentru a duce lucrurile la bun sfârșit, crede în steaua lui, se bizuie pe contractul său cu destinul. Peripețiile rocambolești de la Strasbourg (1836) și Boulogne (1840), când, de două ori la rând, se amăgește că poate câștiga adeziunea francezilor doar prin brusca lui apariție, spun multe despre o asemenea logică. Sunt aproape cazuri de referință, ilustrând modul în care nu trebuie organizat un complot. Chiar și mai târziu, devenit mai prudent în urma exercițiului puterii, împăratul n-a încetat de tot să practice acest joc de pocher, convins că destinul îi va servi cartea câștigătoare. Lungile sale perioade de așteptare pot fi judecate în moduri diferite. O dată suntem impresionați de abilitatea lui desăvârșită, altă dată înțelegem cu greu motivele nehotărârii sale paralizante. Contradicție mai curând aparentă. Ludovic Napoleon rămâne consecvent cu sine. Împrejurările se schimbă, el nu se schimbă niciodată. Tenace când își propune un scop, e șovăielnic în ce privește mijloacele de folosit și etapele necesare pentru a parveni la el. Ajunge să comparăm procedeele sale tactice în două etape cruciale din cariera lui.

² *Ibidem.*

Din 1848 până în 1852, amânarea l-a servit din plin. Știe foarte bine ce vrea: Franța. Prin ce mijloace? Asta nu știe. Și nici pentru ce soluție să opteze: republică „consulară” sau, de-a dreptul, imperiu? Ezită și temporizează – e vorba de o tactică, desigur, dar și de lentoarea decizională ce caracterizează fiecare din mișcările lui.

Prințul debarcă la Paris îndată după Revoluția din februarie. Primit cu răceală de noul guvern, dispare fără să schițeze un gest și se întoarce imediat la Londra. În iunie, este ales deputat (în lipsă), însă renunță la mandat (spre disperarea credinciosului Persigny, care-l împinge la acțiune). Nefiind la Paris în timpul insurecției din iunie, rămâne, din fericire, în afara disputei. În septembrie, când revine într-o Franță decepționată și sfâșiată, Ludovic Napoleon face deja – prin simplul joc al circumstanțelor! – figură de unificator. La 10 decembrie este ales președinte al republicii. Acest mandat, ce nu poate fi reînnoit, nu corespunde intențiilor sale sau, mai bine spus, destinului său. Fără să știe prea bine pe ce cale s-o ia, Ludovic Napoleon intră într-un joc lung și complicat, încercând o improbabilă soluție consensuală, înainte de a tranșa prin lovitura de stat din 2 decembrie 1851; mandatul îi este prelungit la zece ani, cu puteri aproape nelimitate. Calea Imperiului este deschisă, dar el pare încă să șovăie. Persigny îl presează insistent și organizează mari adunări ale susținătorilor Imperiului pentru a-i smulge o decizie. Într-un sfârșit, constatând că „Franța pare să vrea revenirea la Imperiu” (discurs ținut la Bordeaux, 19 octombrie 1852), se hotărăște.³ Pe 2 decembrie 1852, al Doilea Imperiu este proclamat.

Acest traseu politic, din februarie 1848 până în decembrie 1852, pare fără cusur. Prințul a știut să reziste entuziasmului adeptilor săi și, probabil, propriilor sale dorințe.

³ Discursul de la Bordeaux, în *La politique impériale, op. cit.*, pp. 157–160.

Nu a făcut nici o mișcare imprudentă. A așteptat momentul cel mai prielnic. Iar răbdarea i-a fost răsplătită. În politică, trebuie să știi să amâni. Dar și să iei hotărâri rapide.

E lucrul pe care Napoleon III pare incapabil să-l facă. Demersul de temporizare se întoarce astfel împotriva lui. Sub acest aspect, eșecul din 1866 arată carențele acestei tactici, la fel cum succesele din 1848–1852 îi arătaseră virtuțile. 1866 este anul bătăliei de la Sadowa, al victoriei Prusiei împotriva Austriei și al schimbării, totodată, a echilibrului european. În câteva săptămâni, Franța pierde *leadership*-ul pe care îl recucerise, cu efort, de-a lungul mai multor ani. Actul următor va fi Sedan. În această situație, Napoleon III lasă lucrurile să curgă. Nu se grăbește să aleagă între Prusia și Austria. Împăratul mizează pe un război prelungit, cu rezultat incert, care să uzeze forțele celor doi adversari și să permită Franței să intervină ca arbitru. Pentru el, acest război a fost prea scurt: nu era obișnuit să ia rapid hotărâri cruciale. Pentru a fi pe gustul lui, lucrurile trebuiau să se coacă încet. De data asta s-au copt prea repede.

Grava indecizie din 1866 a fost pusă pe seama bolii împăratului. Într-adevăr, omul care conducea Franța către sfârșitul anilor 1860 era bolnav. Totuși, explicația corectă nu este boala. Bolnav sau în mare formă, Ludovic Napoleon sau Napoleon III folosește o singură și aceeași metodă. Pentru a găsi soluții, trebuia să aștepte. Însă metoda, care funcționase perfect în 1848 și în anii următori, a eșuat lamentabil în 1866.

Unchiul și nepotul

Ar fi putut juca un rol istoric dacă nu era nepotul lui Napoleon I? Cu siguranță că nu. „Predestinarea“, legimitatea lui au ca unică sursă mitul din jurul unui erou,

unul dintre cei mai fascinanți din istoria lumii. Ludovic Napoleon se prezintă deci ca moștenitorul, sută la sută, al lui Napoleon I. Desigur, crede în această moștenire, și mai ales vrea să creadă, trebuie să creadă. Filiația e totuși iluzorie. Cei doi Napoleoni nu seamănă deloc, iar traiectoriile lor sunt tot atât de diferite ca și personalitățile lor.

De altfel, îndoiala a fost semănată (și încă persistă) în ce privește apartenența „biologică” a lui Ludovic Napoleon la familia Bonaparte. Louis, fratele lui Napoleon I și rege al Olandei în momentul nașterii lui Ludovic Napoleon, părea puțin convins de paternitatea sa, având îndoieli – perfect îndreptățite – legate de fidelitatea reginei Hortense (fiica împărătesei Iosefina); câțiva ani mai târziu, Hortense l-a adus pe lume pe viitorul duce de Morny, de data asta sigur fără contribuția soțului ei (tatăl, contele de Flahaut, era la rândul său fiul natural al lui Talleyrand). Nu-i mai puțin adevărat că spre sfârșitul vieții tatăl oficial și-a schimbat atitudinea, revenind la sentimente mai paterne față de fiul său „presupus”. Ca fizic, Ludovic Napoleon nu are nimic din aerul familiei Bonaparte. Nici ca temperament nu e de-al lor, deși sub acest aspect i se găsește o vagă asemănare cu tatăl său, un Bonaparte mai special, melancolic și visător. Un mic mister pe care doar o analiză ADN l-ar putea rezolva într-o zi. Oricum, pentru istorie, nu are nici o importanță. Chiar și fără a fi fiul biologic al lui Louis, Ludovic Napoleon e pătruns până în măduva oaselor de apartenența la familie și de misiunea lui napoleoniană. Și invers, chiar fiind fiul biologic al lui Louis Bonaparte, originalitatea sa în raport cu Napoleon I și cu Primul Imperiu este totală.

Primul Imperiu a însemnat în primul rând război. Un război purtat împotriva Europei întregi, moștenire a Revoluției, pe care însă Napoleon l-a continuat și amplificat,

fără să poată sau fără să vrea să-i pună capăt. Sfârșitul nu putea fi decât improbabilă dominație totală a Franței asupra Europei, sau o înfrângere la fel de câtegorică. Strategia politică și economică a regimului napoleonian trebuie privită în primul rând din perspectiva acestei logici a războiului.

Primul Imperiu a fost în esență dictatura unui om. Ca să conducă țara, acest om avea nevoie de o organizare eficace. El a încercat și a reușit să construiască un stat puternic și foarte centralizat. Franța a devenit astfel o uriașă mașinărie administrativă.

Oricum, Napoleon I nu era un teoretician. Nu avea nici un proiect de societate. N-a făcut decât să procedeze pragmatic, în funcție de circumstanțe. Consolidarea statului și câștigarea războaielor – iată cele două axe ale acțiunii sale, cele două domenii în care-a excelat, lăsându-și amprenta pe Europa și pe Franța.

În timpul celor O Sută de Zile, asumându-și lecția înfrângerii, împăratul a făcut o cotitură, cel puțin la nivelul discursului. Autocratul s-a declarat liberal, conducătorul militar s-a declarat pacifist. Waterloo a pus capăt acestei schimbări potențiale. Dar noua orientare proclamată a contribuit mult la legenda napoleoniană. Eroul mitic devenea mai complex decât personajul real: geniu al războiului, desigur, dar și mesager al păcii; cuceritor, dar și eliberator al popoarelor; conducător autoritar, dar și moștenitor al principiilor Revoluției.

Această „a doua personalitate“ a lui Napoleon a avut răgaz să se decanteze pe Sfânta Elena. Ea apare clar în *Memorialul* lui Las Cases. Nu, nu el a vrut războiul; ceilalți i l-au impus; a respectat drepturile popoarelor; avea în vedere chiar și o dezarmare generală (desigur, după ce problemele Europei vor fi fost rezolvate); nici o țară

europăană – nici măcar Anglia – n-a fost la fel de liberă ca Franța din timpul domniei sale... și așa mai departe.⁴

Acest Napoleon „revăzut și corectat” capătă și mai mult relief în lucrarea pe care Ludovic Napoleon o publică în 1839 sub titlul *Des idées napoléoniennes*. Se regăsesc aici idei foarte napoleoniene, într-adevăr, dar napoleoniene în viziunea lui Napoleon III, și mult mai puțin în cea a lui Napoleon I (sau cel mult schițate de acesta în exilul său insular, dar nicidecum aplicate în timpul domniei sale). Ce țel urmărea așadar împăratul? „Libertatea!”, declară, fără să șovăie, nepotul său. „Da, libertatea!... și cu cât vom cunoaște mai bine istoria lui Napoleon, cu atât vom fi mai convinși de acest adevăr”, pentru că „fiecare lege a Imperiului îi pregătea domnia calmă și sigură”.⁵ „Îmbunătățirea situației claselor sărace a fost o prioritate a lui”, mai spune, și chiar subliniază, Ludovic Napoleon. Doar războiul „l-a împiedicat să-și ducă până la capăt” proiectele sociale.⁶ Sporirea avuției naționale era și ea în centrul programului napoleonian, în următoarea ordine: „Agricultura – sufletul, baza imperiului. Industria – bunăstarea, fericirea populației. Comerțul exterior – belșugul, buna întrebuințare a celorlalte două.”⁷ Un loc aparte revenea lucrărilor publice, potrivit unei interpretări care ar face din Napoleon I un saint-simonian *avant la lettre*: „Lucrările publice, pe care împăratul le-a realizat la o scară atât de mare, s-au numărat printre principalele

⁴ Las Cases, *Mémorial de Sainte-Hélène, ou Journal où se trouve consigné, jour par jour, ce qu'a dit et fait Napoléon durant dix-huit mois*, opt volume, Paris, 1823 (și numeroase ediții ulterioare).

⁵ Napoléon-Louis Bonaparte, *Des idées napoléoniennes*, Paris, 1839, p. 36.

⁶ *Ibidem*, pp. 67–69.

⁷ *Ibidem*, p. 74.

cauze ale prosperității interne, și chiar au favorizat un important progres social. Într-adevăr, aceste lucrări, înmulțind căile de comunicație, aduceau trei mari avantaje. Primul: dădeau de lucru forței de muncă nefolosite, ușurând astfel situația claselor sărace. Al doilea: favorizau agricultura, industria și comerțul, creau noi drumuri și canale, sporeau valoarea pământurilor și înlesneau vânzarea tuturor produselor. Și în fine, al treilea: distrugeau spiritul local și anulau barierele ce separă nu doar provinciile unui stat, ci și diferitele națiuni, ușurând relațiile între oameni, și strângând legăturile ce trebuie să-i unească.⁸ Era aici toată filozofia Imperiului, dar nu a Primului, ci a celui de-al Doilea!

În politica europeană, ceea ce l-a preocupat pe ilustrul războinic Napoleon I a fost – vezi bine – pacea. Războiul? Fusesse obligat să-l facă, mai ales din cauza Angliei. „Toate războaiele noastre s-au tras de la Anglia. Care n-a acceptat niciodată nici o propunere de pace. Se temea ea că împăratul voia s-o distrugă? – Dar n-a avut niciodată un asemenea gând. Nu a făcut decât să riposteze. Împăratul respecta poporul englez și ar fi făcut orice sacrificiu ca să ajungă la pace, mai puțin cel care i-ar fi pătat onoarea.”⁹ În ce privește sentimentele lui Napoleon I față de Anglia, se poate discuta; pe Sfânta Elena, sunt departe de-a fi binevoitoare: Anglia îi apare ca o anexă insulară a Franței, precum Oléron sau Corsica! În schimb, pentru Napoleon III, normalizarea relațiilor cu Anglia avea să devină o axiomă politică. Cât despre tabloul european, așa cum reiese din *Idées napoléoniennes*, acesta anunță un decupaj național, altminteri destul de vag, încercând să împace legitimitatea popoarelor cu cea a suveranilor:

⁸ *Ibidem*, p. 82.

⁹ *Ibidem*, p. 153.

modelul Sfintei Alianțe (regii împotriva popoarelor), ca și cel propus de ideologia revoluționară (popoarele împotriva regilor) erau respinse deopotrivă; formula agreată de prinț este: *alianța popoarelor realizată de regi*.¹⁰ Această interpretare îi atribuie lui Napoleon I o filozofie națională care nu-i aparține; totodată, ea arată limitele proiectului național al lui Napoleon III, proiect incomplet, reprezentând mai degrabă un compromis între exigențele naționale și împărțirile istorice ale Europei. În fine, aflăm că, pentru a încorona edificiul și a instaura o pace definitivă, Napoleon ar fi prevăzut o confederație europeană: idee exprimată efectiv în Actul adițional din 1815 și în *Memorialul de la Sfânta Elena*, dar contrazisă de toată politica de anexări și dominație practică de împărat.

Spre deosebire de Napoleon I care caută scuze și justificări, vrând să-și rescrie astfel propria istorie, Ludovic Napoleon crede ferm în validitatea proiectului schițat. Acesta se rezumă în câteva cuvinte: „...proiectul napoleonian nu e câtuși de puțin un proiect de război, ci unul social, industrial, comercial, umanitar. [...] Astăzi norii s-au risipit, și dincolo de gloria militară se întrevade o glorie civilă mai mare și mai durabilă.”¹¹

„O glorie civilă”: Napoleon III este funciarmente un civil, invers decât Napoleon I care fusese în primul rând un militar. Dar este un civil care nu renunță – și nu putea să renunțe – la o fabuloasă moștenire războinică, deși aceasta contravenea adevăratei lui naturi. Visează uneori o glorie militară câștigată pe câmpul de luptă. Fiindu-i interzis în tinerețe – prin hotărârea familiei – să ia parte la lupte reale (voia să se înroleze în Grecia, contra turcilor), prințul s-a mulțumit, mai pașnic, să înceapă o vagă carieră de

¹⁰ Expresie reluată de la Louis Girard, *op. cit.*, p. 51.

¹¹ *Des idées napoléoniennes*, p. 200.

artilerist în Elveția (a sfârșit prin a deveni căpitan). Dar vocația lui era mai mult de teoretician decât de luptător. Publicase în 1834 un *Manual de artilerie*, iar mai târziu, în timpul șederii forțate la Ham, a întreprins o cercetare erudită care se va materializa în două volume de *Studii despre trecutul și viitorul artileriei*.

Hortense Cornu, care l-a vizitat la Ham în câteva rânduri și i-a procurat cea mai mare parte a documentației necesare (zeci de cărți și manuscrise vechi), a lăsat o mărturie ciudată despre acest aspect al personalității sale. „Simt – i-ar fi spus prințul – că într-o zi voi comanda o mare armată. Cred că mă voi distinge. Simt că am toate marile calități militare. – Dar experiența nu e necesară? – Marile fapte de arme au fost săvârșite de oameni care aveau puțină experiență: Condé bunăoară... Poate ar fi mai bine să mor cu această credință, că sunt capabil să fiu un general, decât să risc încercarea; însă voi face încercarea, dacă voi putea, și cred că o voi face.”¹² Numărându-se printre prietenii cei mai fideli ai prințului în timpul detenției la Ham, Hortense Cornu i-a păstrat mai târziu o anume ranchiună. Din cauza „republicanismului” trădat? Poate. Dar mai curând din gelozie și frustrare. Îndrăgostită, se pare, de el, Hortense nu i-a putut inspira, cu fizicul ei ingrat, decât sentimente prietenești și pur „intelectuale”. Pasajul citat, care îl pune, cu maliție, în postura unui veleitar, rămâne prin urmare destul de suspect. El exprimă însă, eventual, în registrul deriziunii, visul unui tânăr prinț visător, dar nu mai mult decât un vis, unul printre altele, și nu cel mai conform cu personalitatea lui.

Dar iată, sosește momentul când visul devine realitate. În 1859, Napoleon III se află în fruntea unei mari armate,

¹² Marcel Emerit, *Madame Cornu et Napoléon III*, op. cit., pp. 148–149.

plecat, la fel ca unchiul său, să-i înfrunte pe austrieci în Italia. Oricum, funcția sa avea o dimensiune militară pe care n-o putea oculta. Un împărat exclusiv civil n-ar fi fost împărat pe deplin. Era prima (și ultima) oară când comanda o armată în fața dușmanului. Pe teren, s-a putut convinge că practica războiului semăna destul de puțin cu teoria. Mișcările armatei franceze au fost haotice; din fericire, austriecii n-au fost mai străluciți. De amândouă părțile, generalii s-au remarcat prin mediocritate. La Magenta, sub „supravegherea“ împăratului, s-a purtat o bătălie confuză, o bătălie a soldaților mai mult decât a generalilor. Împăratul o credea pierdută. A avut plăcuta surpriză să afle că o câștigase. Câteva săptămâni mai târziu, la Solferino, a fost un adevărat măcel. După victorie, inspectând câmpul de luptă, împăratul a rămas îngrozit de cumplitul spectacol al trupurilor mutilate. Nu era un om de teren. Nu suporta sângele. Nepotul celui mai mare geniu militar din toate timpurile rămânea, iremediabil, un civil.

În 1870, funcția, onoarea, grija pentru viitorul Imperiului l-au obligat încă o dată să meargă pe câmpul de luptă. De data asta însă, prezența lui în fruntea armatei a fost pur formală. Nu a mai comandat nimic, nu a luat decizii și n-a făcut decât să-i încurce pe generali, care s-ar fi lipsit bucuroși de el.

Era un om al păcii, nicidecum al războiului. Iată ce le promite el francezilor în ajunul restabilirii Imperiului (discursul de la Bordeaux, 19 octombrie 1852): „Unii, mai neîncrezători, își spun: Imperiul înseamnă război. Eu însă vă spun: Imperiul înseamnă pacea.“¹³

¹³ *La politique impériale, op. cit.*, p. 159.

Imperiul înseamnă pacea: formula pare o glumă. Într-adevăr, al Doilea Imperiu a angajat Franța în trei războaie europene (războiul Crimeii, 1854–1855; războiul din Italia, 1859; războiul franco-prusian, 1870) și în trei expediții extraeuropene (Siria și China în 1860, apoi lungul război din Mexic, 1862–1865). Desigur, bilanțul este departe de performanțele Primului Imperiu, dar, una peste alta, fac un bilanț războinic destul de bogat.

Totuși, în ciuda aparențelor, Napoleon III spusese adevărul. Semnalase corect diferența, și chiar contrastul dintre cele două experiențe imperiale. Logica profundă a Primului Imperiu, rațiunea lui de a fi a fost războiul. Logica profundă a celui de-al Doilea Imperiu e pacea. Războaiele din perioada lui sunt „alipite“ unui proiect global ce n-are nimic belicos. Sunt războaie punctuale, purtate pentru a bloca evoluții periculoase sau a debloca situații înghețate (pentru a opri expansiunea Rusiei pe seama Imperiului Otoman, a ajuta emanciparea Italiei, ori a împiedica hegemonia Statelor Unite în America Latină...). Sunt războaie limitate, voit limitate, pe care Napoleon III, spre deosebire de Napoleon I, nu vrea să le continue până la nimicirea adversarului. Războiul cu Rusia nu trece dincolo de teatrul de operațiuni din Crimeea. L-ar fi putut continua, încercând eliberarea Poloniei și diminuarea puterii rusești... S-a mulțumit, în fond, cu o victorie incompletă, care lăsa o Rusie intactă. De asemenea, după succesele inițiale, împăratul a oprit brusc războiul din 1859 împotriva Austriei, spre nemulțumirea aliaților italieni. Ar fi putut continua, eliberând întreg teritoriul italian, ridicând la luptă Ungaria, distrugând definitiv imperiul Habsburgilor... Desigur, o asemenea escaladare însemna sacrificii și riscuri care au cântărit în luarea deciziei. Era însă mai mult decât atât: o filozofie a războiului diferită de concepția

lui Napoleon I, dar și de marile conflicte europene și mondiale care aveau să urmeze. Napoleon III nu dorea să-și zdrobească adversarul, și nici să-l umilească; cel mai bine era să-l convingă și să încerce să și-l facă aliat. Războaiele erau ca niște avertismente, ce trebuiau să impună reguli acceptabile pentru toți, ducând la o pace echitabilă și trainică.

Judecata lui Napoleon III poate fi socotită (în funcție de propria noastră judecată) bună sau proastă, sau bună și proastă în același timp. Dar ceea ce frappează e diferența, și chiar unicitatea lui: în raport cu Napoleon I, al cărui urmaș, neîndoielnic, se consideră, dar nu mai puțin în raport cu contemporanii săi, și, în genere, în raport cu modul curent de a gândi și a face politica. Originile acestei diferențe trebuie căutate într-o biografie foarte specială.

De la școala vieții la „universitatea” de la Ham

Print francez, Ludovic Napoleon începe la șapte ani o viață de exilat. Copilăria, adolescența și prima tinerețe și le petrece în Bavaria (la Augsburg) și în Elveția (la castelul din Arenenberg), agrementate cu lungi șederi în Italia, unde trăia o parte a familiei Bonaparte. Mai târziu, în câteva rânduri, a locuit în Anglia. Ludovic Napoleon este și rămâne francez, însă devine și puțin italian, elvețian, german și britanic. Vorbește franceza (cu un accent germanic destul de pronunțat), germana, italiana și engleza. Este un patriot fervent și totodată un cosmopolit perfect, combinație foarte rară, mai ales la acest nivel înalt. Cosmopolitismul lui nu e cel din Secolul Luminilor, nivelator și elitist, care-și propunea să unească Europa în jurul unei aristocrații a spiritului, grație mai ales limbii și culturii

franceze. Cosmopolitismul lui Ludovic Napoleon se înscrie, potrivit modelului romantic, în diversitatea europeană, exprimată prin fizionomii și aspirații naționale specifice. Din fiecare mediu cultural, viitorul împărat a învățat câte ceva. Educația lui e în bună parte germană; în Franța, i se va remarca – nu fără o anume condescendență – felul încet și întortocheat de a gândi și a se exprima, contrastând cu vioiciunea și claritatea franceze; poate era o trăsătură de temperament, dar și consecința formării sale într-un mediu foarte diferit de cel francez; fiecare limbă imprimă gândirii propria sa amprentă. Italia, la rândul ei, i-a inoculat prințului romantismul revoluționar și mai ales i-a cultivat psihologia de complotist; apropiat de mediile de *carbonari*, participă în 1830 la o tentativă de insurecție în ținutul Romagna contra puterii temporale a papei. „Numele pe care-l purtăm ne obligă să ajutăm popoarele nefericite care ne cheamă.”¹⁴ Italia l-a marcat pe viață, făcându-l extrem de sensibil la revendicările naționale italiene și în general la aspirațiile de libertate ale popoarelor. În fine, în Anglia a trăit ca un dandy, răsfățat de înalta societate, ceea ce nu l-a împiedicat să observe atent condițiile economice și sociale ale unei țări aflate în avangarda modernității. Anglia a devenit pentru el un fel de laborator, unde provocările noii societăți industriale se manifestau în toată amploarea lor; multe dintre inițiativele lui ulterioare, de la reconstrucția Parisului până la liberalizarea comerțului, vor fi de inspirație britanică.

Dacă Anglia îi trezește interesul pentru chestiunile de societate, șederea prelungită la Ham îi aduce răgazul necesar pentru a le aprofunda. De sub pana prințului vor ieși lucruri foarte ciudate pentru cineva din mediul său. Astfel, în 1842, scrie *Analyse de la question des sucres*, în care

¹⁴ Louis Girard, *op. cit.*, p. 20.

propunerile de natură economică menite să protejeze industria franceză a zahărului se combină cu opinii de ordin social: muncitorii trebuiau să primească locuri de muncă și o plată decentă. Altfel spus, trebuia lichidată mizeria: *L'Extinction du paupérisme* e titlul unei mici lucrări – la origine, o serie de articole – publicată în 1844. Iată o piesă interesantă a literaturii utopice din secolul al XIX-lea. Ludovic Napoleon avea și o soluție miracol: țăranii fără pământ și muncitorii fără loc de muncă trebuiau să primească cele „9 190 000 de hectare necultivate care aparțineau fie guvernului, fie comunelor, fie particularilor“. Pentru a fi defrișate, urmau să se înființeze „în toată Franța colonii agricole, care să pună bazele unei unice și mari organizații, avându-i ca membri pe toți muncitorii săraci, fără ca ei să fie proprietari cu titlu personal“¹⁵. Asociația muncitorească le va asigura celor fără slujbe o relativă bunăstare; în plus, avea să „refacă marea proprietate și agricultura pe scară mare“, stopând astfel tendința de fărâmițare a proprietăților; producția agricolă, și chiar veniturile statului ar fi înregistrat o creștere sensibilă; în consecință, întreaga economie ar fi fost stimulată. Apoi, „când nu va mai exista destul pământ la preț scăzut în Franța, asociația va înființa sucursale în Algeria, și chiar în America; cândva, ea va invada toată lumea! Oriunde va fi un hectar de defrișat și un sărac de hrănit, ea va veni cu capitalurile ei, cu armata ei de lucrători, cu neobosita ei activitate.“¹⁶ O armată pașnică, pornită să cucerească Franța și, eventual, lumea întreagă! Autorul vede lucrurile în mare; ca să fie mai convingător, vine cu șiruri de cifre, calculate până la centimă. Nu-i trece prin gând că

¹⁵ *Extinction du paupérisme*, în *Œuvres de Napoléon III*, vol. II, Paris, 1854, pp. 118–119.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 135–136.

a cultiva întreg pământul este o splendidă imposibilitate, din motive în același timp tehnologice, agronomice, ecologice... Era o utopie în stare pură și un exercițiu destul de neliniștitor, având în vedere că utopistul se pregătea să ia în mâini destinul Franței. Din fericire, nu s-a întâmplat nimic, cel puțin la acest capitol. Ajuns la putere, Ludovic Napoleon n-a făcut nimic pentru acest proiect schișat cu doar câțiva ani înainte. Utopistul avea totuși un anume simț al realității.

Fapt e că viitorul împărat presimțea apropierea unei schimbări istorice majore. Economicul și socialul erau pe cale să devină hotărâtoare. De acum înainte, adevăratele cuceriri, cuceririle durabile și cu urmări importante, nu vor mai fi făcute de armate, ci se vor datora progreselor tehnologice, economice și sociale. Progresul material, care se anunța formidabil, trebuia pus în folosul tuturor; justiția socială se prezenta ca un imperativ al lumii industriale. Toate aceste idei sunt astăzi locuri comune. Dar atunci, spre mijlocul secolului al XIX-lea, ele aduceau un aer proaspăt. Când își spunea socialist, împăratul simplifica și exagera, dar nu mințea. Problema e că, în același timp, era și liberal, și dirijist, și autocrat..., căutând o sinteză făcută din orientări contradictorii. Oricum, componenta socială, dacă nu chiar socialistă, era foarte reală. La Ham, citea lucrările economiștilor liberali Adam Smith și J.-B. Say, dar și *Organisation du travail* a socialistului Louis Blanc (care-i va face o vizită la închisoare); în plus, era abonat la *L'Atelier*, o revistă muncitorească.

Peste câțiva ani, acest om va deveni stăpânul Franței și arbitrul Europei. Nu semăna deloc cu Napoleon I; nici cu suveranii din epoca sa. Era un militar ratat și un om de stat care gândea politica în felul lui personal. După normele general acceptate, pregătirea lui intelectuală era insolită

și de-a dreptul precară. Elita epocii – inclusiv cea politică – se sprijinea pe cultura clasică: greaca, latina și toate celelalte; elocința era de asemenea apreciată. Cultura clasică a lui Napoleon III se dovedea destul de lacunară; dar până și ea se prezenta mai bine decât elocința lui. În public, își găsea cu greutate cuvintele. În particular, era uneori vorbăreț, dar prefera, în general, să tacă. Această slabă capacitate de a argumenta și contrazice i-a adus în bună măsură reputația de „cretin“. În schimb, știa lucruri pe care cititorii de texte grecești le ignorau cu superioritate. Judecată după criterii mai puțin conservatoare, cultura lui, destul de improvizată, desigur, nu era totuși neglijabilă. Avea solide cunoștințe de istorie, interesându-se mai ales – se-nțelege! – de cariera oamenilor iluștri. Era un cititor avizat de lucrări istorice, arătând chiar, în acest domeniu, calități de cercetător. La Ham, plănuia să scrie o biografie a lui Carol cel Mare (precursorul lui Napoleon I... și al lui însuși!). O carte britanică pe acest subiect îi inspiră observații critice pertinente: „...lipsesc total reflecția și argumentele filozofice. Nu doar faptele unui om ilustru merită cunoscute, ci mai ales influența acestor fapte asupra contemporanilor și a epocii care i-a urmat.“ Iată despre ce voia să vorbească în propria sa lucrare: „Istoria lui Carol cel Mare scrisă de mine se va mărgini să răspundă la întrebările următoare: 1. Care era situația Europei înainte de Carol cel Mare? 2. Care au fost schimbările aduse de Carol cel Mare? 3. Ce influență a exercitat Carol cel Mare asupra generațiilor de după el?“¹⁷ Ceea ce-l preocupă, din motive evidente, este impactul personajelor „predestinate“ asupra istoriei. Oricum, remarcăm

¹⁷ Ludovic Napoleon către Hortense Cornu, 8 august 1841, *Lettres de Napoléon III à Madame Cornu*, vol. II, p. 13.

la el o concepție despre istorie care combină cercetarea erudită (e foarte meticulos în ce privește detaliile) și căutarea „semnificațiilor“.

Acest proiect a eșuat, dar prințul n-a abandonat domeniul. Pentru câțiva ani, s-a cufundat în studiul istoriei artileriei. Două decenii mai târziu, împăratul și-a uimit apropiații înhămându-se la o interminabilă istorie a lui Iuliu Cezar (alt strămoș spiritual: cel care a pus capăt conflictelor interne, restabilind la Roma ordinea și prosperitatea). Era spre mijlocul anilor 1860, o perioadă cu turbulențe sub cerul Europei, destul de îngrijorătoare pentru Franța și, date fiind circumstanțele, Iuliu Cezar nu părea o prioritate. Dar împăratul-istoric vedea altfel lucrurile. Ajutat de mai mulți colaboratori care au strâns documentația (mai ales istoricul Victor Duruy, numit în 1863 la Ministerul Instrucției Publice), Napoleon III a sfârșit prin a da o lucrare bine construită și interesantă, deși neterminată (se oprește la capătul celui de-al doilea volum, la trecerea Rubiconului; „Rubicon“ fusese și numele de cod al loviturii de stat din 2 decembrie). Pentru un istoric neprofesionist și care avea (sau trebuia să aibă) cu totul alte griji, prestația împăratului e absolut onorabilă.

Nu mai revenim asupra cunoștințelor sale – destul de vaste – din domeniul militar. Merită o mențiune și interesul lui pentru științe și tehnologii. La Ham, se pasionează pentru experiențe de fizică și chimie. Una din ultimele sale preocupări (în exilul britanic de după căderea Imperiului) era să pună la punct un „calorifer economic“, destinat persoanelor cu venituri modeste.

Chestiunile de societate îl interesează însă mai mult ca orice. I s-a spus „un Saint-Simon călare“. Dar a fost cu adevărat un discipol al faimosului teoretician socialist? Ar fi o afirmație exagerată. Saint-Simon profețise nașterea

societății industriale, condusă de o clasă de tehnocrați, care trebuia să asigure un înalt nivel de prosperitate și în primul rând „să îmbunătățească în cel mai scurt timp posibil soarta clasei celei mai sărace“. Argumentația sa economică se insera într-un discurs cvasireligios: „Toți oamenii trebuie să se aibă ca frații unii cu ceilalți.“¹⁸ Până la urmă, grupul original al saint-simonienilor s-a dispersat; adepții lui s-au orientat spre orizonturi destul de diferite. Astfel, „părintele“ Enfantin a dus mai departe aspectul religios al mișcării, în timp ce alți urmași ai lui Saint-Simon, atenuând motivațiile sociale inițiale, s-au concentrat pe virtuțile dezvoltării industriale, recomandând implicarea economică a statului. Așadar, nu există saint-simonism pur și simplu, ci mai multe *curente saint-simoniene*. În care dintre ele am putea să-l încadrăm pe Napoleon III? Și cunoștea el cu adevărat textele saint-simoniene esențiale? Unii istorici răspund afirmativ, dar fără să aducă dovezi convingătoare. După Adrien Dansette, biblioteca din Arenenberg conținea acest gen de lucrări.¹⁹ Louis Girard susține că Ludovic Napoleon ar fi fost orientat în această direcție de Vieillard, fostul preceptor al fratelui său: „Vieillard îl inițiasse în marile texte saint-simoniene.“²⁰ O afirmație pe care Pierre Milza o preia pur și simplu: „Narcisse Vieillard, devenit unul dintre adepții săi, l-a inițiat în gândirea saint-simoniană.“²¹ Alain Plessis și Jean

¹⁸ Saint-Simon, *Catéchisme des industriels*, Paris, 1823–1824; *Nouveau christianisme*, Paris, 1825.

¹⁹ Adrien Dansette, *Louis-Napoléon à la conquête du pouvoir*, Paris, 1973, p. 209; vezi și Marcel Emerit, „Les Sources des idées sociales et coloniales de Napoléon III“, *Revue d'Alger*, 9, 1945, pp. 417–438.

²⁰ Louis Girard, *op. cit.*, p. 66.

²¹ Pierre Milza, *Napoléon III*, Paris, 2004, p. 386.

Sagnes constată afinități frapante între ideile sociale ale prințului și gândirea saint-simoniană.²² Dar nici unul dintre acești autori nu se bazează pe referințe precise. Mai prudent, un istoric american constată că „nu există nici o dovadă directă că Ludovic Napoleon ar fi fost influențat de ideile saint-simoniene”²³ Pe vremea „universității” de la Ham, corespondența prințului menționează numeroase titluri – dar nici o lucrare saint-simoniană. Lecturile saint-simoniene ale lui Ludovic Napoleon sunt așadar îndoielnice. Accentele saint-simoniene din gândirea lui sunt însă incontestabile. Este mai mult o chestiune de sensibilitate decât de „bibliografie”. Chiar dacă nu e saint-simonian prin instrucție, Ludovic Napoleon e apropiat de această doctrină, în versiunea ei moderată sau „diluată”. El crede că economicul a devenit o componentă indispensabilă a acțiunii politice. Crede că marea miză a epocii e stimularea creșterii economice, al cărei scop, după el, trebuie să fie prosperitatea generală, inclusiv „lichidarea pauperismului”. Mai crede că statul trebuie să se implice în acest proces. Sunt desigur idei generale care circulau în epocă, și nu doar în mediile saint-simoniene. Mai târziu, ajuns în fruntea statului, va avea ocazia să colaboreze strâns cu saint-simoniени „pragmatici” ca Michel Chevalier sau frații Pereire. Numai că pentru el, ca și pentru ei, din saint-simonism rămânea doar impulsul ce trebuia dat angrenajului productiv: industrie, finanțe, comerț, mari lucrări publice; reforma socială profundă visată de

²² Alain Plessis, „Napoléon II: un empereur socialiste?” și „Un socialiste au pouvoir?”, și Jean Sagnes, *Les Racines du socialisme de Louis-Napoléon Bonaparte*.

²³ Barrie M. Ratcliffe, „Saint-Simonianism”, în *Historical Dictionary of the French Second Empire, 1852–1870* (ed. William E. Echard), Westport, Connecticut, 1985, pp. 595–598.

Saint-Simon nu mai era la ordinea zilei; se reducea la câteva gesturi și la promisiunea unor ameliorări treptate care aveau să se producă grație înmulțirii locurilor de muncă și prosperității generale.

Iată profilul intelectual al prințului și împăratului. Un diletant? Desigur, dar unul care a citit mult, a observat mult, a meditat mult: un om, în fond, destul de cultivat. Dar cultivat „în alt fel“ decât majoritatea celor din mediul său ori din elita politică. Carențele culturii sale literare și deficitul de elocință îl făceau să pară aproape stupid în ochii contemporanilor rafinați pentru care cultura se limita la aceste două domenii. În schimb, curiozitățile lui nu tocmai obișnuite, încă neomologate drept „cultură“, prefigurau – în ciuda asocierii lor destul de haotice – profilul unui om de stat modern. Se interesa de tehnologii, de activitățile industriale, de căile de comunicație, de chestiunile sociale..., și nu doar din cărți, ci și prin frecventarea celor mai diverse medii. Viața rătăcitoare de exilat îi prilejuise o cunoaștere directă a lumii în care trăia. Unde putea să cunoască mai bine chestiunea naționalităților dacă nu printre patrioții italieni? Și ce-l putea iniția mai bine în tehnologia modernă decât o ședere în Marea Britanie? Iar pe de altă parte, cum să rămână insensibil la mizeria șocantă a proletariatului britanic? Ludovic Napoleon a învățat multe la școala vieții.

Mulți au subliniat lipsa de originalitate a ideilor sale. Perfect adevărat. Și absolut normal. Rari sunt, chiar și printre intelectuali, cei care pun în circulație idei cu totul noi; cei mai mulți le preiau din fondul comun. Există însă, la Ludovic Napoleon, ceva destul de original: felul lui de a concepe sinteza. Își ia argumentele de peste tot, dar izbuște să integreze judecăți diferite și uneori opuse într-o construcție intelectuală coerentă (dacă nu foarte riguroasă),

și care-i aparține. Departe de a ocoli contradicțiile, el își propune să le armonizeze (chiar și aventurându-se pe terenul utopiei). Crede în dreptul popoarelor, dar nu mai puțin în dreptul suveranilor. E gata să deregleze echilibrul Europei și al lumii pentru a le asigura mai bine echilibrul de mâine. Crede că poate împăca democrația și autoritatea, ordinea și libertatea. Crede în socialism, crede și în capitalism. Crede în dirijism, dar și în liberalismul economic. Nici un ingredient din acest cocteil ideologic și politic nu a ieșit direct din mintea lui, dar formula cocteilului îi aparține. Utopie? În parte, da, cu siguranță. Dar nu în totalitate. Această filozofie politică – pusă în practică foarte parțial, ca orice filozofie – a dus la eșecuri, dar și la reușite. E suficient să facem bilanțul celui de-al Doilea Imperiu, în Franța și în Europa.

Criticile provocate de demersul său intelectual sunt juste și injuste în același timp. Inteligența are chipuri diverse; nu suntem inteligenți într-un singur fel. E limpede că Ludovic Napoleon se bazează mai mult pe intuiția lui decât pe studiul aprofundat al dosarelor; dar intuiția în sine nu e un defect, cu condiția să funcționeze corect. Ludovic Napoleon se simte în largul lui mai ales în judecățile de ansamblu, și mai puțin în analiza critică a faptelor. Definește bine obiectivele, dar stăpânește mai puțin mijloacele. Cunoștințele lui generale sunt mai sigure decât cele de specialitate. Știe exact ce vrea, dar nu prea știe cum să facă pentru a-și realiza obiectivele. Instrumentele financiare și juridice, de pildă, indispensabile oricărui act de guvernare, îi sunt total străine. Cei mai mulți oameni politici văd lucrurile de aproape, în schimb nu văd departe. El, dimpotrivă, vedea departe, *prea departe*. Era o calitate și un defect, un defect și o calitate. Așa a reconstruit Parisul și a declanșat în Europa constituirea statelor-națiuni; tot așa a pierdut în Mexic și la Sedan.

A fost un intelectual. În sensul esențial al cuvântului, care privește mai puțin amploarea cunoștințelor sau validitatea judecăților, cât un fel anume de a privi lumea. Structural vorbind, intelectual e cel care operează cu idei. Cel care nu „absoarbe“ realitatea ca atare, ci o prelucrează cu ajutorul conceptelor și al unei grile de interpretare. O asemenea abordare poate conferi o anumită înălțime acțiunii politice, dar riscă, nu mai puțin, să perturbeze partea pragmatică și „imediată“ a acesteia. Intelectualii „pur sânge“ reușesc rareori într-un domeniu în care concretul își impune legile sale. Politica nu e un teren propice pentru idealști. Napoleon III aparținea acestei specii.

Tăcerile și minciunile unui sfinx

Particularitățile intelectuale ale lui Napoleon III erau dublate de particularități comportamentale nu mai puțin frapante. Împăratul era un om amabil și politicos, dar închis în sine, ascuns și aproape absent. Tolerant și suspicios în același timp, își cultiva prietenii, dar nu-și deschidea sufletul în fața nimănui. Această atitudine exprima un temperament introvertit, dar exista și lecția exilului (o întreagă familie pusă sub înaltă supraveghere europeană!), și școala conspirației: trebuia să tacă, trebuia să știe să disimuleze. Prințul își însușise această maximă pe care i-o comunica prietenei sale Hortense Cornu: „Spune-mi trei cuvinte rostite de un om și îl pot condamna la spânzurătoare“, însoțită de propriul lui comentariu: „Trebuie să le scrii prietenilor ca și cum i-ai scrie unui procuror-general.“²⁴

²⁴ Ludovic Napoleon către Hortense Cornu, 16 septembrie 1845, *Lettres de Napoléon III à Madame Cornu*, vol. II, p. 198.

O întreagă strategie a fost astfel pusă la punct, de altfel perfect adaptată la psihologia împăratului. I se spunea „Sfinxul“. Era imperturbabil, nu se enerva niciodată, pe fața lui nu se putea citi nimic. „Dacă m-aș fi măritat cu el – spunea verișoara lui, prințesa Mathilde –, i-aș fi crăpat capul, să văd ce are înăuntru“²⁵ (operație care le-ar fi făcut un mare serviciu istoricilor!). În general îi lăsa pe toți să spună și să facă ce voiau. Nu obișnuia să contrazică și părea să aprobe toate opiniile, chiar și opuse. Dar foarte rar își schimba convingerile și obiectivele. De obicei, păstra tăcerea („cretinul“ care nu avea nimic de spus); când vorbea, încerca să-și deruteze interlocutorul. Pe drept sau pe nedrept, și-a făcut o reputație solidă de ins ascuns și prefăcut. Hübner, ambasadorul austriac, nota o butadă amuzantă în legătură cu acest om care „nu vorbește, dar minte întotdeauna“²⁶. Totuși, un caracter nu este niciodată simplu. Caracterul lui „introvertit“ se explică și printr-o mare timiditate, iar „minciunile“ prin faptul că el însuși ezita adesea între opțiuni contrare. Era, în același timp, sincer și mincinos!

Nu se lăsa influențat de „ceilalți“, însă nici el n-avea prea mare influență asupra lor. Spre deosebire de unchiul său, nu izbutea să controleze angrenajul administrației. Își lăsa subordonații să acționeze cum voiau, rezervându-și totodată dreptul de a interveni în momentul ales, cu decizii care, uneori, schimbau total datele problemei: „mici lovituri de stat“ ocazionale. Anturajul constata cu iritare sau amuzament că fostul conspirator – ca să nu-și piardă mâna – continua să conspire contra propriului său guvern. „Nu vă luați după declarațiile miniștrilor mei – i-ar fi spus el ambasadorului prusian Goltz. Singurul care

²⁵ Citat după Pierre Milza, *op. cit.*, p. 273.

²⁶ Conte Hübner, *op. cit.*, vol. I, p. 141.

știe care va fi politica Franței sunt eu.²⁷ Poate că totuși ar fi trebuit s-o știe și miniștrii! Acest om amabil comunica prost și, în felul lui (blând și fără resentimente), privea oamenii cu un strop de dispreț. Era convins că judecă mai bine decât echipa lui politică. În definitiv, Imperiul era treaba lui: era creația și destinul lui. „Majestatea Voastră disprețuiește oamenii – îi reproșa prințul Napoleon –; credeți că nu e mare diferență între serviciile pe care le poate face un prost sau un om de talent, un reacționar sau un patriot, un evreu sau un om integru, și vă folosiți la întâmplare de cei care vă sunt la îndemână. [...] Uitați-vă la miniștrii pe care-i aveți: nici unul nu vă împărtășește părerile, în nici o privință.”²⁸ Aprigul văr abia dacă exagera. Ludovic Napoleon își urma imperturbabil visul, fără să-și facă multe griji pentru sentimentele sau competențele celor din jurul lui.

Mijloacele sale au fost întotdeauna întortocheate și ascunse. În schimb, obiectivele lui erau clar definite și exprimate deschis. Putem reconstitui fără nici o dificultate tabloul noii Franțe și al noii lumi așa cum le vedea Napoleon III.

²⁷ Octave Aubry, *op. cit.*, p. 122.

²⁸ Prințul Napoleon către Napoleon III, 20 aprilie 1859, în *Napoléon III et le prince Napoléon. Correspondance inédite* publicată de Ernest d'Hauterive, Paris, 1925, p. 161 (să precizăm că, în limbajul epocii, cuvântul *juif* (evreu) însemna, pe lângă semnificația sa etnică sau religioasă, și cămătar sau afacerist veros).

III Visul

O Franță liniștită și dinamică

Prima misiune asumată de Napoleon III a fost aceea de a liniști Franța, de a pune capăt conflictelor sociale și politice care agitau țara începând de la Revoluție. Națiunea trebuia să-și regăsească unitatea: este o temă ce revine constant în discursurile și mesajele sale, mai ales în timpul schimbărilor din 1851–1852, care-au marcat trecerea de la Republică la Imperiu. Ludovic Napoleon respinge atât „ideile demagogice” care produc dezordine, cât și „fantasmele monarhice” care frânează progresul și resping sufragiul popular.¹ Se apropia momentul „când vocea puternică a națiunii va învinge toate opozițiile și va împăca toate rivalitățile”. Dezbinările slăbesc Franța; în schimb, unitatea o va întări: „căutăm cu neliniște cauzele care împiedică această națiune, atât de mare, să fie și mai mare, și ne mirăm că o societate care conține atâtea elemente de putere și prosperitate riscă atât de des să se distrugă singură.”² Singura cale rezonabilă e cea a unității.

¹ „Discours du président de la République aux exposants français à l'Exposition universelle de Londres”, 25 noiembrie 1851, *La politique impériale*, p. 117.

² „Réponse du président de la République au maire de Poitiers, à l'inauguration du chemin de fer de Tours à Poitiers”, 1 iulie 1851, *La politique impériale*, pp. 97–98.

În mod clar, intenția lui Napoleon III era să guverneze *la centru*, realizând fuziunea și domolirea reciprocă a curentelor opuse de dreapta și de stânga. Din arsenalul stângii, prelua în primul rând principiul suveranității poporului; națiunea și numai ea hotăra în toate chestiunile cruciale. Lovitura de stat din 2 decembrie a fost aprobată de popor printr-un plebiscit; un an mai târziu, un nou plebiscit confirma adeziunea poporului la Imperiu. Sufragiul universal (masculin), introdus în 1848, ciuntit de Adunare în 1850, a fost restabilit în integralitatea lui după lovitura de stat; sub acest aspect, Franța celui de-al Doilea Imperiu era țara cea mai democratică din lume. În același timp, împăratul prelua de la dreapta principiul ordinii și al autorității. Napoleon III a avut intuiția – aproape genială – că prin dialogul direct dintre deținătorul puterii și cei care-l confirmă în această poziție, democrația poate servi de minune unui regim autoritar și foarte „personalizat”. Cheia de boltă a Imperiului era „legătura strânsă dintre popor și suveran”. În acest fel, democrația îi oferea împăratului o putere aproape nelimitată, mai reală decât cea a regilor „absoluți” din Vechiul Regim, limitată de tot soiul de privilegii, de cutume, de instituții „intermediare”...

Încercând să unifice contrariile, Imperiul se sprijinea, paradoxal, pe o dublă legitimitate: republicană și în același timp monarhică. Franța era condusă de o dinastie, după vechea tradiție monarhică, dar care era confirmată, eventual reconfirmată de popor, după regula republicană. Încă o contradicție abolită (cel puțin teoretic): suveranul și națiunea nu mai erau în tabere opuse, ci acționau în colaborare.

O dublă formulă, de dreapta și de stânga, se aplica și în reglementarea problemelor sociale. Dorința sinceră a împăratului de a îmbunătăți condiția categoriilor sărace, exprimând o sensibilitate de stânga, mergea mână în mână

cu intențiile paternaliste care erau de dreapta. *L'Extinction du paupérisme* recomanda deja o organizare aproape militară a muncitorilor, care trebuiau să arate că-și merită pâinea. Iată proiectul social expus de prințul-președinte în ajunul restaurării Imperiului: „Vreau să aduc aproape de religie, de morală, de bunăstare, această parte încă numeroasă a populației, care, într-o țară creștină, abia dacă știe învățăturile lui Christos; care, în țara cea mai fertilă de pe pământ, abia dacă dispune de minimul necesar.”³ Voia să lichideze mizeria, dar și să educe în spiritul moralei burgheze și al religiei. Clasele „muncitoare și periculoase” trebuiau îmblânzite pentru a fi integrate în sistem.

Dar sinteza se vădea și mai complexă. Acest autocrat democratic era, nu mai puțin, un liberal. Admira Anglia și voia pentru Franța un viitor apropiat de evoluțiile de peste Canalul Mânecii. Dar într-o țară turbulentă și conflictuală, acest proces trebuia să înceapă cu întărirea ordinii, a instituțiilor și a legii. Când orice pericol de explozie va fi îndepărtat, atunci va veni momentul pentru o evoluție liberală treptată. Foarte lămuritor, sub acest aspect, e discursul ținut pe 25 ianuarie 1863 în fața expozanților francezi la Expoziția universală de la Londra, în care împăratul își exprimă convingerile și strategia:

„Probabil v-a impresionat, în Anglia, libertatea neîngrădită care se lasă manifestării tuturor opiniilor și dezvoltării tuturor intereselor. Ați remarcat ordinea perfectă în care au loc discuțiile cele mai pasionate și înfruntările concurenței. Acest lucru este posibil pentru că libertatea engleză respectă întotdeauna bazele esențiale pe care se sprijină societatea și puterea. Din chiar acest motiv, ea nu distruge, ci îmbunătățește; ea poartă în mână nu torța

³ „Discours de Bordeaux“, 19 octombrie 1852, *La politique impériale*, pp. 159–160.

care incendiază, ci făclia care luminează; iar în întreprinderile private, inițiativa individuală se manifestă cu o energie neobosită, scutind guvernul să fie singurul promotor al forțelor vitale ale unei națiuni; astfel, în loc să fie controlat totul, i se lasă fiecăruia responsabilitatea actelor sale.

Iată condițiile ce fac posibilă în Anglia această activitate admirabilă, această independență absolută. Le vom avea și în Franța în ziua când vom consolida bazele indispensabile pentru acordarea unei libertăți integrale. Să facem deci toate eforturile pentru a urma aceste exemple atât de profitabile: însușiți-vă neîncetat doctrinele sănătoase, politice și comerciale, împărtășiți același spirit conservator și stimulați la indivizi un interes activ pentru tot ce este frumos și util. Iată sarcina voastră. A mea va fi să aflu în permanență evoluția opiniei publice, să iau măsuri de îmbunătățire și să înlătur obstacolele administrative din drumul pe care trebuie să-l parcurgeți.⁴

Împăratul vrea să liberalizeze regimul, păstrându-și însă intactă poziția de „ghid“, confirmată de voința poporului: o sinteză completă, armonioasă și eficace!

Această Franța echilibrată politic și social va fi și o Franța prosperă. Statul va trebui să intervină pentru a stimula și orienta activitățile economice, limitându-și însă prezența atunci când inițiativa privată va dobândi mai multă încredere și va deveni mai dinamică. Napoleon III e probabil primul șef de stat – în Franța, dar și în lume – care proclamă acțiunea economică drept prioritate absolută a guvernării sale. De pildă, în faimosul discurs de la Bordeaux:

⁴ „Discours de l'Empereur aux exposants français qui ont pris part à l'Exposition universelle de l'industrie à Londres“, 25 ianuarie 1863, *La politique impériale*, pp. 388–389.

„Avem imense pământuri necultivate ce trebuie defrișate, drumuri ce trebuie deschise, porturi ce trebuie amenajate, râuri ce trebuie redat navigației, canale ce trebuie terminate, rețeaua de căi ferate ce trebuie completată. Avem, în fața Marsiliei, un regat întins pe care Franța trebuie să-l asimileze. Toate marile noastre porturi din vest trebuie apropiate de continentul american prin legături rapide ce încă ne lipsesc.“⁵

Vom observa că în afară de evocarea vechiului și îndrăgitului său proiect de defrișare, viitorul împărat e preocupat cel mai mult, în această primă etapă (în ajunul restaurării Imperiului), de căile de comunicație. Mizează pe revoluția transporturilor (căi ferate, linii maritime rapide...) pentru a stimula celelalte sectoare: comerț, agricultură, industrie, și a promova un spirit concurențial care-i lipsea capitalismului francez.

Un deceniu mai târziu, în exercițiul puterii, concepția împăratului se rafinase: dobândise o viziune sistemică asupra ansamblului economiei, cu băncile și creditul în prima linie. Scrisoarea adresată ministrului de stat Achille Fould, publicată în *Le Moniteur* pe 15 ianuarie 1860, trasează un veritabil program de restructurare generală a tuturor sectoarelor economice. „Trebuie să înmulțim mijloacele de schimb – explică împăratul – pentru a realiza un comerț înfloritor.“ Este un lucru indispensabil, pentru că „fără comerț industria stagnează și menține prețuri ridicate care frânează creșterea consumului“; apoi, „fără o industrie prosperă care dezvoltă capitalurile, agricultura însăși rămâne înapoiată“. „Așadar, totul se leagă contribuind la dezvoltarea progresivă a prosperității publice.“ „În ce privește agricultura, trebuie să poată participa la binefacerile instituțiilor de credit.“ În fiecare

⁵ „Discours de Bordeaux“, *La politique impériale*, p. 160.

an, va trebui „afectată o sumă considerabilă pentru marile lucrări de desecare, irigare și defrișare“. „Pentru a încuraja producția industrială, trebuie să împrumutăm, în mod excepțional și cu o dobândă moderată, capitaluri care s-o ajute să-și perfecționeze baza materială.“ În fine, „unul din cele mai mari servicii pe care trebuie să i-l facem țării este să ușurăm transportul materiilor de primă necesitate pentru agricultură și industrie; pentru asta, ministrul Lucrărilor Publice va realiza cât mai curând posibil căile de comunicație, canalele, drumurile și căile ferate care vor trebui mai ales să transporte cărbunele și îngrășămintele acolo unde le cere producția.“⁶

Instituții de credit performante; industrie și agricultură asociate strâns; nivel înalt de comercializare; canale și căi ferate..., era aproape ca în Anglia, iar economia franceză trebuia să devină o replică a economiei britanice. Distanța între cele două țări era enormă: pentru Napoleon III era o provocare. În 1850, puterea mașinilor cu aburi fixe se ridica în Marea Britanie la 500 000 CP, în Franța doar la 67 000. Căile ferate britanice formau o rețea completă de 10 500 kilometri; rețeaua franceză, abia schițată, nu depășea 3 000 de kilometri, pentru un teritoriu de două ori mai întins.⁷ Pentru același an, PIB-ul pe cap de locuitor este apreciat în Franța la 1 597 de dolari (calcul făcut în dolari internaționali Geary-Khamis din 1990), iar în Marea Britanie la 2 330.⁸ Populația urbană a Marii Britanii atinsese deja, în 1850, 50,2% din populația totală (era o premieră mondială absolută: pentru prima dată, orașele depășeau

⁶ Alain Plessis, *op. cit.*, pp. 85–86.

⁷ Jean-Pierre Rioux, *La Révolution industrielle, 1780–1880*, Paris, 1971, pp. 67 și 80.

⁸ Angus Maddison, *L'Economie mondiale: statistiques historiques*, OCDE, 2003, pp. 62–63.

satele); în Franța, citadinii nu reprezentau mai mult de 25,5%.⁹ Marea Britanie era de departe cea mai industrializată și mai prosperă țară a planetei. Era greu să fie egalată. Dar dacă Franța reușea să-și elibereze energiile productive și să se apropie de nivelul britanic, ea avea șanse să revină pe primul loc în ierarhia puterilor.

Planul Parisului

În cabinetul de lucru al lui Napoleon III de la palatul Tuileries, un plan uriaș al Parisului acoperea aproape un perete întreg, dominând celelalte elemente ale decorului. Mult mai modeste erau, prin comparație, o hartă a Europei și un mapamond. Acest aranjament, deloc întâmplător, ilustra locul special pe care-l ocupa Parisul în proiectul global al lui Napoleon III.

Obiectivul lui a fost să schimbe fața capitalei și, efectiv, s-o reconstruiască. Operațiune spectaculoasă, ale cărei motive au fost interpretate în moduri foarte diferite. Unii istorici i-au găsit impulsul inițial în exilul londonez al prințului; pe atunci, Londra era un oraș mai modern decât Parisul, mai bine sistematizat și mai funcțional. Se știe că în gândirea și acțiunea lui Napoleon III sugestiile britanice sunt omniprezente. E foarte plauzibil ca Londra să fi contribuit la modelul său ideal de capitală adaptată la noile vremuri. Totuși, asemănările de pe teren se dovedesc puțin convingătoare. Parisul lui Napoleon III nu se prezintă nici pe departe ca o replică a capitalei britanice. Pe de altă parte, s-a afirmat că modernizarea orașului se impunea de la sine; presiunea demografică și economică

⁹ Agnès Fine și Jean-Claude Sangoï, *La Population française au XIXe siècle*, „Que sais-je?“, ediția a II-a, Paris, 1996, p. 96.

o făcea inevitabilă; mai multe proiecte urbanistice, datând din timpul domniei lui Ludovic Filip, prefigurau deja „străpungerile“ care vor fi executate sub al Doilea Imperiu. Toate acestea sunt adevărate: orașul s-ar fi modernizat și fără Napoleon III. Dar între ceea ce ar fi fost o evoluție „naturală“ a rețelei și a peisajului urban și intervenția rapidă și radicală a lui Napoleon III diferența e uriașă: împăratul nu s-a mulțumit să modernizeze Parisul, ci l-a reconstruit.

Există de asemenea interpretarea strategică, incriminând scopurile represive ale regimului. Chiar și când face un lucru incontestabil bun, motivele lui Napoleon III nu pot fi decât vinovate! Vechiul Paris, cu străduțele lui întortocheate, era ideal pentru ridicarea de baricade, și mai puțin propice pentru intervenția forțelor de ordine. În schimb, bulevardele largi și drepte ale noului Paris favorizau autoritățile și mai puțin pe eventualii insurgenți; nepotrivite pentru baricade și acțiuni de „guerilă“ urbană, ele ofereau condiții ideale pentru „tirul de artilerie și șarjele de cavalerie.“¹⁰ Această interpretare, evident forțată, și-a mai pierdut din credit în ultima vreme. Folosirea „antirevoluționară“ a rețelei urbane pare să-l fi preocupat într-o anumită măsură pe baronul Haussmann (o spune în *Memoriile* sale), dar nici măcar pentru el argumentul strategic n-a primat niciodată. În ce-l privește pe Napoleon III, nimic nu dovedește că ar fi gândit în felul acesta. Cu siguranță, era mai puțin obsedat de lupta de clasă decât anumiți istorici care-au tratat acest subiect.

Lucrul cel mai important pentru el era modernizarea Franței. Împăratul era un modernizator îndârjit. Amenajarea teritoriului – defrișări, canale, căi ferate... – nu se putea opri la porțile Parisului. Dimpotrivă: vocația Parisului era

¹⁰ Alain Plessis, *op. cit.*, p. 162.

de a fi un exemplu. Oricum, Parisul și Franța formau un tot. Căile ferate se terminau la bulevardele pariziene; gările urmau să fie legate de centru și între ele prin căi directe și rapide. Prima străpungere a „noului Paris“ a fost tocmai bulevardul Strasbourg, menit să deservească Gara de Est.

În decembrie 1850, prințul-președinte își preciza intențiile în răspunsul la o scrisoare a locuitorilor din al cincilea arondisment. „În cartierele noastre mărginașe – observa el –, exista o aglomerație nefastă pentru circulație, pentru comerț, iar numeroasele accidente întâmplute aici erau adesea fatale.“ Un alt aspect important pentru el: „Deschiderea unor bulevarde largi și frumoase în cartierele suprapopulate le-ar oferi acestora lumină și aer, condiție esențială pentru salubritate; casele scunde, înguste și nesănătoase trebuie demolate, făcând loc unor construcții moderne, prielnice sănătății.“¹¹

Circulație, salubritate, înfrumusețare – iată cele trei cuvinte-cheie ale programului. Trebuia înlesnit transportul persoanelor și mărfurilor. Trebuiau demolate cartierele insalubre pentru ca aerul și lumina să-și reintre în drepturi. În fine, Parisul trebuia să impresioneze prin aspectul lui: un oraș modern și frumos, adevărată capitală a unei lumi în care Franța voia să ocupe primul loc.

Spre un condominiu franco-britanic?

Dușmanul jurat al lui Napoleon I fusese Anglia. Aceeași țară trebuia să devină, în viziunea lui Napoleon III, principalul aliat al Franței. Admirația și simpatia prințului pentru Anglia, opuse antipatiei statornice a unchiului său, a cântărit desigur în această răsturnare de roluri. Exilul

¹¹ Pierre Pinon, *Atlas du Paris haussmannien*, Paris, 2002, p. 66.

la Londra s-a dovedit mai plăcut decât cel de pe Sfânta Elena. Dar mai ales se manifesta o nouă concepție despre politica europeană și mondială a Franței. Într-o bună măsură, Napoleon I pierduse partida din cauza dușmăniei implacabile a britanicilor. Această greșală nu mai trebuia repetată. Franța nu mai trebuia să ducă o politică brutală de anexiuni care să-i atragă ostilitatea Angliei. Își putea asigura statutul de primă putere continentală și altfel decât prin cuceriri; trebuia găsit un nou echilibru european, din care Anglia să aibă și ea de câștigat. Pe de altă parte, Napoleon III avea în vedere, de asemenea, o mare politică mondială; aceasta, mai mult chiar decât politica europeană, nu era posibilă fără o bună înțelegere cu puterea care domina mările și poseda cel mai mare imperiu colonial.

„Anglia și Franța – declara împăratul în aprilie 1855 – sunt în mod natural de acord în marile chestiuni politice sau umanitare care agită lumea. De la Atlantic până la Mediterana, de la Marea Baltică până la Marea Neagră, de la abolirea sclaviei până la aspirațiile de a îmbunătăți soarta regiunilor Europei, nu văd pentru cele două națiuni ale noastre, în lumea morală ca și în lumea politică, decât o singură cale de urmat, un singur țel de atins. Prin urmare, doar interese secundare sau rivalități meschine le-ar putea dezbină. Bunul-simț ne asigură cu privire la viitor.”¹²

Franța nu mai putea aspira, singură, la hegemonie. Dar cele două puteri împreună, de ce nu? Aparent, Napoleon III se gândea la un soi de condominiu franco-britanic. Cele două țări erau cele mai puternice și, de asemenea, cele mai avansate în modernitate, cele mai atașate de valorile libertății și progresului, iar alianța lor putea îndrepta întreaga lume către un viitor mai bun.

¹² „Réponse de l'Empereur à une adresse du lord-maire de la cité de Londres“, 21 aprilie 1855, *La politique impériale*, p. 216.

Națiuni și imperii

A aprecia că politica europeană a lui Napoleon III a fost profund marcată de principiul naționalităților este un loc comun. În parte, e adevărat. Dar și, în parte, fals. Nimic nu e simplu cu acest personaj. În fapt, obiectivul lui era triplu: măreția Franței; echilibrul european; dreptul naționalităților. Aceste trei criterii nu se armonizau. Evident, interesele franceze primau în fața tuturor celorlalte considerente; apoi, existau evoluții naționale (în particular unificarea Germaniei) ce se puteau întoarce împotriva Franței. Decupajul național submina de asemenea echilibrul european. Departe de a se prezenta ca o politică a naționalităților sută la sută, proiectul european al lui Napoleon III conținea câte puțin din toate, de unde caracterul lui contradictoriu.

La Ham, viitorul împărat schițase o ciudată reorganizare a Europei (și a lumii). Franța trebuia să primească malul stâng al Rinului, arhipelagul Baleare (!) și contoare comerciale în America; Anglia primea Egiptul și Siria; Rusia primea Constantinopolul, împreună cu „resturile” Imperiului Otoman. Polonia își recăpăta independența. Germania și Italia se constituiau ca națiuni.¹³ Eliberarea popoarelor mergea mână-n mână cu expansionismul imperial; statele-națiuni și imperiile trebuiau să coexiste, conform unei aplicări foarte selective a principiului naționalităților. Rusia pierdea Polonia, însă era despăgubită în Balcani. Dacă Franța își mărea teritoriul, Anglia și Rusia trebuiau totuși să primească și ele ceva!

În epoca Imperiului, proiectele nu vor mai fi aceleași, însă dozajul va rămâne asemănător, jumătate național,

¹³ Adrien Dansette, *Louis-Napoléon à la conquête du pouvoir*, op. cit., p. 222.

jumătate imperial, favorizând anumite națiuni care, în viziunea lui Napoleon III, erau „mai egale“ decât celelalte. În inima lui, prima era, de departe, Italia; emanciparea națională a italienilor a ocupat un loc predominant în politica lui externă. Germania îi era de asemenea apropiată, și a simpatizat proiectul național german până în momentul în care acesta s-a dovedit periculos pentru Franța. Polonia era al treilea caz evident, dar fără soluție, deocamdată. În rest, strategia lui Napoleon III în problema naționalităților părea destul de confuză. Împăratul nu se gândea nicidecum la dezmembrarea definitivă a marilor ansambluri imperiale, care-și aveau rolul lor în menținerea echilibrului european; apoi, se temea de potențialul revoluționar al ideologiilor naționale. Visul lui era să regleze toate aceste diferențe la masa negocierilor, fără revoluții și fără războaie (și, dacă se putea, în avantajul tuturor!). Deși Congresul de la Paris din 1856 (consecutiv războiului Crimeii) nu făcuse, cu excepția câtorva detalii, decât să consfințească *statu quo*-ul, Napoleon III și-a păstrat convingerea că o reîmpărțire a continentului putea fi realizată de un congres european. În acest spirit, pe 4 noiembrie 1863, le-a adresat o scrisoare suveranilor Europei, propunând o întâlnire internațională la Paris care să revizuiască frontierele (cum o făcuseră tratatul din Westfalia, în 1648, și cel de la Viena, în 1815), luând în considerație, în mod egal, „drepturile suveranilor“ și „aspirațiile legitime ale popoarelor“¹⁴. Dar cum să împaci ceea ce nu poate fi împăcat? Firește, nimeni n-a onorat invitația.

Pe lângă această contradicție fundamentală între modelul imperial și modelul statului-națiune, proiectul național se lovea de o problemă de principiu. Pentru a crea sta-

¹⁴ „Lettre de l'Empereur aux souverains de l'Europe“, 4 noiembrie 1863, *La politique impériale*, pp. 399-401.

te-națiuni, trebuia mai întâi să fie definit conceptul. Or, o „formulă“ a națiunii nu există/ Națiunile nu sunt „date“, ci (ca să reluăm vorba lui Benedict Anderson, care a făcut carieră) „imagine“ și construite.¹⁵ Un simplu decupaj etnic sau lingvistic e departe de a corespunde complexității fenomenului național. Suntem din nou uimiți de finețea intelectuală a unui om pe care unii îl considerau nu prea inteligent. Despre fenomenul național, împăratul îi scria, în 1869, lui Emile Ollivier: „Sunt ca și dumneavoastră adept al naționalităților, dar naționalitățile nu țin doar de comunitatea de limbă și similitudinea de rasă; țin mai ales de configurația geografică și de comunitatea de idei care se naște din interese și amintiri istorice comune. Naționalitatea germană, ca și cea franceză, nu i-ar putea cuprinde pe toți cei care vorbesc aceeași limbă. Alsacia este franceză deși e de rasă germanică; cantoanele Vaud și Neuchâtel sunt elvețiene, în ciuda afinității lor cu francezii“.¹⁶ Iată una din primele definiții ale națiunii, considerată ca o construcție politică și culturală. Continentul nu trebuia fărâmițat excesiv, numai în funcție de limbi; și nici nu trebuiau amalgamate teritorii pe motive exclusiv etnice și lingvistice. Astfel, respectând argumentul etno-lingvistic, dar depășindu-l, Napoleon III vedea o Italie și o Germanie unite printr-o legătură confederativă care să țină seama, deopotrivă, de diviziunile de ordin istoric și cultural. Aceste țări nu aveau vocația „unitară“ a Franței. Interpretarea corespundea unei diversități italiene și germane foarte reale, dar reflecta, nu mai puțin,

¹⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983, traducere franceză: *L'Imaginaire national*, Paris, 1996.

¹⁶ Napoleon III către Emile Ollivier, 7 noiembrie 1869, în Emile Ollivier, *L'Empire libéral*, vol. 12, Paris, 1908, pp. 146–147.

lipsa de entuziasm a francezilor față de constituirea a două state puternice, dincolo de Alpi și de Rin. Politica naționalităților urma să întărească Franța, nu să-i creeze dificultăți.

Noua organizare a Europei trebuia să fie mai echitabilă, dar înainte de orice mai conformă cu interesele franceze. Alianța antifranceză din 1815 trebuia sfărâmată, foștii parteneri trebuiau asmuțiți unii contra celorlalți (Marea Britanie contra Rusiei, Austria contra Rusiei, Prusia contra Austriei), iar imperiile trebuiau slăbite prin sprijinul acordat naționalităților (italieni, polonezi, unguri, români...). Ar fi urmat un soi de dezordine europeană care i-ar fi permis Franței, statul continental cel mai puternic, să ocupe poziția de arbitru și să forțeze instaurarea noii ordini. De la *dominația* lui Napoleon I se trecea la *arbitrajul* lui Napoleon III.

Revizuirea frontierelor privea desigur și Franța. Pentru Ludovic Napoleon, ca pentru orice patriot francez, frontiera legitimă a țării, la est, era cea formată de Alpi și de Rin. O frontieră câștigată în 1795, în urma victoriilor obținute de Franța revoluționară împotriva primei coaliții, și recunoscută de puterile europene înainte ca prăbușirea imperiului napoleonian să ducă, odată cu abandonarea altor câștiguri teritoriale, la pierderea acestor regiuni considerate deja franceze. Era inacceptabil ca abolirea sistemului decis la Viena în 1815 să se facă doar în beneficiul vecinilor Franței (Piemontul și Prusia, Italia și Germania), fără a-i aduce nimic Franței, țara care declanșase mișcarea. Pe linia Alpilor și a Rinului, Franța și-ar fi atins limitele naturale și definitive. În acest fel, ea putea spera să-și păstreze preeminența – ca teritoriu, populație și potențial economic – chiar și în fața unei Germanii unificate. Aceste ambiții păreau puțin conforme cu principiul națio-

nalităților. Dar Napoleon III o spusese: națiunea nu e definită doar de criteriile etniei și limbii. Mai era și geografia, adică, pentru Franța, „hotarele ei naturale“. Apoi erau și alte legături, și alte interese: istorice, culturale, economice. Astfel, populațiile de limbă germană sau italiană puteau să devină franceze (cu condiția să ratifice ele însele, prin plebiscit, o asemenea alipire), fără a viola defel conceptul de națiune. Belgia punea o problemă mai delicată: dacă nu era pe deplin o națiune, era cel puțin (începând din 1830) un stat, recunoscut de toate puterile europene. Însă Napoleon III nu credea într-o naționalitate belgiană; timp de două decenii, până în 1815, Belgia făcuse corp comun cu Franța; în plus, era (parțial) de limbă și de cultură franceză; aparținuse Galiei antice; și se găsea la vest de Rin...; într-un cuvânt, vocația ei era să revină la Franța.

În ciuda argumentelor franceze, acest gen de revendicări păreau să dezvăluie în ochii celorlalți o strategie de anexiuni, opusă celei declarate oficial. De unde și îngrijorarea Angliei, mai ales când venea vorba de Belgia. La fel ca politica internă a lui Napoleon III, politica lui externă acumula prea multe contradicții. Tendința intelectuală a împăratului era – cum am văzut – spre marea sinteză. Prefera să combine lucrurile mai curând decât să le separe și să aleagă clar o soluție sau alta. Credea că-i poate mulțumi pe toți, cu riscul de a trezi o suspiciune generală. Drepturile națiunilor, legitimitatea suveranilor, eliberarea popoarelor, echilibrul european, predominanța franceză, expansiunea teritorială a Franței, alianța specială cu Anglia, dar și o strategie europeană de natură să-l neliniștească pe aliatul principal – toate acestea se combinau într-un joc complicat care, în loc să atenueze contradicțiile, risca să le ațâțe și mai rău.

O viziune planetară

Mai era, de asemenea, politica internațională. Napoleon III este un „mondialist” convins, atitudine care contrastează cu tradiția franceză, mai mult continentală. Timp de secole, Franța fusese, de departe, cea mai mare putere a continentului. Teritoriul ei era imens (având în vedere raportul spațiu-timp în epoca pretehnologică), iar populația cu mult mai numeroasă decât a celorlalte state (față de o Germanie și o Italie fărâmițate și de o Anglie încă foarte mică, numărând de două-trei ori mai puțini locuitori decât vecinul ei francez). În aceste condiții, Franța era tentată să joace cartea hegemoniei europene (fiind adesea nevoită să reziste unor coaliții care încercau să-i frâneze expansiunea), ceea ce-i limita interesul pentru orizonturile îndepărtate. Economia ei, rurală în cea mai mare parte, era mai puțin orientată spre exterior; fațada maritimă, atlantică și mediteraneeană, deși activă, a contribuit destul de puțin la dezvoltarea economică a țării în ansamblul ei. Posesiunile coloniale au fost percepute ca niște anexe de importanță relativă. Cel mai mult contau Antilele, pentru că furnizau câteva produse tropicale prețioase – zahăr, cafea, bumbac, tutun. Dar vastele posesiuni din America de Nord (mult mai mari, inițial, decât cele britanice): Canada și Louisiana, au fost lăsate în voia sorții. Teoretic, America de Nord ar fi putut deveni o Americă franceză. Însă colonizarea ei a fost nesemnificativă și, prin tratatul de pace de la Paris din 1763, întreg teritoriul a fost cedat cu o anumită ușurătate (cele „câteva pogoane de zăpadă” din Canada). Expansiunea franceză în India a fost și ea slab sprijinită de guvernul regal; astfel, succesele lui Dupleix au rămas fără consecințe și India le-a revenit aproape integral britanicilor. Revoluția și epoca napoleoniană au accentuat această dihotomie: o

prezență sporită în Europa și abandonarea aproape completă a prezenței extraeuropene. Blocada continentală impusă de Napoleon însemna, foarte limpede: Europa este a noastră, restul lumii – al Angliei (și Louisiana – partea recuperată de la Spania în 1800 – a Statelor Unite, care au cumpărat-o în 1803). După 1815, politica externă a Franței a fost marcată de complexul înfrângerii. Puține inițiative în Europa, și mai puține în afara ei, cu excepția Mediteranei; dar sprijinul francez pentru Egiptul lui Mehmet Ali în 1840 a încetat rapid în fața ostilității celorlalte puteri. În schimb, Franța a găsit în Algeria (începând din 1830) un nou debușeu colonial. Numai că Algeria nu era chiar o posesiune îndepărtată; părea mai curând o prelungire a Franței pe celălalt țărm al Mediteranei.

Acest comportament timid nu era pe gustul lui Ludovic Napoleon. Într-un text din iunie 1841, deținutul de la Ham visa deja o expansiune în toate direcțiile:

„Străbateți mările și oriunde veți găsi un țărm, un continent, o insulă sau o stâncă, sădiți seminția voastră, inteligentă și muncitoare, ca bază a unei noi civilizații. Din păcate, actuala situație a Europei nu-i permite Franței să-și întindă fără riscuri dominația în puncte izolate, situate la capătul lumii. [...] Posesiunile îndepărtate, dezastruoase pe timp de război, sunt o sursă de slăbiciune, iar nu de prosperitate.”¹⁷

Această politică mondială „à l’anglaise” depășea așa-dar puterile unei Franțe slăbite, Franța lui Ludovic Filip. În schimb, o Franță care și-ar pune în valoare potențialul, o Franță nouă, performantă, Franța *lui*, va fi pregătită să încerce aventura și să fie prezentă în toate colțurile lumii.

În octombrie 1852, în discursul de la Bordeaux, Ludovic Napoleon menționa deja, după Algeria („un regat

¹⁷ Adrien Dansette, *op. cit.*, p. 223.

întins pe care Franța trebuie să-l asimileze“), îndepărtata Americă, arătând necesitatea de a „apropia de continentul american“ „toate marile noastre porturi din vest“.¹⁸ Reducerea dimensiunilor lumii „prin căi de comunicare directe și rapide“ era în ochii lui necesitatea primordială. Totul se leagă, la toate nivelurile, într-un sistem perfect integrat: noua rețea urbană a Parisului, căile ferate, navigația maritimă, străpungerea istmurilor intercontinentale...

Iată o concepție despre politică nu prea obișnuită în epocă. Desigur, Napoleon III nu ignoră tradiționalele combinații diplomatice; ba chiar e foarte dotat pentru intriga pură. Vede însă mult mai departe. În viziunea lui, raporturile internaționale înglobează – și vor îngloba din ce în ce mai mult – interesele și proiectele economice. Îl putem socoti promotorul unei *diplomații economice*, în măsura în care, cum scrie Christian Shefer, „afacerile industriale sau financiare nu i se par foarte diferite de afacerile de stat și le consideră capabile să contribuie la realizarea unor proiecte politice. În timpul Războiului Crimeii, de pildă, când vrea să găsească un nou partener, Napoleon III trimite în Spania ingineri și bancheri care vor studia liniile de cale ferată, vor lucra la echiparea economică a țării și care, prin aceste servicii, vor crea o atmosferă favorabilă încheierii unei alianțe. Asemenea metode vor fi apoi din ce în ce mai des folosite [...]. Dar ele erau noi pe vremea lui Napoleon III și, când îl vedem servindu-se de ele, ne apare ca un fel de precursor.“¹⁹

Chiar și înainte de a ajunge la putere, prințul Ludovic Napoleon considera că omenirea era pe cale să treacă de

¹⁸ „Discours de Bordeaux“, *La politique impériale*, p. 160.

¹⁹ Christian Schefer, *La grande pensée de Napoléon III*, op. cit., pp. 17–18.

la sistemul războiului la cel al comerțului. „Timpul războiului a trecut“, scria el în 1846; „doar comerțul își continuă azi cuceririle“.²⁰ Datorită comerțului, întreaga lume va avea parte de „binefacerile creștinismului și civilizației“. Ca oricare occidental din vremea lui, era convins de superioritatea civilizației sale. Nu credea însă că vocația acesteia era să domine și să exploateze popoarele mai puțin avansate; dimpotrivă, trebuia să le atragă pe calea ei, în propriul ei beneficiu, firește (și în folosul Franței în particular), dar și în beneficiul celor care luau ca model Occidentul. „Mai mult decât majoritatea contemporanilor săi, e conștient de ceea ce numim acum solidaritate internațională și interdependență a popoarelor.“²¹ Plănuia o adevărată strategie de dezvoltare, un scenariu în care nu existau câștigători și păgubași, ci doar câștigători.

Considerațiile de mai sus, extrase dintr-o curioasă broșură publicată de prinț la Londra, în 1846, dovedesc varietatea preocupărilor sale, dar și o incontestabilă unitate de gândire. Titlul ei în engleză este *Canal of Nicaragua, or a Project to Connect the Atlantic and Pacific Oceans by Means of a Canal*; câțiva ani mai târziu apare versiunea franceză: *Le Canal de Nicaragua ou projet de jonction des océans Atlantique et Pacifique au moyen d'un canal*. Ideea nu-i aparținea; ea circula deja, în două versiuni principale: Canalul Panama, cel care va fi realizat efectiv, și un altul care ar fi traversat Nicaragua integrând cursurile de apă și lacurile din această țară. Al doilea traseu i se părea lui Ludovic Napoleon mai potrivit decât

²⁰ *Le canal de Nicaragua ou projet de jonction des océans Atlantique et Pacifique au moyen d'un canal*, în *Œuvres de Napoléon III*, vol. II, Paris, 1854, p. 542.

²¹ Christian Schefer, *op. cit.*, p. 18.

primul. De fapt, ce urmărea el? Să unifice lumea, în primul rând, să scurteze distanțele, să stimuleze comerțul, să sporească prosperitatea. *Canalul* din Nicaragua, la fel ca acele colonii agricole imaginate în *Extinction du paupérisme* sau ca interpretările din *Idées napoléoniennes*, se înscria în arsenalul de mijloace menite să propulseze omenirea într-o fază nouă, de prosperitate și pace. Răzbătea aici latura saint-simoniană a gândirii prințului. Dar nu era singurul scop al proiectului. Într-adevăr, de ce, în locul traseului scurt al canalului Panama, să prefere un traseu mult mai lung, șerpuit și complicat, ce traversa Nicaragua de la un capăt la altul? Pur și simplu pentru că, pe lângă înlesnirile aduse navigației internaționale, prințul era interesat de soarta Americilor, și în particular de raporturile de putere dintre Statele Unite și America Latină. În Panama, canalul era un simplu canal, traversând un istm îngust, mlăștinos și puțin populat. În schimb, misiunea canalului din Nicaragua nu se reducea la transport; aici, el trebuia să revigoreze o țară fertilă, cu bun potențial de dezvoltare. Viitorul acestui posibil Eldorado îl extaziaza la propriu pe prinț, care visează o Nicaragua menită să atingă „un nivel fabulos de prosperitate și măreție“. „Să ne gândim la efectele aproape miraculoase pe care le-ar produce în această țară superbă trecerea anuală a două-trei mii de vase care ar schimba produsele străine pe cele din America Centrală, aducând peste tot viața și bogăția! Ne putem imagina aceste țarmuri, azi solitare, populate cu sate și orașe; aceste lacuri, azi triste și tăcute, brăzdate de corăbii; aceste pământuri necultivate, devenind rodnice; aceste păduri și aceste mine, exploatate, și râurile care se varsă în lacuri și în Rio San Juan ducând în inima țării toate binefacerile civilizației.“²²

²² *Le canal de Nicaragua...*, p. 487.

Punerea în valoare a țării ar determina un aflux de emigranți europeni, făcând să crească și mai mult ritmul de dezvoltare.

Era bine pentru Nicaragua, era bine pentru toată America Centrală. Dar mai ales pentru echilibrul general al continentului american. America Centrală va deveni „un stat înfloritor și important, care va restabili echilibrul puterii creând în America Latină un nou centru de activitate industrială, destul de puternic ca să nască un viu sentiment național și să împiedice, prin susținerea Mexicului, noi încălcări din partea vecinului de la nord.”²³ În clar, trebuia oprită expansiunea, deja îngrijorătoare, a Statelor Unite, care amenința să producă dezechilibre în Americi și în întreaga lume, și să restrângă rolul internațional al marilor puteri europene.

Să mizezi pe Nicaragua contra Statelor Unite: e un pariu insolit. Cincisprezece ani mai târziu, a fost rândul Mexicului să intre în jocul împăratului (în chiar momentul când secesiunea statelor din sud părea să blocheze ascensiunea puterii americane). Intențiile lui Napoleon III sunt enunțate explicit sub propria-i semnătură (într-o scrisoare din 3 iulie 1862 adresată generalului Forey, comandantul corpului expediționar din Mexic):

„Așa cum se prezintă acum lumea civilizată, Europa este interesată de prosperitatea Americii, căci ea ne alimentează industria și întreține comerțul. Este în interesul nostru ca Republica Statelor Unite să fie puternică și prosperă, dar nu avem nici un interes să cucerească Golful Mexic, să domine Antilele și America de Sud și să rămână singura sursă de mărfuri în Lumea Nouă. Dacă Statele Unite ar stăpâni Mexicul și, drept urmare, America Centrală și trecerea dintre cele două oceane, ele ar fi, de acum

²³ *Ibidem*, p. 484.

înainte, singura putere din America. Dacă însă Mexicul își cucerește independența și își păstrează integritatea teritoriului, dacă armata franceză instalează acolo un guvern stabil, vom ridica un zid de netrecut în calea expansiunii Statelor Unite, vom menține independența coloniilor noastre din Antile, ca și a celor care aparțin ingratei Spanii; ne vom întinde influența binefăcătoare în centrul Americii, iar această influență, propagându-se în nord ca și în sud, va crea debușee imense pentru comerțul nostru și va procura materii prime indispensabile pentru industria noastră...²⁴

Totul e spus aici: prioritatea intereselor economice și comerciale, blocarea expansiunii Statelor Unite, influența sporită a Franței în America Latină. Însă acest proiect mexican nu trebuie văzut, în nici un caz, ca o alternativă la mai vechiul proiect nicaraguan. Cele două se susțineau reciproc. Ideea canalului din Nicaragua rămânea mai departe în mintea împăratului, mare apărător și al Canalului Suez: două „scurtături“ care trebuiau să unifice lumea și să aducă peste tot bunăstarea.

La cuvintele împăratului, să adăugăm și considerațiile lui Michel Chevalier, consilierul său cel mai ascultat. „Când privim mapamondul – scria acesta într-un studiu consacrat Mexicului –, și comparăm, la distanță de aproximativ două secole, spațiul ocupat de popoarele catolice cu spațiul în care s-au așezat și s-au consolidat puternic, cu toate atributele puterii și ale civilizației, națiunile creștine disidente, protestanți de felurite confesiuni și ortodocși, suntem frapați și consternați de pierderile suferite de primii și de tot ce au câștigat și câștigă ceilalți în fiecare zi. Acest sentiment dureros ne este întărit când citim statisticile privind creșterea populației și a bogăției în diferitele state.

²⁴ Christian Schefer, *op. cit.*, p. 245.

Națiunile catolice par amenințate să fie înecate de o mare ce crește neîncetat.²⁵

Țări latine, țări catolice: latinitatea și catolicismul figurează printre ingredientele strategiei internaționale a lui Napoleon III. Ele par mai puțin niște obiective în sine, și mai mult instrumentele unei politici. Regiunile în care împăratul vrea să instituie întâietatea Franței sunt Mediterana și America Latină. Mediterana este pe jumătate latină și catolică – datorită Franței, Spaniei și Italiei. În plus, Spania și Portugalia reprezintă legături între Mediterana și America Latină. Fără să fie un necredincios, Napoleon III nu e nici pe departe un bigot. Nici clerical, nici anticlerical, pentru că nu teologia îl interesează, ci politica religioasă. Catolicismul e pentru el o componentă inseparabilă a civilizației franceze și a lumii latine. Știe că are nevoie de sprijinul Bisericii Catolice în politica internă. Și știe la fel de bine că Biserica Catolică este un instrument de expansiune util. Misionarii francezi erau foarte activi în Africa, Asia și insulele din Pacific. Ei precedau adesea instalarea efectivă a autorității franceze (protecția misiunilor religioase – supuse unor persecuții în anumite locuri – oferind pretexte pentru numeroase intervenții). De asemenea, exista o concurență acerbă între misionarii catolici și cei protestanți, sau mai exact, în termeni politici, între francezi și anglo-saxoni. Influența franceză în lume prezenta așadar în mod obiectiv, pe lângă componentele economice și militare, o dimensiune catolică la fel de semnificativă.

Dar împăratul voia să se sprijine și pe islam (dovedind, dacă mai era nevoie, că eficacitatea politică îl interesa mult mai mult decât deosebirile de ordin religios). Într-adevăr, Mediterana însemna și Islamul! Anul 1860

²⁵ Michel Chevalier, *L'Expédition du Mexique*, extras din *Revue des deux Mondes*, 1 și 15 aprilie 1862, pp. 87–88.

marchează o cotitură în politica arabă a lui Napoleon III; în timpul primei sale călătorii la Alger, făcea faimoasa declarație: „Sunt, deopotrivă, împăratul arabilor și al francezilor.“ În februarie 1863, îi comunica guvernatorului Algeriei că politica de discriminare era definitiv încheiată. Arabii trebuiau convinși că „nu am venit în Algeria pentru a-i oprima și jefui, ci pentru a le aduce binefacerile civilizației. Or, prima condiție a unei societăți civilizate e respectarea dreptului fiecăruia“. Altminteri, continua împăratul, „ar trebui să împingem toată populația arabă în deșert și să-i impunem soarta indienilor din America de Nord, lucru imposibil și inuman“. „Să încercăm așadar, prin toate mijloacele, să ne apropiem această rasă inteligentă și mândră, de războinici și agricultori.“²⁶ În loc de colonizare, se profila începutul unei asocieri. Un viitor regat algerian, alipit Franței?

Dar suveranul privea deja mai departe, luând în calcul tot țărmul arab al Mediteranei: Tunisia, Egiptul, Canalul Suez, Siria... Gândul lui secret era să remodeleze Orientul Apropiat, la fel cum se pregătea să remodeleze Europa. Pentru această operație de anvergură, credea că găsisese omul potrivit. Abd El Kader (1808–1883), conducător algerian, adversar al Franței, învins și capturat în 1847, a fost eliberat de prințul-președinte în 1852; din acel moment, între cei doi bărbați s-a produs o apropiere. Abd El Kader s-a instalat la Constantinopol și apoi la Damasc; a revenit în Franța în două rânduri, în 1855 și 1865; de fiecare dată, Napoleon III l-a primit cu atenții speciale. În 1860, în timpul unor înfruntări sângeroase în Siria, Abd El Kader s-a remarcat salvând viața multor creștini. Pe el se gândea Napoleon III să-l pună cândva în fruntea unui regat arab

²⁶ „Lettre de l'Empereur au gouverneur de l'Algérie“, 6 februarie 1863, *La politique impériale*, pp. 390–394.

al Orientului Apropiat (cu centrul la Damasc), legat de Poarta Otomană, ca Egiptul, și beneficiind totodată de o largă autonomie. Proiect conex cu proiectul algerian. Două regate arabe în perspectivă, și mai ales perspectiva unei strânse asocieri între Franța și lumea islamică. Lui Bismarck, împăratul îi mărturisește că vrea să facă din Mediterana „un lac aproape francez”.²⁷

Napoleon III a fost socotit precursor al imperiului colonial francez. Lucru adevărat doar într-o mică măsură. A fost, încă o dată, „mai precursor” decât atât, prefigurând mai curând „neocolonialismul” decât colonialismul clasic. Mediterana și America Latină îl interesau cu prioritate, mult mai mult decât Africa Neagră sau Extremul Orient. Or, nu se punea chestiunea de a coloniza America Latină; de asemenea, în afară de Algeria, nu plănuia să se impună pe țărmurile Mediteranei prin cuceriri. Apropiat de doctrina saint-simoniană, Napoleon III voia să atragă aceste țări pe calea dezvoltării, într-o relație mai curând de cooperare decât de dominare—supunere. Nici vorbă, totuși, de un parteneriat între egali: perspectiva era cea a unei tutele binevoitoare, similară atitudinii paternaliste manifestate față de clasa muncitoare franceză, și care trebuia să fie avantajoasă atât pentru popoarele respective, cât și pentru interesele economice și geostrategice ale Franței.

Franța, Europa și lumea

Mondialist *avant la lettre*; european, într-o Europă sfâșiată; dar nu mai puțin francez, preocupat de interesele

²⁷ Daniel Rivet, „Le rêve arabe de Napoléon III”, în *L'Histoire*, ianuarie 1991, pp. 26–32.

și măreția țării sale. Între acești trei termeni, între aceste trei „identități“ pe care și le asuma, Napoleon III nu vedea absolut nici o contradicție. Prin accelerarea schimburilor, întreaga omenire urma să se îmbogățească și să profite de cuceririle civilizației. La rândul ei, Europa avea să-și găsească un nou echilibru, printr-o reîmpărțire teritorială mai atentă la drepturile popoarelor (fără să ignore însă drepturile istorice ale dinastiilor). Aceste multiple transformări aveau să fie în avantajul lumii întregi, dar mai ales al Franței. I s-a imputat lui Napoleon III că ar fi acționat împotriva țării sale, în special prin politica naționalităților. Că ar fi fost mai mult european decât francez. Este o acuzație lipsită de temei, cel puțin la nivelul intențiilor. E drept că lucrurile au luat o întorsătură proastă (în primul rând din cauza unificării germane), dar fiecare proiect al împăratului, european sau mondial, a fost gândit, înainte de orice, în perspectiva obiectivelor franceze. Napoleon III nu părea conștient că răsturnarea preconizată – și parțial realizată – în echilibrul lumii trebuia să aibă obligatoriu câștigători și păgubași. Credea sincer, și naiv, că toți actorii și toate interesele vor ieși în câștig, iar Franța mai mult decât toți. Din păcate, Franța a trebuit să achite „nota de plată“.

Dacă ne limităm strict la rezultatele scontate, acestea pot fi rezumate în câteva rânduri. Așadar, ce voia Napoleon III?

O Franță mai activă, cu o industrie și un comerț mai dezvoltate. Și prin urmare mai bogată. Mai echilibrată politic și social, în urma unui compromis rezonabil între ideologiile de stânga și de dreapta. O Franță în care sărăcia, sau cel puțin sărăcia extremă, să aparțină trecutului. O Franță care, pe continent, să spargă blocul antifrancez din 1815 și, renunțând la iluzia hegemonică, să joace un

rol recunoscut și respectat de arbitru european, devenit posibil atât prin slăbirea puterilor concurente (Rusia, Austria), cât și prin deșteptarea naționalităților, solidare în mod natural cu marea lor protectoare. În afara Europei, o Franță la fel de prezentă ca Anglia, grație mai ales expansiunii sale comerciale și căilor maritime pe care avea să le stăpânească prin deschiderea Canalului Suez și a celui din Nicaragua. În America Latină, deschisă influenței franceze, să îngroape doctrina Monroe, să oprească expansiunea Statelor Unite și să îndepărteze pericolul unei „supraputeri“ nord-americane. Între timp, Mediterana ar fi devenit un lac francez. În fine, simbol de modernitate și de putere, Parisul, Parisul transfigurat, avea să-și răspândească lumina peste lume...

Programul este expresia, abia prelucrată, a unui vis. Un vis ale cărui obiective imagineare nu erau susținute de mijloace reale. Un vis ce nu avea nici o șansă de a fi realizat integral. Prin forță și voință, oamenii sunt capabili să învingă multe obstacole, dar niciodată nu vor reuși să recreeze lumea. Acest proiect ar fi putut să eșueze total. Până la urmă, bilanțul înregistrează eșecuri, dar și împliniri. În fața unui tablou atât de contradictoriu, e greu să formulăm o judecată globală. Mai curând trebuie să analizăm, punct cu punct, modul în care intențiile împăratului s-au transpus în istorie: uneori destul de fidel, uneori incomplet sau defectuos, alteori cu rezultate perverse...

IV

Reușite și eșecuri: Franța

De la Napoleon III... la al Doilea Imperiu

Napoleon III și al Doilea Imperiu sunt două subiecte strâns legate, dar nu identice. Desigur, a fost un regim foarte personalizat. Înainte de a exista, el a fost gândit, a fost dorit de Ludovic Napoleon. Marile orientări ale politicii imperiale au fost hotărâte de el; e principalul responsabil pentru deciziile cruciale, dar și pentru mai multe indecizii funeste. Oricum, intențiile inițiale ale unei politici și rezultatele ei nu sunt niciodată aceleași; uneori, cele din urmă sunt chiar opuse primelor. Desfășurarea efectivă a evenimentelor e rezultatul unei interacțiuni complexe și puțin previzibile între proiectele ideale și structurile și dinamica lumii. Putem visa orice, dar nu putem realiza totul. O astfel de limitare e cu atât mai evidentă în cazul lui Napoleon III, ale cărui obiective, extrem de diverse, trădează un voluntarism insuficient stăpânit, frizând uneori inconștiența. Într-adevăr, să schimbi fața Franței, a Europei, a lumii întregi... Cum să învingi atâtea inerții, rezistențe, împotriviri? Împăratul a fost susținut doar în foarte mică măsură, inclusiv de apropiații săi. De cele mai multe ori, a rămas un om singur în confruntarea lui cu Istoria.

Se poate observa ușor modul în care ideile și deciziile împăratului se diluează ori își mută accentul din momentul în care începe aplicarea (sau, uneori, „neaplicarea“)

lor. Primul cerc de fideli este format din aventurieri de anvergură (aventurierul „suprem“ e împăratul însuși), care nu se tem să-și asume riscuri, dimpotrivă, dar care au opțiuni adesea divergente, în funcție de propriile lor repere și temperamente. O filozofie a schimbării și acțiunii, obligatoriu inventivă, stimulează diversitatea opțiunilor. Persigny susține autoritatea și democrația directă; foarte influent în primii ani de după lovitura de stat, a devenit destul de incomod în momentul când regimul s-a hotărât să joace cartea liberalizării. Alături de el, omul de mână forte de la începutul Imperiului a fost mareșalul Saint-Arnaud, unul din artizanii loviturii de stat: ambițios, lipsit de scrupule, brutal și eficient; în 1854, a părăsit Ministerul de Război plecând pe câmpul de luptă, i-a învins pe ruși la Alma, în Crimeea, dar, grav bolnav, a murit la câteva zile după aceea, sfârșind eroic o viață și o carieră controversate. În schimb Morny, alt personaj-cheie al loviturii de stat, s-a dovedit capabil de adaptare la toate orientările; după ce contribuisese la instaurarea imperiului autoritar, a fost printre primii care au susținut liberalizarea, după 1860. Prințul Napoleon reprezenta – și chiar ostentativ – bonapartismului de stânga: era preocupat de soarta muncitorilor, adept al liberului schimb, anticlerical și apărător pasionat al cauzei naționalităților. Împărăteasa Eugenia era, din contră, conservatoare și catolică. În politica externă, Persigny susținea Anglia, Morny, Rusia (s-a opus Războiului Crimeii; apoi, numit ambasador la Sankt Petersburg, s-a însurat cu o tânără aristocrată rusoaică), prințul Napoleon susținea Italia, iar împărăteasa – Austria. Din fericire, împăratul se arăta puțin influențabil (chiar dacă nu contrazicea pe nimeni!), însă divergențele din anturajul său nu erau, pare-se, cea mai bună terapie pentru indecizia lui cronică.

Mai jos, la nivelul personalului politic și al administrației, dorința de schimbare manifestată la vârful statului scădea simțitor. Domnea birocrația, moștenită în special de la Monarhia din Iulie, și tentată, firește, mai curând de rutină și *statu quo* decât de proiectele vizionare ale împăratului. Acesta nu izbutea să-și domine aparatul; așa cum remarcă unul dintre biografii săi, „Napoleon III poate conduce Franța, dar nu și birourile“. Era de altfel conștient de incapacitatea lui de a gestiona. „Să guvernezi e în regulă – dar trebuie să și administrezi!“, se plângea el, și constata, decepționat: „Nu am influență!“¹ Deciziile cele mai importante le lua în secret, probabil din cauza temperamentului, dar nu mai puțin de teama sabotajului; când nu era sigur că va fi ascultat, încerca să-i pună pe ceilalți în fața faptului împlinit. Așa a procedat în 1860, când a încheiat tratatul de liber schimb cu Anglia: pregătirea lui a fost ascunsă cu grijă, iar anunțul a produs stupeoare. Același joc dublu în politica externă: miniștrii succesivi sunt reticenți față de proiectele fanteziste ale împăratului, și nici el nu se deranjează să-i țină la curent cu intențiile lui; uneori, face exact pe dos față de ceea ce așteaptă ceilalți de la el.

Parisul lui Haussmann sau Parisul lui Napoleon III?

Printre colaboratorii lui Napoleon III, un singur om s-a arătat și dornic și capabil să-i pună metodic în operă un mare proiect. Proiectul era transformarea Parisului. Omul: baronul Haussmann, numit prefect al Senei în iunie

¹ Octave Aubry, *op. cit.*, pp. 118–119.

1853, în care calitate a fost „patronul“ capitalei până în ianuarie 1870. Dosarul parizian arată zelul înnoitor ce caracteriza programul imperial în ansamblul său. Parisul trebuia reconstruit, la fel cum trebuia reconstruită Franța, Europa, eventual întreaga lume. Însă Parisul a fost singura inițiativă dusă până la capăt, oferind astfel, prin reușita ei strălucită, o imagine sintetică a lumii restructurate, ordonate și modernizate pe care o visa Napoleon III.

Meritele împăratului, respectiv cele ale prefectului Senei au fost judecate destul de diferit. Unii au văzut în Haussmann un simplu executant, ceea ce, evident, este cu mult sub contribuția lui reală. Alții, dimpotrivă, minimizează rolul lui Napoleon III și-l scot în față pe Haussmann. Astfel, se vorbește în mod curent despre Parisul lui Haussmann, despre un Paris „haussmannian“.² Apelațiune pe cât de justă față de Haussmann, pe atât de injustă față de Napoleon III. Ar trebui să fie respectată ierarhia: dacă nu ierarhia formală care-l subordonează pe prefect împăratului său, atunci măcar ierarhia reală care-l așază pe inițiator mai sus de discipolul său. Cel care a decis transformarea Parisului este Napoleon III.³ Fără Haussmann, ar fi făcut-o mai puțin bine, poate mult mai puțin bine, însă ar fi făcut-o oricum. În schimb, fără Napoleon III, Haussmann nici n-ar fi existat. Când ajunge el la Paris, în iunie 1853, primele străpungeri erau deja

² Vezi, ca exemple, Pierre Pinon, *Atlas du Paris haussmannien*, care prezintă de altfel foarte clar rolul lui Napoleon III, sau manualul editat de Editura Nathan, *Le Monde, l'Europe, la France (1850-1945)*, cu un capitol intitulat „Le Paris d'Haussmann“ în care Napoleon III este complet ignorat, iar o întrebare este formulată astfel: „Care sunt transformările, lucrările sau amenajările *voite* de prefectul Haussmann sub al Doilea Imperiu?“ (pp. 106-107).

³ Despre „concepțiile urbanistice și sociale“ ale lui Napoleon III, Pierre Pinon, *op. cit.*, pp. 30-31.

executate, la inițiativa prințului-președinte, respectiv împăratului: prelungirea străzii Rivoli, strada des Ecoles, bulevardul Strasbourg. Când și-a depus jurământul în calitate de prefect, Haussmann a fost invitat la cabinetul împăratului; acesta, scrie Haussmann în *Memoriile* sale, „era nerăbdător să-mi arate o hartă a Parisului pe care se vedeau, trasate de mâna lui cu albastru, roșu, galben și verde, în funcție de prioritate, noile artere pe care-și propunea să le realizeze”⁴ (și care chiar au urmat, în cea mai mare parte, traseele indicate de împărat).

În această vastă inițiativă, Haussmann a venit în primul rând cu o energie și o tenacitate ieșite din comun. A completat rețeaua inițială schițată de Napoleon III și a dat ansamblului un caracter mai sistematic. Nu i se putea pretinde suveranului să se implice în fiecare amănunt; prins în vârtejul unei politici din ce în ce mai complicate, el „n-a jucat întotdeauna cu aceeași ardoare rolul activ, personal, direct, pe care și-l asumase în transformarea Parisului”.⁵ Haussmann, pe de altă parte, n-a făcut nimic fără să se consulte cu suveranul; fiecare din inițiativele lui personale a trebuit să primească girul patronului. Prefectul, notează Persigny, n-ar fi făcut nici un pas „în afara schiței trasate de împărat, cu mâna lui, pe harta Parisului”.⁶ Într-adevăr, Napoleon III a urmărit și supervizat până la capăt executarea proiectului parizian. În plus, și mai ales, l-a susținut pe Haussmann, confruntat cu atacuri din toate părțile și cu probleme financiare imense. Finanțarea lucrărilor a însemnat o îndatorare considerabilă, chiar excesivă, și l-a pus mereu pe prefect în dificultate; contemporanii amatori de jocuri de cuvinte bombăneau

⁴ *Memoriile* baronului Haussmann, vol. II, Paris, 1890, p. 53.

⁵ *Ibidem*, vol. II, p. 58.

⁶ Pierre Pinon, *op. cit.*, p. 56.

despre „conturile fantastice ale lui Haussmann“*. Fără sprijinul autorității imperiale, s-ar fi ajuns inevitabil la faliment. Haussmann o spune direct: „N-aș fi putut nici-odată, singur, să continui și mai ales să duc la bun sfârșit misiunea pe care mi-o încredințase, pentru care mi-a acordat o încredere crescândă și o libertate de decizie din ce în ce mai mare.“⁷ Cu acest sprijin, și servit de temperamentul lui inflexibil, Haussmann își îndeplinise misiunea în cea mai mare parte atunci când, în urma formării guvernului Emile Ollivier (ianuarie 1870), și-a pierdut postul. Astfel, până la urmă, adversarii săi au reușit să-l îndepărteze. Prea târziu: pierdea ultima bătălie, dar câștigase deja războiul.

Rezultatul acțiunii conjugate a celor doi bărbați, Napoleon III și Haussmann, este în fața ochilor noștri. Parisul se prezintă acum, într-o foarte mare măsură, ca o creație urbanistică și arhitecturală a celui de-al Doilea Imperiu, care a integrat și subordonat elementele mai vechi, ca și adăugirile ulterioare. Distrugerile au fost masive. Timp de mulți ani, Parisul a avut aspectul unui oraș sinistat, lovit de un cutremur de mare magnitudine. Cartierele vechi au dispărut în cea mai mare parte. Au fost însă cruțate monumentele reprezentative; mai mult, demolările au urmărit să degajeze peisajul și să le pună în valoare, sacrificând, e drept, căsuțele și străduțele din jur. O concepție foarte elitistă despre patrimoniu și care nu mai corespunde celei de astăzi. În zilele noastre, s-ar fi păstrat segmente din orașul tradițional: nu doar catedrala Notre-Dame, ci și cartierul din jurul ei. Dar obiectivul urmărit de împărat

* Joc de cuvinte intraductibil, care face aluzie la E.T.A. Hoffmann, autor romantic de povestiri fantastice. *Conte* (povestire), și *compte* (cont) se pronunță în franceză la fel. (*N.t.*)

⁷ *Memoriile baronului Haussmann*, vol. II, p. 58.

și prefect era foarte precis: cartierele vetuste și insalubre trebuiau să lase loc liber orașului nou. Cei doi au creat – într-un timp record, vreo douăzeci de ani – o metropolă modernă care acum, după un secol și jumătate, rămâne funcțională și își păstrează aerul din prima tinerețe. În detaliu, stilul „Second Empire“, de un eclectism fără mare originalitate, poate fi gustat sau nu; cu siguranță, Napoleon III și Haussmann erau mai sensibili la tehnologie decât la calitatea estetică. Ansamblul e totuși armonios: o sinteză de clasic și modern care impresionează și seduce. În concluzie, ar fi absurd să admirăm Parisul așa cum e acum regretând totodată vechiul Paris, ori să apreciem ansamblul criticând detaliile, în numele unei iluzorii soluții perfecte. Omenește vorbind, nu se putea face mai mult: e fără doar și poate cea mai impresionantă realizare urbanistică din toate timpurile.

Orașul subteran s-a transformat la fel de mult ca orașul „vizibil“. Înainte de al Doilea Imperiu, apa era adusă la domiciliu de sacagii. Sub conducerea lui Haussmann, s-a construit o vastă rețea de alimentare cu apă și o rețea complementară de evacuare. Infrastructura actuală a Parisului se bazează și azi pe aceste lucrări.

Prin amploarea transformărilor, Parisul rămâne un caz de excepție: el se înscrie însă într-o dinamică mai generală. „Haussmannizarea“ (barbarism devenit inevitabil; am vrea să-i cerem scuze lui Napoleon III: știm, Sire, că inițiatorul e Majestatea Voastră!) a atins, în diverse grade, numeroase orașe ale Franței. La Lyon, Marsilia sau Bordeaux, s-au tăiat artere largi și s-au ridicat clădiri impozante; Nantes, Lille, Besançon, Blois, Rouen... au cunoscut și ele transformări spectaculoase. Franța urbană de la 1870 e foarte diferită de cea de la 1848; în nici o altă perioadă din istoria Franței nu vom găsi două decenii care să fi modificat într-o măsură comparabilă peisajul citadin.

Căile ferate și Canalul Suez

Alături de Paris și de ansamblul modernizării urbane, o altă realizare incontestabilă a celui de-al Doilea Imperiu a fost crearea rețelei franceze de căi ferate. Importanța factorului feroviar spre mijlocul secolului al XIX-lea nu poate fi subestimată. În zilele noastre, ca să acoperim distanțele, putem alege între calea ferată, autostradă și liniile aeriene (fără să uităm telefonica și Internetul, care pot înlocui deplasarea „fizică”); în epoca lui Napoleon III, în afară de lentele mijloace tradiționale (calul și diligența), nu exista decât trenul. Toate marile evoluții din secolul al XIX-lea – avântul industriei, creșterea schimburilor, mobilitatea persoanelor, unirea națiunii – sunt în strânsă relație cu dezvoltarea căilor ferate. Or, la acest capitol – am constatat deja –, Franța înregistra o întârziere considerabilă. Către 1850, în Anglia sau Belgia, și chiar în statele germane, trenul lega deja cel puțin orașele cele mai importante; în Franța, singurul mijloc de transport disponibil rămânea diligența tradițională. Ducele de Broglie povestește interminabila călătorie pe care a făcut-o în 1846 de la Paris la Roma; prima etapă, Paris – Marsilia, a fost parcursă cât mai rapid posibil: adică nu mai puțin de „trei zile de mers, zi și noapte”.⁸

Foarte curând, în doar câțiva ani, sub impulsul statului și în particular al prințului-președinte, apoi al împăratului, această întârziere va fi recuperată. Companiile feroviare au fost împinse la acțiune. Au fost încurajate să fuzioneze pentru a-și spori mijloacele și mai ales li s-au propus contracte de concesiune pe termen lung (în principiu, 99 de ani), pentru a ușura amortizarea cheltuielilor și a

⁸ Jacques-Victor-Albert, duce de Broglie, *Mémoires*, vol. I, Paris, 1938, p. 126.

crește profitul. Către 1858, rețeaua principală era terminată; companiile au primit noi facilități pentru a trece la construirea de linii secundare, mai scumpe și mai puțin profitabile.⁹ Operațiunea în ansamblul ei a fost un mare succes: revoluția căii ferate era încheiată, iar Franța, după ce fusese codașă, a trecut în plutonul fruntaș al națiunilor. Pornind de la 3 000 de kilometri în 1850, rețeaua franceză ajunge la 17 500 de kilometri în 1870 (cifră încă inferioară celor 24 500 de kilometri ai Marii Britanii; dar cine putea concura, la vremea respectivă, cu cea mai mare putere industrială? Mai puțin și decât cei 19 500 de kilometri ai rețelei germane; dar mult mai bine decât în 1850, când raportul era de 2 la 1 în favoarea Germaniei).¹⁰

A treia operațiune perfect reușită a fost Canalul Suez. Nu a fost opera „directă“ a celui de-al Doilea Imperiu, ci a lui Ferdinand de Lesseps (1805–1894), diplomat francez, înrudit cu familia imperială (văr al împărătesei Eugenia), și mai ales prieten cu prințul Said, fiul lui Mehmet Ali, pe care-l cunoscuse când era consul la Cairo, și care, ajuns în 1854 vicerege al Egiptului, i-a concesionat „dreptul de a înființa și conduce o companie internațională pentru străpungerea istmului Suez și exploatarea unui canal între cele două mări“.¹¹ Canalul, canalul *lui Lesseps*, se datorează în primul rând inițiativei, abilității, perseverenței acestuia. Totuși, cu tot sprijinul egiptean, fără Napoleon III n-ar fi reușit să-l ducă la bun sfârșit. Englezii – și în special lordul Palmerston, prim-ministrul

⁹ Un articol detaliat „Chemins de fer“, scris de François Caron, în *Dictionnaire du Second Empire*, sub coordonarea lui Jean Tulard, Paris, 1995, pp. 274–283.

¹⁰ Jean-Pierre Rioux, *op. cit.*, p. 80.

¹¹ Alain Plessis, „Ferdinand de Lesseps“, în *Dictionnaire du Second Empire*, p. 730.

britanic – nu vedeau cu ochi buni implantarea francezilor pe drumul spre India (deși făcută cu mijloace diferite, aceasta amintea de expediția lui Bonaparte în Egipt). Sultanul, suzeran al vice-regelui Egiptului, adopta automat poziția britanică. Intervenția, în general discretă (un profil prea pe față francez al Companiei internaționale a canalului ar fi iritat Anglia), a guvernului imperial și a lui Napoleon III personal a salvat afacerea în mai multe rânduri (mai ales în timpul crizei din 1864, când arbitrajul lui Napoleon III a relansat operațiunea și, în ciuda opoziției britanice, a permis terminarea lucrărilor).¹² Canalul a fost inaugurat în noiembrie 1869; alături de Ferdinand de Lesseps, au fost de față împărăteasa Eugenia și numeroase personalități arabe, turce și europene, printre care împăratul Franz Josef și prințul moștenitor al Prusiei. Era subliniat astfel caracterul francez și în același timp internațional al lucrării. Dincolo de egoismele naționale foarte prezente, Canalul Suez ilustra în mod strălucit filozofia „mondialistă” a lui Napoleon III: apropierea tuturor regiunilor globului grație comunicațiilor maritime și dezvoltării comerțului. În plus, Suezul amintea interesul la fel de mare pe care-l suscita celălalt proiect de canal interoceanic, canalul din Nicaragua (preferatul împăratului) sau din Panama. Cele două canale aveau să revoluționeze condițiile economice ale lumii.

O economie cu două viteze

O interpretare larg împărtășită în privința celui de-al Doilea Imperiu pune în opoziție cele două registre: politic și economic. Primul era considerat dezastruos. În schimb,

¹² O bună sinteză pe acest subiect, în articolul lui Jean Ganiage, „Canal Suez”, în *Dictionnaire du Second Empire*, pp. 1221–1224.

al doilea era socotit pozitiv și chiar excelent. Suntem pe punctul de a depăși această dihotomie destul de simplistă, arătând, pe de o parte, ceva mai multă înțelegere pentru proiectele politice ale împăratului, și invers, făcând un bilanț mai realist, adică mai modest, al performanțelor economice.

Pentru Napoleon III, economia era primordială – la fel ca pentru contemporanul său Karl Marx! Ea reprezenta izvorul bogăției, al echilibrului social și al puterii unei țări. Problema era că trebuiau modernizate structurile și trebuia accelerată creșterea economică. Soluția preferată de împărat și de sfătuitoarii săi a fost asocierea strânsă între stat și inițiativa privată. În principiu, nu era nimic nou: acest dozaj de etatism și liberalism, dozaj variabil, însă mereu prezent, definește „modelul francez” cu mult înainte de Napoleon III și se menține până în zilele noastre. Sub Napoleon III, această relație a funcționat foarte eficient, nu atât prin participarea directă a statului (investițiile publice și subvențiile au fost destul de limitate), cât prin crearea unui cadru juridic și instituțional prielnic afacerilor. Mai întâi, însăși existența unei autorități puternice și stabile a fost de natură să dea încredere mediilor economice și financiare. Guvernul, scutit de orice constrângere parlamentară, a putut acționa în voie, și prompt, în favoarea companiilor considerate performante (chiar dacă le sacrifica pe cele mai slabe). Un întreg evantai de legi și decrete a venit să susțină proiectele agreate de autorități. Marile lucrări de utilitate publică – reconstruirea Parisului, rețeaua feroviară – au oferit de bușee aproape nelimitate pentru capitaluri. Un program de asemenea anvergură avea nevoie de o finanțare masivă. Așa a apărut un sistem bancar modern: societăți pe acțiuni (având ca „model” Creditul mobilier al fraților Pereire fondat în 1852) a căror funcție era tocmai să investească

în întreprinderile industriale și companiile de căi ferate. Asocierea strânsă între bănci și economie se înscrie printre cele mai importante evoluții inovatoare ale celui de-al Doilea Imperiu. La nevoie, statul a garantat dobânzile împrumuturilor, încurajând astfel creditarea. Una peste alta, acest gen de tandem (stat autoritar–întreprinderi private) se arată adesea foarte eficient, în măsura în care statul nu stingherește, ci sprijină activitățile economice; o vedem și în zilele noastre (Coreea de Sud și Chile, în urmă cu câțva timp, sau China, astăzi).

Rezultatele acestor eforturi concentrate au fost, sub anumite aspecte, spectaculoase. Parisul și rețeaua feroviară ies în evidență. Anumite industrii au cunoscut, în același timp, o infuzie de tehnologii noi și o creștere importantă. Să reamintim cifrele care indică puterea mașinilor cu abur fixe, în 1850: Franța – 67 000 CP, Marea Britanie – 500 000 CP; în 1870, statistica înregistrează 336 000 pentru Franța și 900 000 pentru Marea Britanie: un ritm de creștere francez de trei ori mai rapid, care a dus la recuperarea parțială a handicapului.¹³ Siderurgia este și ea în plină mutație; la începutul celui de-al Doilea Imperiu, furnalele ce funcționau cu lemn erau cu mult mai numeroase decât cele cu cocs; la sfârșitul perioadei, aproape toată producția se realiza cu cocs. Extracția de ulei a crescut de la 5 150 000 de tone în 1847 la 13 510 000 de tone în 1869; producția de fontă a crescut, între aceleași date, de la 591 000 de tone la 1 381 000 de tone.¹⁴

Totuși, statistica rezervă o surpriză. Reconstituirile econometrice recente arată că economia franceză, în

¹³ Jean-Pierre Rioux, *op. cit.*, p. 67.

¹⁴ Jacques Rougerie, „Le Second Empire“, în *Histoire de la France des origines à nos jours*, sub coordonarea lui Georges Duby, Paris, 1995, p. 734.

ansamblul ei, s-ar fi dezvoltat mai încet sub al Doilea Imperiu decât sub Monarhia din Iulie (fără a socoti accelerările mai recente). O creștere mai curând „mijlocie” decât „rapidă”. De la un model statistic la altul, cifrele și procentajele diferă (considerabil uneori), dar toate merg în același sens. Astfel, putem invoca lucrarea cea mai recentă și care se bucură de o anumită autoritate, *Statistiques historiques* de Angus Maddison. Calculat în dolari internaționali Geary-Khamis din 1990, PIB-ul pe cap de locuitor al Franței este estimat la 1 191 dolari în 1830 și la 1 635 în 1847, ceea ce înseamnă o creștere de 37% în timpul Monarhiei din Iulie. Sub al Doilea Imperiu, între 1852 și 1869 (deci tot un interval de șaptesprezece ani), PIB-ul pe locuitor urcă de la 1 664 dolari la 2 006 dolari, ceea ce înseamnă o creștere de aproape 21%. Diferența este considerabilă. Tot în termeni de creștere, al Doilea Imperiu realizează un scor aproape egal cu perioada următoare, 1870–1890, dar se comportă mai slab decât perioada 1890–1914.¹⁵

Și atunci? Să fie o iluzie optică? Și da și nu. Al Doilea Imperiu a avut meritul incontestabil de a moderniza structurile economice ale Franței și, în parte, mentalitățile economice ale francezilor. El a lansat Franța în marea industrie capitalistă, anunțând preeminența uzinei asupra atelierului, a mașinii asupra artizanatului, a căilor ferate asupra mijloacelor de transport tradiționale... O altă trăsătură caracteristică a fost mobilizarea creditului, implicarea activă a băncilor în activitățile economice. Marile magazine sunt de asemenea o invenție a celui de-al Doilea Imperiu: la Paris, *Le Bon Marché* și *La Belle Jardinière* apar în 1856, apoi *Printemps*, în 1865.

¹⁵ Angus Maddison, *L'Economie mondiale: statistiques historiques*, pp. 62–64.

În fond, această modernizare masivă a fost mai importantă decât creșterea în sine. De asemenea, a fost mai vizibilă și mai palpabilă: ea îi conferă celui de-al Doilea Imperiu nota distinctivă. Căile ferate, noile bulevarde, marile magazine au modificat radical peisajul și au modelat comportamentul social. Imperiul s-a concentrat pe câteva sectoare-cheie – mine, metalurgie, bunuri de producție, transporturi, lucrări urbane... Acestea au cunoscut o creștere susținută. Celelalte sectoare – bunuri de consum, textile, alimentație etc. – s-au dezvoltat mai puțin. Dar ponderea lor în statistici e foarte ridicată. Iată deci explicația paradoxului: economia celui de-al Doilea Imperiu este una cu două viteze. Pe de o parte, o industrie modernă care progresează rapid, pe de alta, numeroase sectoare tradiționale, mult mai puțin dinamice. În ciuda eforturilor de modernizare, Franța tradițională (țărani, meșteșugarii, micul comerț) rămânea mai mare, mult mai mare decât Franța intrată în modernitate.

Conjunctura intră și ea în ecuație. Influența ei cântărește adesea mai greu decât acțiunea guvernanților. Cele mai bune proiecte pot eșua din cauza unei conjuncturi proaste, și invers, o conjunctură favorabilă poate compensa mediocritatea factorilor responsabili. Nici măcar un regim implicat, autoritar și în general competent în economie ca al Doilea Imperiu nu putea controla evoluțiile neprevăzute ale economiei franceze și mondiale. Or, către 1860–1865, s-a produs o răsturnare de conjunctură. Perioada 1815–1860 cunoaște o creștere susținută: e șansa Restaurației și a Monarhiei din Iulie. În schimb, de la 1860 și până la sfârșitul secolului, intervine o încetinire.¹⁶ Ruptura de ritm apare exact în mijlocul evoluției celui

¹⁶ Despre „conjunctura generală”, precizările lui André Encrevé, *Le Second Empire*, pp. 32–34.

de-al Doilea Imperiu. Nu era nimic de făcut. Regimul a acționat eficient în sectoarele pe care le controla nemijlocit. În rest, ciclurile economice au avut ultimul cuvânt.

Tratatul comercial încheiat cu Anglia în 1860 ridică niște întrebări. A afectat el economia franceză? Mai mulți contemporani au crezut că da, la fel și unii istorici. Secondat de Michel Chevalier, consilierul său saint-simonian, împăratul a pregătit în mare taină acest tratat pe care-l credea absolut necesar pentru a sili economia franceză să se adapteze la concurență (în plus, era și idealul lui: o lume cu schimburi libere în avantajul tuturor). Nu era liber-schimb propriu-zis, ci doar un pas spre acest obiectiv. Taxele vamale între cele două țări au fost coborâte la un plafon de maximum 30% (iar pentru majoritatea mărfurilor, și mai puțin). De acum înainte, industriașii francezi trebuiau să se confrunte direct cu puternica industrie britanică: un adevărat tratament de șoc, de natură să-i stimuleze pe cei puternici și să-i scoată din joc pe cei slabi. S-a vorbit de „o lovitură de stat comercială“, prin analogie cu lovitura de stat politică din decembrie 1851. Pesimiștii anunțau dezastrul: acest tratat va ruina economia franceză. Nu s-a produs nici un dezastru – dar nici vreun miracol. Tratatul a avut consecințe limitate și echivoce: mult mai puțin catastrofale decât se temeau unii, și mult mai puțin favorabile decât se spera. A fost urmat de tratate similare cu Turcia, Belgia, Prusia, Italia, Elveția, Suedia, Spania, Olanda, Portugalia, Austria... Ofensiva liberului schimb – ca toate proiectele lui Napoleon III – era gândită la scară mare! Este puțin probabil ca încetinirea economică de după 1860 să fi fost influențată, în mod semnificativ, de un dezechilibru creat în favoarea economiei britanice; coincidența cronologică nu presupune obligatoriu o relație de la cauză la efect.

Excelente după unii, mai curând medii după alții, rezultatele economice ale celui de-al Doilea Imperiu trebuie revizuite din nou, spre valori mai scăzute, prin comparație cu economiile țărilor concurente. Majoritatea autorilor se limitează să compare Franța cu Franța; or, performanțele celui de-al Doilea Imperiu sunt relativizate mai ales de progresele celorlalți

Revenim la *Statisticile istorice* ale lui Angus Maddison, pentru a compara evoluția PIB-ului pe cap de locuitor în patru țări: Franța, Marea Britanie, Germania (în hotarele ei din 1870) și Statele Unite, în intervalul 1850–1869. PIB-ul crește în Franța de la 1 597 dolari la 2 006 dolari: o creștere de 26%; în Marea Britanie, de la 2 330 la 3 031: o creștere de 30%; în Germania, de la 1 350 la 1 860: o creștere de 38%; și în Statele Unite, de la 1 806 la 2 445 (în 1870): o creștere de 35%.¹⁷ Față de principalii trei competitori, Franța e neîndoielnic la coadă. Și-a recuperat parțial întârzierea față de Anglia, în câteva sectoare-cheie; dar pe ansamblu, deși are deja un avans considerabil, Anglia continuă să înainteze mai repede. Cât despre Germania și Statele Unite, ritmul lor îl depășește de departe pe cel francez.

Al Doilea Imperiu a făcut tot ce-a putut. A acționat eficient acolo unde o politică voluntaristă putea da rezultate. Dar pentru a schimba Franța din temelii era nevoie de mult mai mult. Franța se mișca încet. Structurile ei socio-economice nu se pretau la schimbare. Era invers decât în Anglia. Franța modernă – minoritară – era „înconjurată” de o Franță conservatoare, de departe majoritară. Cei mai mulți francezi trăiau încă la țară, în timp ce majoritatea britanicilor erau deja citadini. În plus, mediul rural francez era foarte diferit de cel britanic. În

¹⁷ Angus Maddison, *op. cit.*, pp. 62–65.

Anglia, țăranii își pierduseră în general pământul, făcând loc unor exploatații agricole moderne. În Franța, exista o majoritate de țărani proprietari, legați de pământ și mai interesați să-și mărească micile lor proprietăți decât să treacă la înnoiri tehnologice și agronomice. Astfel, satul francez stimula industria mult mai puțin decât satul britanic, furnizându-i mai puțină mână de lucru și cerându-i mai puține produse manufacturate. Franța rămânea o mare țară agricolă, dar nu una foarte performantă; la nivelul Occidentului, randamentul ei rămânea modest. Sub al Doilea Imperiu, izolarea satelor s-a mai diminuat, grație căilor ferate, ca și din cauza marilor lucrări care atrăgeau în orașe o parte din salariații agricoli. Populația orașelor crește: de la 25,5% în 1850 la 31,1% (din numărul total al locuitorilor) în 1870. În același interval, orașele britanice progresează de la 50,2% la 61,6%; Germania depășește și ea Franța, cu un procentaj urban de 36,1% în 1870.¹⁸ Abia mult mai târziu, mai precis în 1931, populația urbană a depășit-o în Franța pe cea rurală: o întârziere de aproape un secol față de Anglia. Un alt handicap al economiei franceze era gradul ei de comercializare destul de modest; comerțul nu stimula suficient ansamblul economiei (în ciuda progreselor înregistrate, și în acest domeniu, sub al Doilea Imperiu). Structurile și mentalitățile sunt și ele în cauză: Franța era o țară de aristocrați și de țărani, de rentieri și de funcționari, și în mai mică măsură o țară de „burghezi cuceritori“. Al Doilea Imperiu a mizat pe aceștia din urmă și a încercat să insufle societății franceze o mentalitate dinamică, orientată către comerț și competiție. A reușit până la un anumit punct. Nu a putut mai mult pentru că Franța nu putea înainta mai repede. În fine,

¹⁸ Agnès Fine et Jean-Claude Sangoï, *La Population française au XIXe siècle*, p. 96.

mai era și handicapul demografic. Declinul demografic, început înainte de Revoluția Franceză și accentuat după ea, a devenit masiv spre mijlocul secolului al XIX-lea (comportament corespunzând profilului sociocultural de mic proprietar și de rentier), fiind la rândul lui o frână pentru expansiunea economică.

Nu i se poate cere nimănui mai mult decât poate. Napoleon III a venit cu multe soluții inovatoare, merit ce trebuie să-i fie recunoscut. Pe de altă parte, nu i se poate reproșa că n-a izbutit să facă din Franța o replică a Marii Britanii.

*Prea la dreapta pentru stânga
și prea la stânga pentru dreapta*

Imperiul era, după Napoleon III, remediul miraculos pentru lipsa de unitate a francezilor. Voia să-i adune pe toți și să guverneze cu toți, cu dreapta și cu stânga. A fost un eșec. Oricum, ce idee: să-i aduni la un loc pe francezi! Un asemenea pariu poate părea o glumă, și chiar era în secolul al XIX-lea, când cele „două Franțe“ născute din Revoluție se priveau cu o dușmănie fățișă. Din 1848 până în 1851, prințul-președinte a manevrat de bine de rău între regaliști și republicani. În aparență, lovitura de stat din 2 decembrie 1851 s-a făcut împotriva dreptei orleaniste și în numele legitimității populare, inclusiv prin restabilirea sufragiului universal, ciuntit în 1850 de o Adunare legislativă majoritar de dreapta. Dar lucrurile au luat o altă întorsătură. La Paris, o manifestație populară – destul de limitată – împotriva loviturii de stat a fost înecată în sânge: 380 de morți. Câteva revolte țărănești (organizate de burghezi republicani) au fost și ele reprimare

brutal. Statistica represiunii menționează 26 000 de persoane arestate (din care aproape jumătate au fost eliberate), 240 trimise la ocnă în Cayenne, 9 500 deportate în Algeria, 2 800 reținute, 1 500 expulzate. Nu era cea mai bună strategie pentru a făuri unitatea națională. Și nu era nici modul de acțiune care îl caracteriza pe prinț. S-a putut afirma că Ludovic Napoleon „n-a făcut tot ce voia și nu a vrut tot ce-a făcut”.¹⁹ Poate că masacrul de la Paris a fost fortuit, efect al unei neînțelegeri sau al panicii; totuși, el corespundea tacticii represive pusă la punct cu cinism de Morny și Saint-Arnaud, care conduceau Ministerul de Interne și pe cel de Război. Ezitant, ca întotdeauna, prințul-președinte n-a intervenit. O eroare pe care a plătit-o scump. A pierdut pentru totdeauna sprijinul stângii și pe cel al unei părți însemnate a elitei intelectuale. S-a văzut nevoit să guverneze cu dreapta, care-i aprecia preocuparea pentru ordine, dar nu-i împărtășea deloc proiectele sociale și nici politica față de naționalități. Napoleon III era prea la dreapta pentru stânga și prea la stânga pentru dreapta. De altfel, mai multe personalități de dreapta – legitimiști, orleaniști – au contestat până la sfârșit regimul imperial. În plus, orleaniștii erau adepții unui sistem parlamentar (după modelul Monarhiei din Iulie) și, în fața pericolului revoluționar, au acceptat soluția autoritară a lui Napoleon III doar în lipsă de ceva mai bun. Or, cum să schimbi Franța și Europa alături de conservatori? Împăratul a trebuit să-și tempereze ambițiile. În primii zece ani de domnie, s-a concentrat pe programul economic, care putea obține mai ușor un anume consens. În rest, și-a perfecționat politica de disimulare, potrivită caracterului său, și nu mai puțin circumstanțelor. Nu avea nici o încredere în clasa

¹⁹ Louis Girard, *op. cit.*, p. 159.

politică, inclusiv în guvernul său. Obligat să renunțe la numeroase proiecte, să le dilueze ori să le amâne, prefera să se impună din când în când prin politica faptului împlinit. Era revanșa lui, și un mod de a-și pune în practică, măcar parțial, ideile personale.

În 1860, împăratul a crezut că sosise momentul unei deschideri politice. Și-a consultat miniștrii. Cei mai mulți s-au opus. Dar părerea miniștrilor îl interesa prea puțin. După ani de guvernare autoritară, francezii doreau un plus de libertate, iar împăratul o știa. Teza potrivit căreia ar fi cedat la presiunea opiniei publice și mai ales a opoziției democratice e totuși lipsită de temei. În 1860, Imperiul era la zenit; autoritatea și prestigiul suveranului – la fel; în schimb, opoziția abia dacă era vizibilă. Pur și simplu, împăratul știa că trebuia s-o facă. Modelul ideal (poate prea ideal) era Marea Britanie. Pentru societatea franceză era un drum lung, dar cel mai bine era să facă primii pași. În mintea împăratului nu exista nici o contradicție între Imperiul autoritar de la început și evoluțiile liberale de mai târziu. Soluția autoritară fusese necesară pentru a stabili situația și a pune capăt efervescenței revoluționare. Odată aceste obiective atinse, nu rămânea decât să fie construite, cu răbdare, instituțiile liberale și să fie schimbate mentalitățile și comportamentele corespunzătoare. Nu e o simplă coincidență că măsurile politice „liberale” au fost concomitente cu faimosul tratat comercial din 1860, menit să „liberalizeze” economia. Se declanșa un întreg sistem.

Într-o primă etapă, au fost lărgite competențele Senatului și ale Corpului legislativ: o „lărgire” altminteri foarte limitată: era doar începutul unei evoluții, pe etape, spre un regim cu adevărat parlamentar. Personajul-cheie al anilor 1860 a devenit Emile Rouher (funcția lui, de ministru

de stat, corespundea mai mult sau mai puțin aceleia, inexistentă, de prim-ministru); dată fiind influența lui, era numit, cu un strop de ironie, „viceîmpăratul“. Rouher fusese unul dintre miniștrii marcanți ai Imperiului autoritar; dar împăratul nu vedea vreo contradicție în promovarea lui în fruntea unui regim în curs de liberalizare. Ce contau pentru el oamenii? Oricum n-avea încredere în ei.

Noua orientare politică, departe de a lărgi baza regimului, nu a făcut decât s-o slăbească (este periculos, întotdeauna, să liberalizezi un regim autoritar!). Republicanii, ca și dreapta orleanistă, doreau un regim parlamentar adevărat, nu doar un simulacru. Conservatorii nu gustau inițiativele înnoitoare ale împăratului în domeniul social și în politica externă; iar pentru stânga, oricum, Imperiul era nelegitim.

Liberalizarea a atins apogeul după alegerile din mai 1869 care arată un progres notabil al opoziției. De data asta, Napoleon III trebuie efectiv să cedeze și să meargă mai repede decât avea intenția. Renunță la Rouher, prea marcat de autoritarism, și la sfârșitul lui 1869 îl aduce la putere pe Emile Ollivier, fostul republican convertit la imperiu sau, mai exact, la propria-i viziune despre un imperiu liberal. Imperiul – care, în intervalul 1860–1869, nu devenise liberal, ci doar mai puțin autoritar – intră în sfârșit în faza lui cu adevărat liberală. Corpul legislativ obține dreptul de a iniția legi, iar miniștrii răspund în fața aleșilor. Cum însă, pe de altă parte, împăratul își păstra toate prerogativele, echivocul în privința „separării“ puterilor rămânea total. Nu putem ști cum ar fi evoluat aceste raporturi dacă Imperiul nu se prăbușea în mai puțin de un an. Mai trebuiau făcute unele retușuri pentru ca Imperiul liberal să ajungă la același nivel de parlamentarism ca monarhia britanică (sau ca Monarhia din Iulie). Emile Ollivier era încrezător și îi promitea împăratului, fără prea

mult tact (dar tactul nu era prima lui calitate), o „bătrânețe fericită“, adică scutită de grijile guvernării!²⁰

Napoleon III vâna o himeră. Voia să combine autoritarismul cu liberalismul. Aspira sincer să „liberalizeze“ Franța, dar fără să cedeze nimic din puterea lui. Un regim în același timp autoritar și liberal: pe scurt, o imposibilitate.

Se putea consola dialogând cu poporul. Unitatea, care se dovedea himerică la nivelul elitei politice, părea să se realizeze prin relația directă dintre francezi și împărat. Fiecare plebiscit i-a adus majorități zdrobitoare. În decembrie 1851, pentru a „ratifica“ lovitura de stat: 7 439 000 pentru și 647 000 contra; în noiembrie 1852, pentru instaurarea Imperiului: 7 824 000 pentru și 253 000 contra; și încă o dată, în mai 1870, pentru a consfinți „Imperiul liberal“: 7 358 000 pentru și 1 572 000 împotriva. Sunt „virtuțile“ (avantajoase pentru Putere) ale democrației directe. Vom remarca totuși că voturile „contra“ au sporit semnificativ între începutul și sfârșitul Imperiului. Împăratul era votat masiv mai ales la sate: o majoritate sigură, dar pasivă, a cărei pondere politică n-o egala pe cea a elementelor dinamice: orașeni, burghezi, intelectuali, care-i erau ostili în mare parte. La alegerile din mai 1869, opoziția a obținut la Paris 234 000 de voturi, față de numai 77 000 în favoarea candidaților oficiali. Nu era un rezultat de bun augur pentru viitorul regimului. În bătălia politică, Parisul conta mai mult decât toate satele Franței la un loc. În orice comunitate, există majorități mute și minorități hotărâte. Revoluțiile – deși se fac în numele majorității – sunt totdeauna opera minorităților. De aproape un secol, Parisul (de fapt o minoritate a populației pariziene!) făcea și desfăcea guvernele.

²⁰ Opiniile lui Emile Ollivier sunt dezvoltate în ampla sa lucrare *L'Empire libéral*, șaptesprezece volume, Paris, 1895–1915.

În încercarea iluzorie de a-i uni pe francezi la centru, Napoleon III a izbutit să-și înstrăineze și dreapta, și stânga, rămânând fără nici un sprijin valid.

La vestea înfrângerii de la Sedan, Imperiul s-a prăbușit în câteva clipe. E drept că tot Parisul conducea jocul, și nu Franța profundă. Ar fi supraviețuit Imperiul fără această încercare? Nu e sigur deloc. După dispariția bătrânului împărat (a murit în 1873), șansele moștenitorului încă minor (născut în 1856) și ale împărătesei-regentă, nepopulară și inabilă, nu erau nicidecum garantate. Dar istoria nu se poate reface. Tot ce se poate constata este rapiditatea prăbușirii, îndată după succesul indiscutabil, la ultimul plebiscit, în favoarea Imperiului!

Un socialism foarte diluat

Ca unul care se declara socialist, Napoleon III a făcut relativ puțin pentru compatrioții săi defavorizați. Oricum, nu i se poate nega o sensibilitate socială care lipsea complet la cei din mediul său. Ar fi putut să facă mai mult? Dar cum să facă politică de stânga cu o echipă de dreapta? Nu-i rămânea decât să ia inițiative de unul singur, fără știrea subordonaților săi, și chiar împotriva opiniei lor (era de altfel modul lui preferat de a acționa). Numai că asemenea decizii punctuale nu puteau ține locul unei politici sociale adevărate. El însuși nu știa prea bine ce trebuia sau ce putea să facă. La fel ca în toate celelalte domenii, vedea bine scopul, și mai puțin mijloacele sau etapele. În 1844, deținutul de la Ham lansase un program vizând „lichidarea pauperismului“. Ajuns la Elysée, apoi la Tuileries, ar fi putut, teoretic, să-l pună în aplicare. Am fi putut vedea coloniile agricole proliferând pe pământul francez.

Nu s-a întâmplat nimic, și pe bună dreptate: proiectul era irealizabil.

Și totuși, nu-i uitase pe muncitori. Reconstruirea Parisului, de pildă, avea și o dimensiune socială: le dădea muncitorilor locuri de muncă și trebuia să le ofere case noi în locul maghernițelor mizere în care trăiau. În 1849, are deja o primă inițiativă: „cartierul Napoleon“ (inaugurat în 1851) va fi un mic cvartal de blocuri situat pe strada Rochechouart. În 1852, o parte din banii obținuți pe bunurile confiscate de la familia d'Orléans primește o destinație similară. În 1856, împăratul dăruiește un teren de pe bulevardul Diderot, unde, până în 1864, vor fi construite șaisprezece imobile cu 311 apartamente „populare“. În fine, în 1867, mai multe case muncitorești (40 în total) sunt construite pe bulevardul Dumesnil, după planurile împăratului și pe cheltuiala lui personală.²¹

Hausmann, pur și simplu, nu pricepea. Ce idee și asta – se mira el într-o scrisoare adresată lui Persigny – „să construiești case ca să le vinzi în pierdere“.²² Încă nu aflase că programele sociale se fac de obicei „în pierdere“. Hausmann avea el însuși un program „muncitoresc“, foarte personal, care consta în a-i împinge pe muncitori cât mai departe de centrul capitalei. „Toată lumea ar trebui să mă ajute – îi scria el aceluiași Persigny în iunie 1857 –, în loc să se coalizeze contra mea întârziind deschiderea marilor artere strategice care duc din centru spre marginea Parisului, care puțin câte puțin îi vor scoate pe muncitori din oraș, împrăștiindu-i, și care la nevoie vor putea servi pentru a-i ține la respect.“²³ Într-adevăr, în Parisul „ante-hausmannian“, burghezii și

²¹ Pierre Pinon, *op. cit.*, pp. 31–32.

²² *Ibidem*, p. 31.

²³ *Ibidem*, p. 93.

„poporul“ trăiau alături în aceleași cartiere. În schimb, noile imobile depășeau cu mult posibilitățile financiare ale oamenilor de rând, care au fost nevoiți să se îndepărteze de zona centrală și de cartierele bogate. A urmat o segregare socială, nu completă, desigur, dar destul de specifică pentru noul Paris. Cartierele muncitorești ale lui Napoleon III se aflau și ele destul de departe de centru. Dar cel puțin prima intenție a împăratului era să amelioreze condițiile de trai ale muncitorilor, în timp ce primul gând al lui Haussmann era să găsească mijloacele cele mai eficiente ca să-i îndepărteze, și eventual să-i reprime.

Deschiderea „liberală“ schițată cu începere din 1860 atinge și problematica muncitorească. Începe discuția privind condiția muncitorilor; unii saint-simonieni își amintesc de tineretea lor socialistă. Împăratul urmărește atent aceste discuții; solicită și primește propuneri de reformă. În 1862, insistă ca o delegație muncitorească să participe la Expoziția industrială de la Londra, lucru care se și realizează, cu sprijin financiar oficial. Muncitorii francezi au avut ocazia să constate la fața locului eficiența organizației sindicale britanice, adică tocmai ceea ce lipsea în Franța. Cu răbdare, împăratul nu înceta să-i învețe pe supușii săi lecția britanică. Se profila astfel recunoașterea unei mișcări muncitorești organizate. În același an, suveranul îi grațiază pe câțiva „instigatori“ greviști condamnați. În fine, în 1864, dreptul la grevă este recunoscut oficial. Legea, impusă de împărat, a fost susținută doar de Morny (și aprobată de Emile Ollivier care-și începea convertirea la Imperiu). Camera legislativă, în mod special, a fost categoric ostilă acestei reforme; totuși, a trebuit să cedeze în fața voinței imperiale.

La fel ca liberalizarea politică, acest început de liberalizare socială a fost pus pe seama presiunii exercitate

asupra puterii imperiale. Oricum, legale sau nu, grevele se înmulțeau; puterea nu putea decât să le recunoască existența și să-și facă dintr-o obligație un merit, legalizând faptul împlinit. Desigur, împăratul, ca orice om de stat, era sensibil la reacțiile opiniei publice. Dar care opinie? Opinia publică nu e una singură. Muncitorii și burghezii nu aveau aceleași opțiuni. Clasa politică era conservatoare; mișcarea muncitorească era, încă, slabă. Pentru moment, nimic nu-l obliga pe împărat să schimbe regulile jocului. De obicei, în fața revendicărilor, regimurile autoritare nu cedează, ci mai curând se înăspresc. Explicația măsurilor luate e simplă: Napoleon III a „cedat” pentru că voia să cedeze: era încă un pas spre instaurarea în Franța a unui sistem social și politic „à l’anglaise” (cu o nuanță în plus provenită de la autoritatea imperială). Liberalismul împăratului – foarte parțial, desigur – avea calitatea, foarte rară în epocă, de a nu se limita la o elită, o elită care cerea drepturi pentru ea, dar refuza drepturile muncitorilor. Napoleon III voia să „liberalizeze” în felul lui, în beneficiul tuturor categoriilor.

După o legendă persistentă, condiția muncitorilor s-ar fi degradat sub domnia lui Napoleon III. Iată care sunt efectele unei reputații proaste! În fapt, s-a întâmplat mai degrabă pe dos. Datorită lucrărilor publice și avântului marii industrii, locurile de muncă s-au înmulțit. A fost o epocă în care toți aveau de lucru. Salariile au crescut; costul vieții a crescut și el, dar mai puțin decât salariile. De creșterea averii naționale au profitat – ca întotdeauna! – mai ales cei bogați; dar le-a adus foloase și celor mai săraci, chiar și în lipsa unui adevărat program de reforme sociale. Alimentația poate oferi un indiciu: „poporul” se hrănește deja mai bine. La sfârșitul Monarhiei din Iulie, parizianul de rând consuma 60 de kilograme de carne pe an, ca să

ajungă la 75 de kilograme la sfârșitul Imperiului; în același interval, consumul de unt a crescut de la 7 la 8–9 kilograme, iar cel de vin de la 100 la aproape 200 de litri!²⁴

Istoricii au în față același tablou, dar în funcție de sensibilitatea ideologică a fiecăruia, văd fie jumătatea plină a paharului, fie pe cea goală. Printre cei din urmă, André Encrevé adoptă un ton extrem de critic în cartea lui, *Le Second Empire*: „Proletarul industrial rămâne sărac. Sigur, între 1852 și 1869, puterea de cumpărare a muncitorilor parizieni crește cu 20%, iar hrana lor e mai bună. Însă această medie nu trebuie să ascundă viața dură a multora dintre ei: ziua de muncă este de unsprezece ore la Paris, de douăsprezece ore sau chiar mai mult în provincie. Reglementările privind limitarea muncii copiilor nu sunt întotdeauna respectate, condițiile de muncă sunt adesea foarte periculoase, în timp ce locuințele disponibile pot fi niște cocioabe sau niște pivnițe.”²⁵ Analiza este în contradicție cu ceea ce textul afirmă explicit: salariile cresc și condițiile de trai se ameliorează. Acestea rămân destul de dificile, dar sunt mai puțin mizerabile decât înainte. Al Doilea Imperiu a moștenit o anume situație socială; ameliorarea ei s-a făcut încet și insuficient, însă oricum, s-a făcut.

În mediul rural, beneficiile au fost și mai substanțiale, ca urmare a creșterii prețurilor la produsele agricole și a unei comercializări mai bune, adusă de revoluția transporturilor. Țăranii cumpără și vând mai mult; se hrănesc și se îmbracă mai bine. În plus, migrația spre orașe a unei părți din salariații agricoli a scăzut procentul celor foarte săraci și a făcut să crească prețul muncii

²⁴ Jacques Rougerie, *op. cit.*, p. 735.

²⁵ André Encrevé, *op. cit.*, p. 55.

zilierilor. Susținători ai lui Napoleon III chiar de la început, țărani n-au avut nici un motiv să-și regrete opțiunea.

În concluzie, pe plan social, Imperiul s-a descurcat destul de onorabil, fără a încerca vreo reformă de anvergură, dar susținut de dinamizarea vieții economice, care, în mod natural, a produs rezultate.

V

Reușite și eșecuri: Europa și lumea

Imperiul înseamnă pacea: Războiul Crimeii

Cele mai răsunătoare succese — dar și eșecuri — ale celui de-al Doilea Imperiu au fost înregistrate în politica externă. Era ceva cu totul nou: un demers în același timp imaginativ, îndrăzneț, schimbător, imprudent, incoerent... Raporturile de putere în Europa și în lumea întreagă trebuiau puse pe noi baze; preeminența franceză pe continent trebuia restabilită; frontierele Franței trebuiau lărgite; popoarele aservite trebuiau ajutate să-și redobândească independența; iar toate acestea fără a provoca dezechilibre majore, ci dimpotrivă, asigurând un echilibru european și mondial just și durabil. Ansamblul obiectivelor urmărite era contradictoriu și potențial exploziv; fiecare obiectiv în parte prezenta deja propriile lui contradicții. Să eliberezi popoarele, dar după care priorități și prin ce mijloace? Pe cale revoluționară, prin război, sau, mai pașnic, printr-un congres în care toată lumea să se pună de acord? Cum să convingi puterile europene să cedeze o parte din influența lor, ba chiar din teritoriu, și să accepte o creștere a influenței franceze, eventual o extindere teritorială a Franței? Cât despre francezi, spre deosebire de suveranul lor, înclinat să combine contrariile, ei erau divizați între o stângă ce aștepta o nouă revoluție europeană și o dreaptă care detesta schimbările. Respingând

deopotrivă revoluția și imobilismul, împăratul prefera să facă politica lui personală, fără a fi descurajat de complicațiile pe care aceasta avea să le producă inevitabil; situațiile tulburi îi conveneau de minune. Personalul său diplomatic era mai prudent, firește, în timp ce apropiații săi îi sugerau tot felul de soluții; ar fi putut miza, cu Persigny, pe cartea engleză, cu prințul Napoleon, pe cea italiană, cu Morny, pe cartea rusă, sau cu împărăteasa, pe cea austriacă. Dar împăratul nu avea încredere în nici un guvern străin, la fel cum nici guvernele străine nu aveau încredere în el; îl suspectau de intenții expansioniste și hegemonice (la fel ca unchiul său, chiar dacă prin alte mijloace).

Partida se anunța plină de surprize. Prima surpriză a fost războiul¹, infirmând promisiunea viitorului împărat, exprimată în celebra formulă: „Imperiul înseamnă pacea”. Trebuia oprită expansiunea rusească în Europa de sud-est, care risca să afecteze grav echilibrul european. Rusia voia de mult să ajungă la Constantinopol – obiectiv suprem în proiectul imperial al țărilor. Agresat periodic, Imperiul Otoman rezistase nesperat de bine, în ciuda pierderilor teritoriale (pe țărmul Mării Negre și în Caucaz) înregistrate după fiecare război. În 1812, Rusia anexează Basarabia; în 1829, Principatele române (Țara Românească și Moldova), vasale Porții, intră sub protectorat țarist. Încă un pas și, în 1853, rușii cer un drept de protecție pentru toți creștinii ortodocși din Imperiul Otoman, ceea ce le-ar fi asigurat controlul întregii peninsule balcanice! La refuzul sultanului, rușii încep războiul ocupând Principatele

¹ R. Guillemin. *La Guerre de Crimée*, Paris, 1981; Jean Ganiage, „Guerre de Crimée”, *Dictionnaire du Second Empire*, pp. 378–381; Alain Gouttman, *La Guerre de Crimée, 1853–1856, la première guerre moderne*, Paris, 2003.

române, de unde urmau să treacă în sudul Dunării. Napoleon III nu prea credea în supraviețuirea Imperiului Otoman. Pentru britanici însă, aceasta era o adevărată dogmă. Ei se temeau că rușii vor ocupa Balcanii și Mediterana orientală, amenințându-le interesele comerciale, inclusiv faimosul drum spre India. Nici Franța nu putea accepta o influență prea mare a Rusiei; avea și ea interese într-o regiune ce putea deveni un teren de încercare pentru politica naționalităților (Principatele române, Serbia...). Până la urmă, nevoia unei alianțe cu englezii a cântărit cel mai mult în decizia de a intra în război contra rușilor; această alianță, indispensabilă pentru realizarea proiectului politic global al lui Napoleon III, reprezenta mai ales o lovitură mortală dată blocului antifrancez care, inspirat tocmai de Anglia, învinsese Franța în 1814–1815 și de atunci o ținea izolată. Altfel spus, pentru partea franceză, Războiul Crimeii a fost nu atât o operațiune antirusească, cât una probritanică.

S-a crezut, mai întâi, că va fi o campanie limitată. Trupele franco-britanice au debarcat la Varna și au făcut o incursiune în Dobrogea, unde, în loc de adversar, s-au confruntat cu holera. Cum rușii se retrăseseră din Principate, s-a ales soluția de a-i ataca la ei acasă, mai precis în Crimeea. Pe acest teren restrâns, războiul s-a prelungit din septembrie 1854 până la sfârșitul lui 1855, în condiții teribile, mai ales în timpul iernii. A fost o hecatombă, prin efectul combinat al luptelor, frigului, carențelor alimentare și epidemiilor. Căderea Sevastopolului în septembrie 1855 a însemnat practic sfârșitul ostilităților. La începutul războiului, efectivele engleze și franceze erau aproape egale, dar forțele franceze au devenit treptat mai numeroase. În total, au intrat în luptă 100 000 de britanici și 400 000 de francezi. Numărul morților de partea britanică s-a ridicat

la 22 000, de partea franceză la 95 000 (majoritatea uciși de boli); turcii au pierdut 150 000 de oameni; cât despre ruși, cifrele variază între 250 000 și 500 000. Merita, pentru Franța, acest sacrificiu? Răspunsul depinde de prețul pus pe viața unui om; care nu e întotdeauna foarte mare. Oricum, francezii au plătit mai scump decât englezii, deși aceștia erau principalii interesați. Unii istorici au vorbit de tragerea pe sfoară a francezilor, alții au arătat, dimpotrivă, că politica imperială ținea mai sus, mult mai sus decât chestiunea orientală în sine. Dintr-o singură lovitură, împăratul își asigura alianța britanică, rupea coaliția antifranceză și făcea un prim pas spre o reîmpărțire a continentului mai conformă cu interesele franceze; apoi, arăta că armata franceză, mândră moștenitoare a virtuților războinice ale Primului Imperiu, era gata de luptă (cât despre mediocritatea conducerii, încă nu se punea problema; se va pune după războiul din 1870). Având în vedere toate aceste obiective, sacrificiul francezilor morți în Crimeea n-ar fi fost inutil. Dar a realizat al Doilea Imperiu obiectivele respective? Bilanțul său final abia dacă justifică necesitatea acestui război.

Extinderea conflictului ar fi adus poate avantaje mai consistente. Această idee l-a tentat pe Napoleon III. A încercat să convingă Austria să se alăture coaliției antirusești. În centrul Europei s-ar fi deschis un nou front, ușurându-l pe cel din Crimeea și permițând eliberarea Poloniei. Astfel, conferința de pace s-ar fi concentrat pe ansamblul politicii europene, și nu doar pe chestiunea orientală. Dar Austria și-a păstrat neutralitatea (încercând totodată să câștige teren în detrimentul Rusiei; între 1854 și 1857, trupele austriece au ocupat Principatele române). Napoleon III a trebuit să se mulțumească cu rezultatele mai modeste ale unui război „incomplet”. A hotărât atunci să menajeze

Rusia, prim exercițiu al unei suite de întorsături diplomatice care în anii următori vor uimi Europa. Guvernul britanic voia să continue războiul; cel care-a hotărât să-i pună capăt a fost Napoleon III. La Congresul de la Paris, i-a tratat pe ruși aproape amical; se gândea că va avea nevoie de ei în etapele următoare ale politicii sale europene (împotriva Austriei!). Datorită Franței, Rusia a obținut condiții de pace foarte convenabile. Independența Poloniei era amânată *sine die*. Rusia nu pierdea nici un teritoriu, cu excepția unei fâșii înguste din sudul Basarabiei, la Dunăre, retrocedată Moldovei la cererea Austriei (care voia să facă din Dunăre un fluviu austriac). Nu era o reparație acordată Moldovei, ci o măsură pentru îndepărtarea Rusiei de la gurile Dunării. Congresul a proclamat liberă navigație pe Dunăre, supravegheată de o comisie internațională. Tratatul garanta integritatea Imperiului Otoman și stabilea un statut de neutralitate pentru Marea Neagră. Era astfel oprită – dar pentru cât timp? – expansiunea rusească spre Constantinopol, cu atât mai mult cu cât Rusia pierdea statutul de „protector“ al Principatelor române și Serbiei; de acum înainte, deși rămăneau sub suzeranitate otomană, aceste trei țări erau plasate sub garanția colectivă a puterilor europene.

Cât despre Franța, ea făcea figură de arbitru al Europei. În modul cel mai firesc, Congresul de pace s-a ținut la Paris, sub președinția contelui Walewski, ministrul francez al Afacerilor Străine (altminteri mai cunoscut ca fiu natural al lui Napoleon I, născut în urma idilei dintre acesta și contesa Walewska). Fără a renunța la alianța cu englezii, Franța reușise performanța de a stabili relații bune cu Rusia. Se eliberase de constrângerile impuse de învingătorii din 1815, iar în plus îi silise pe ceilalți să accepte regulile jocului dorite de ea. În concluzie, era o victorie

frumoasă, dar care ascundea mari pericole. Franța își asuma responsabilitatea pentru Europa. Avea ea anvergura necesară ca să îndeplinească o asemenea sarcină?

Succesul românesc

Politica naționalităților inițiată de Napoleon III a cunoscut succese, dar și eșecuri, ba chiar mai multe eșecuri decât reușite. În total, trei proiecte naționale s-au materializat în timpul celui de-al Doilea Imperiu, trei state-națiuni s-au constituit în urma unor procese de unificare: Italia, Germania și România. Dar Italia nu s-a născut decât în parte de comun acord cu Franța, iar Germania s-a născut, până la urmă, împotriva intereselor sale. Singura reușită deplină înregistrată de politica europeană a lui Napoleon III a fost România. Românii îi poartă și acum o amintire frumoasă. Un bust al împăratului a fost dezvelit recent la București. Pe soclu, se poate citi: „Napoleon III, împărat al francezilor și mare prieten al românilor“. Se povestește încurcătura unui oficial francez, care, invitat să-l admire, a trebuit să explice că personajul nu e ținut, în Franța, la prea mare cinste. România este probabil singura țară în care reputația lui Napoleon III s-a păstrat neștirbită.

Dar asta n-o vom afla din lucrările franceze recente consacrate lui Napoleon III sau celui de-al Doilea Imperiu, care abia dacă pomenesc România. Această omisiune contrastează cu interesul manifestat în Franța pentru țările române la mijlocul secolului al XIX-lea; e suficient să răsfoim un hebdomadar foarte apreciat ca *L'Illustration* pentru a remarca o prezență semnificativă a subiectelor românești, ilustrate cu numeroase imagini. Până și vechile manuale școlare Malet-Isaac, în paginile despre politica externă a lui Napoleon III, oferă o prezentare mai

aprofundată a formării României decât multe lucrări specializate publicate recent. Louis Girard se mulțumește cu o singură frază, pentru a spune că Napoleon III „a fost nașul noii României, favorizând unirea Țării Românești și a Moldovei într-un stat unitar”²; nici un nume, nici un eveniment, nici o dată... Pierre Milza este mai generos: vreo zece rânduri despre România, scrise din păcate fără o minimă cunoaștere a subiectului; astfel, istoricul crede că domnitorul Cuza a murit în 1866 – era destul să fi deschis *Le Petit Larousse*, ar fi aflat că domnitorul nu murise, ci doar pierduse tronul.³ *Dictionnaire du Second Empire* conține tot câteva fraze, extrem de vagi, despre România (nouă rânduri în total, față de o sută douăzeci și cinci rezervate Siamului!). În schimb, un excelent articol despre unitatea românilor poate fi consultat în lucrarea americană „concurrentă”: *Historical Dictionary of the French Second Empire*⁴; pentru o dată, America e mai apropiată de România decât Franța. Cazul cel mai straniu îl constituie dubla ediție, franceză și română, a lucrării *Louis-Napoléon le Grand* de Philippe Séguin. În ediția franceză, regăsim „sinteza” obișnuită, adică expedită și aproximativă: „Deși rămân în Imperiul Otoman, Țara Românească și Moldova obțin libertăți interne care, cu sprijinul lui Napoleon III, duc în 1861 la apariția unui stat unificat: România.” În ediția română, aceste trei rânduri devin o expunere detaliată, pe câteva pagini, dar fără nici o precizare privind originea acestei „îmbogățiri”⁵; informațiile ar fi fost mai

² Louis Girard, *op. cit.*, p. 259.

³ Pierre Milza, *op. cit.*, p. 331.

⁴ Paul E. Michelson, „Rumanian Unity”, *Historical Dictionary of the French Second Empire*, pp. 582–584.

⁵ Philippe Séguin, *Louis-Napoléon le Grand*, Paris, 1990, p. 248; Philippe Séguin, *Ludovic Napoleon cel Mare*, București, 1994, pp. 237–241.

interesante pentru publicul francez decât pentru cititorul român: a fost singura reușită deplină a lui Napoleon III în politica lui europeană. /

Crearea României se leagă direct de Războiul Crimeii. Neîndoios, cu această ocazie Napoleon III a putut să descopere interesul prezentat de Principatele dunărene pentru politica naționalităților promovată de el și pentru noul echilibru european pe care-l plănuia.

Prin limbă, românii⁶ sunt de origine latină, dar au evoluat departe de trunchiul latin occidental; în secolul al XIX-lea, această singularitate a fost exprimată prin sintagma „o insulă latină într-o mare slavă”. Ortodocși, ca vecinii lor slavi, și legați în Evul Mediu de spațiul cultural slavon, românii au avut cu Occidentul, până la începutul secolului al XIX-lea, relații destul de sporadice. Cele două principate, Țara Românească și Moldova, se aflau sub tutelă otomană, dar, spre deosebire de popoarele din Balcani, beneficiau de un anumit grad de autonomie, fiind conduse de domnitorii lor și după legi proprii (ceea ce explică absența unei populații islamice pe teritoriul românesc – exceptând Dobrogea –, spre deosebire de țările balcanice, în care islamul a prins rădăcini). Pe la 1800, elita românească se îmbrăca după moda turcească, vorbea, ca limbă de cultură, greaca, și scria românește cu caractere chirilice, ca slavii ortodocși.

Totul se schimbă radical și rapid în prima jumătate a secolului al XIX-lea (mai ales după 1830). Ideologia națională și exigențele modernizării i-au orientat pe români spre Occident, și în special spre Franța, „marea soră

⁶ Pentru o prezentare sintetică a istoriei și culturii române, trimit la cartea mea: *La Roumanie, un pays à la frontière de l'Europe*, Paris, 2003 și 2007; trad. rom. *România, țară de frontieră a Europei*, București, 2005 și 2007.

latină“. Pe parcursul unei generații sau două, au uitat greaca și au învățat franceza, au lepădat costumul oriental și s-au îmbrăcat după moda pariziană, au adoptat scrierea latină (este singurul popor ortodox care folosește alfabetul latin). Admirația pentru Franța a căpătat proporțiile unui veritabil mit.

Visul românilor, spre mijlocul secolului al XIX-lea, era să unească cele două principate într-un singur stat. Mai exista și problema Transilvaniei, regiune cu majoritate românească, dar condusă de o elită maghiară, aparținând în Evul Mediu regatului ungar, iar după 1700 Imperiului Habsburgic (și din nou Ungariei după compromisul austro-ungar din 1867). Aceasta era însă o problemă mult mai complicată, care va fi rezolvată – în favoarea României – abia la sfârșitul Primului Război Mondial, în urma dezmembrării Austro-Ungariei.

După revoluția din 1848, mai mulți oameni politici români, exilați în Franța, au început o propagandă activă pentru unirea Principatelor. Ei au fost sprijiniți de mai multe personalități franceze, ca Jules Michelet și Edgar Quinet (cel din urmă căsătorit cu o româncă); aceștia voiau să sprijine dorința de libertate a unui popor, și mai ales a unui popor latin, înrudit cu francezii, care se remarcă deja prin francofonia elitelor sale și prin atașamentul față de Franța.

Războiul Crimeii a dus la fuziunea dintre proiectul patrioților români și politica lui Napoleon III. Situate între Rusia și Imperiul Otoman, Principatele serviseră de fiecare dată drept „bulevard“ pentru armatele rusești în ofensiva lor spre Dunăre și Balcani. Unificate, ele puteau constitui un excelent stat-tampon între cele două imperii rivale. Cheia chestiunii orientale se afla așadar, într-o măsură deloc neglijabilă, în reglementarea problemei românești.

Pentru Franța, era de asemenea o șansă extraordinară de a-și manifesta influența (până atunci destul de modestă) în această regiune strategică a Europei, pe cursul inferior al Dunării și în proximitatea Mării Negre. Românii cereau cu ardoare intervenția „marii surori latine“, preferând de o mie de ori un „protectorat“ francez în locul dominației turcești, rusești sau austro-ungare! În 1853, Ion C. Brătianu (care va deveni cel mai influent om politic român din a doua jumătate a secolului al XIX-lea) îi adresa lui Napoleon III un memoriu în care pleda pentru unirea Principatelor și încerca să-l convingă pe împărat că unirea lor ar echivala – nici mai mult nici mai puțin – cu o „cucerire franceză“: „Armata statului român ar fi armata Franței, porturile sale de la Marea Neagră și de pe Dunăre ar fi antrepozitele comerțului francez“. Pe scurt, Franța „ar avea toate avantajele unei colonii, fără a avea cheltuielile ce aceasta ocazionaază“.⁷

În mod evident, Brătianu supralicita. Napoleon III, pe de altă parte, nu era omul care să ia la propriu orice metaforă. Dar, una peste alta, românii aveau nevoie de Franța, iar pentru Franța Principatele deveneau o miză interesantă.

Pentru orice problemă, Napoleon III avea cel puțin două soluții, de preferință contradictorii. Într-un fel sau în altul, Principatele puteau servi la ceva. Eventual, puteau fi obiectul unui tróc cu Austria. În anii 1854 și 1855, s-a vorbit în câteva rânduri de un asemenea aranjament, deși era mai mult o tatonare. Hübner, ambasadorul Austriei la Paris, notează în jurnalul său, pe 29 ianuarie 1854: „Împăratul consideră că Principatele trebuie date Austriei. N-a spus ce compensații va cere în schimb.“⁸ Principalul

⁷ I.C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, I, 1, București, 1938, pp. 31–32.

⁸ Conte Hübner, *op. cit.*, p. 206.

personaj al opoziției liberale gândea la fel; în iunie 1854, Hübner auzea cuvinte identice de la Adolphe Thiers: „Și el crede că, în interesul cauzei, Principatele ar trebui date Austriei, fără compensații.”⁹ Despre ce cauză era vorba? Despre participarea Austriei la războiul împotriva Rusiei, evident. În această ipoteză, demersul s-ar fi încheiat cu eliberarea Poloniei, soluție contrară intereselor austriece. Prin urmare, trebuia să i se ofere ceva Austriei. Prințul Napoleon o spune explicit în aprilie 1855, când îi propune împăratului „organizarea imediată a Poloniei, trimițând acolo toate forțele valide ale Franței și aliaților săi; în acest caz, Austria ar primi compensații generoase – libera navigație pe Dunăre și, la nevoie, tutela Principatelor.”¹⁰ Pe de altă parte, Principatele puteau servi ca monedă de schimb și în chestiunea Italiei, care-l preocupa pe împărat în cel mai înalt grad: o compensație pentru Austria în cazul că ar fi cedat teritorii Piemontului (Lombardia, Parma, Modena); Cavour îl împingea pe Napoleon III pe această cale. Între Italia sau Polonia, pe de o parte, și România, de alta, nu era nici o șansă ca împăratul să susțină cauza celei din urmă. O soluție „combinată”, avută și ea în vedere, era unirea Principatelor sub un prinț austriac! Dar Austria nu se grăbea să dea vrabia din mână în schimbul unor perspective incerte; pariul ei era să dobândească o influență decisivă în Principate și la Dunăre fără să tragă un foc de armă și fără să cedeze o palmă de pământ austriac. Viena a evitat să intre în război și, pentru moment, statutul Poloniei și al statelor italiene a rămas neschimbat.

În aceste condiții, în loc să fie „trecute” Austriei, Principatele au fost puse sub garanția puterilor europene, iar

⁹ *Ibidem*, p. 248.

¹⁰ Prințul Napoleon către Napoleon III, aprilie 1855, *Napoléon III et le prince Napoléon. Correspondance inédite*, pp. 88–89.

românii au fost chemați să se pronunțe în legătură cu organizarea lor viitoare prin intermediul Adunărilor *ad hoc*, alese în fiecare din aceste țări. În 1857, cele două Adunări au aprobat, aproape în unanimitate, rezoluții cvasiidentice care cereau unirea Principatelor într-un singur stat, România, coroana acesteia urmând să fie oferită unui membru al unei familii domnitoare din Europa. Franța și-a dat acordul; Rusia de asemenea, pentru a fi pe placul Franței. În schimb, Imperiul Otoman s-a opus, ca și Austria (care în locul protectoratului visat risca să aibă la granițele ei un stat român unificat, susceptibil să atragă provinciile majoritar românești din Imperiul Habsburgic). Anglia, după o scurtă ezitare, s-a pronunțat și ea împotriva unirii; nu agreea nici o evoluție care putea afecta integritatea Imperiului Otoman, și implicit avantajă Rusia. Pentru a debloca situația, Franța și Anglia trebuiau să găsească un limbaj comun. În august 1857, la Osborne, la întâlnirea dintre Napoleon III, regina Victoria și primul ei ministru, lordul Palmerston, s-a ajuns la un compromis. Un compromis sensibil mai apropiat de poziția britanică: unirea efectivă era abandonată, fiind înlocuită cu o vagă „uniune administrativă” ce rămânea să fie definită. Napoleon III ceda, cu o anume ușurință, tocmai pentru că nu renunța niciodată. Din proiectul inițial al unirii Principatelor, el a păstrat principiul, care, chiar și golit de conținut, putea servi ca punct de plecare pentru a merge în direcția voită. Afacerea a fost condusă impecabil, de francezi și români, în fața unei Europe lipsite de reacție.¹¹

În urma „compromisului” de la Osborne, marile puteri au decis, prin Convenția de la Paris din 1858, crearea

¹¹ Despre manevrele diplomatice din jurul unirii Principatelor, lucrarea cea mai solidă rămâne cea a istoricului american T.W. Riker, *The Making of Roumania: A Study of an International Problem, 1856-1866*, Londra, 1931.

a două organisme comune ce trebuiau să asigure o minimă coordonare; în rest, Principatele rămâneau separate, cu guverne și adunări legislative distincte, fiecare cu propriul său domnitor. Conformându-se acestei decizii, Adunarea electorală de la Iași l-a ales ca domn al Moldovei pe colonelul Alexandru Ioan Cuza; peste trei săptămâni (la 24 ianuarie 1859), același Cuza era ales la București ca domn al Țării Românești. A fost o lovitură de teatru și o sfidare la adresa puterilor europene (pe care românii n-ar fi îndrăznit-o dacă nu erau siguri de sprijinul Franței). Fără a contrazice, în litera ei, Convenția de la Paris (care nu interzicea explicit posibilitatea ca o singură persoană să ocupe ambele funcții), dubla alegere a lui Cuza încălca spiritul acesteia. Puterile erau în drept să intervină, dar nu reușeau să se pună de acord; Franța mai ales a luat ferm apărarea Principatelor. Ceilalți, puși în fața faptului împlinit, au trebuit să-l accepte; în lipsa unei uniri propriu-zise, exista deja o unire prin persoana domnitorului.

În ianuarie 1862, sigur de sprijinul lui Napoleon III (și obținând în plus acordul Porții), Cuza a realizat în sfârșit unirea efectivă: o singură adunare legislativă, un singur guvern și o singură capitală, București. A trecut apoi la modernizarea țării după modelul francez, aplicându-l în toate domeniile: justiție, școală, armată... Prim-ministrul, Mihail Kogălniceanu, artizan al celor mai importante reforme, nu ezita să declare că „făcuse din România un fel de provincie franceză”. Cuza și-a schimbat chiar înfățișarea, aranjându-și un barbișon foarte asemănător cu al lui Napoleon III! Pentru ca asemănarea să fie totală și pentru a impune reformele pe care Adunarea legislativă le tergiversa, domnitorul a dat lovitură de stat din 2 mai 1864, „copie” fidelă a loviturii de stat a lui Ludovic Napoleon; la fel ca acesta, Cuza a concentrat în mâinile sale aproape toată puterea, organizând statul și guvernul după

modelul celui de-al Doilea Imperiu. A urmat o nouă criză în relația cu puterile europene, aplanată încă o dată de Franța. Din Convenția de la 1858 nu mai rămânea mare lucru; Napoleon III știa ce făcea atunci când „ceda” la Osborne! România fusese creată (numele oficial rămânea deocamdată Principatele Unite); ea se afla sub o puternică influență franceză și se declara aliata fidelă a Franței. În noiembrie 1863, Cuza îi scria lui Napoleon III: „Sire, România, resursele ei, armata ei, domnul ei, sunt la ordinele Majestății Voastre. România, care s-ar ridica până la ultimul om ca să respingă o ocupație rusească ori austriacă, va întâmpina cu entuziasm o ocupație franceză.”¹²

Nu-i mai puțin adevărat că domnitorul Cuza era și un motiv de nemulțumire, tactica lui de a-și pune partenerii în fața „faptului împlinit” iritând puterile europene și punând uneori diplomația franceză în situații delicate. În țară, împotriva lui s-a format o largă coalitiție, regroupând tot spectrul politic, de la liberali până la conservatori. În februarie 1866, conjurații l-au forțat pe domn să abdice. Era chiar momentul în care chestiunea italiană – obsesia lui Napoleon III – revenea în prim plan. În acest context destul de tulbure, se pare că împăratul a revenit o clipă la ideea mai veche de a oferi Austriei Principatele, în schimbul Venetiei, care trebuia să revină Italiei. Ideea n-a funcționat nici acum, și tot Napoleon III a fost cel care permis urcarea lui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen pe tronul României.¹³

Carol aparținea ramurii „meridionale” și catolice a casei de Hohenzollern, separată de mult de cea care domnea

¹² Gh.I. Brătianu, *Napoléon III et les nationalités*, Paris-București, 1934, p. 95.

¹³ Despre rolul lui Napoleon III și al apropiaților săi în aducerea lui Carol I pe tronul României, vezi Marcel Emerit, *Madame Cornu et Napoléon III*, p. 58–77.

în Prusia; una dintre bunicile lui era născută Beauharnais, cealaltă Murat, deci Carol era pe jumătate francez și înrudit cu familia Bonaparte. Oamenii politici români, care de data asta erau decizi să aducă la București un prinț străin, încercau firește să-și asigure acordul și sprijinul Franței (mai ales că intenția lor viola din nou Convenția din 1858). Hortense Cornu, prietena din tinerețe a lui Napoleon III, a condus jocul; chiar dacă informația privind acest subiect e lacunară, e limpede că ea n-ar fi putut să decidă nimic fără acordul împăratului. Carol era totuși mai mult german decât francez, ba era chiar prusian; tatăl său, Karl Anton, cedase Prusiei principatul Sigmaringen și intrase în politica prusiană, fiind președintele guvernului între 1858 și 1862; Carol și-a început cariera ca ofițer în armata prusiană. În primăvara anului 1866, relațiile dintre Napoleon III și Prusia încă erau cordiale; astfel, Carol a sosit la București cu sprijinul combinat (deși foarte discret) al Franței și al Prusiei, și împotriva intereselor Austriei. În timpul unei discuții cu prințul Metternich (fiul „marelui“ Metternich), ambasadorul Prusiei la Paris, Napoleon III a încercat să minimalizeze implicarea sa în această afacere. „Împăratul – scrie ambasadorul pe 23 mai 1866 (chiar după înscăunarea lui Carol la București) – mi-a mai vorbit despre escapada prințului de Hohenzollern, mi-a mărturisit că, fără știrea lui, persoane din anturajul său îl încurajaseră pe dl Brătianu, dar că el personal se declarase întotdeauna contra acestui act necugetat. Mi-a povestit că tocmai primise de la prinț o scrisoare ridicolă care începea cu aceste cuvinte: « Sire, urmând gloriosul vostru exemplu etc. etc. »”¹⁴ Era, fără

¹⁴ Prințul Metternich către contele Mensdorff, 23 mai 1866, Hermann Oncken, *Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870/71*, Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1926, vol. I, p. 230. Această culegere, în trei volume,

doar și poate, versiunea destinată austriecilor. Chiar dacă împăratul nu se angajase total în această afacere, el a lăsat lucrurile să curgă, ceea ce a fost suficient. Oricum, Franța, prin ministrul de Externe Drouyn de Lhuys, a mai intervenit o dată pentru ca faptul împlinit să fie acceptat. Era sfârșitul definitiv al Convenției din 1858 și împlinirea ultimei dorințe a românilor: aveau prinț străin.

La puțin timp după aceea, relațiile dintre Franța și Prusia s-au deteriorat, iar împăratul a regretat sprijinul acordat prințului Carol. În 1868, în Austria, ducele de Gramont, ambasadorul Franței la Viena, l-a contactat pe Cuza și i-a propus să revină pe tron cu ajutorul Franței. Debarcarea prințului Carol a devenit una dintre preocupările împăratului și ale diplomației franceze (în fapt, nu foarte insistentă). În ajunul războiului din 1870, într-un moment când Franța căuta alianța austriacă, împărăteasa și prințul Metternich au mai abordat o dată această chestiune, aparent sensibilă, care umbrea relațiile dintre cele două țări; ea a încercat să „înlătore responsabilitatea Franței în intrigile care-au dus la candidatura prințului Carol“. Era rândul prințului Metternich să spună lucrurilor pe nume: „Nu am făcut decât să-i reamintesc Majestății Sale plângerile pe care mi-am îngăduit să I le adresez în urma intrigilor Dnei Cornu. I-am mai reamintit momentele umiltoare pe care le-am trăit în timpul Conferinței, sub președinția Dlui Drouyn de Lhuys. [...] Împărăteasa n-a putut nega că au existat asemenea intrigi, de care împăratul nu știuse, și pe care acum le regreta amarnic, cu atât mai mult cu cât se vedea silit să le repare sprijinind răsturnarea aceluiași prinț Carol.“¹⁵

conține o corespondență diplomatică foarte bogată, mai ales de la ambasadorul austriac și cel prusian la Paris. Citat în continuare: *Die Rheinpolitik*.

¹⁵ Prințul Metternich către contele Beust, 8 iulie 1870, *Die Rheinpolitik*, vol. III, p. 402.

Până la urmă, nu prințul Carol și-a pierdut tronul, ci Napoleon III. Carol I a avut o domnie lungă, din 1866 până în 1914, ca domnitor mai întâi, apoi, din 1881, ca rege. A rămas fidel patriei sale germane, dar într-o țară fundamental francofonă și francofilă. Noul echilibru european, cu Germania în poziție dominantă, și temerile provocate de expansionismul rusesc au determinat guvernul român să încheie în 1883 o alianță cu Austro-Ungaria și cu Germania. Legătura lui Carol I cu Germania a contat desigur în această orientare; dar ea a fost susținută, nu mai puțin, de francofilul Brătianu, din motive care țineau de raporturile de forță din Europa. În 1914, România denunța acest tratat, iar în 1916 intra în război alături de Franța, împotriva Germaniei și Austro-Ungariei. A făcut-o în primul rând din motive specific românești: era vorba de unirea cu Transilvania și de crearea pe această cale a „României Mari“. Dar atașamentul pentru Franța a contat și el; românii au dovedit că nu uitaseră rolul jucat de „marea soră latină“ în formarea României și modernizarea societății românești în secolul al XIX-lea.

Nu e greu de ghicit o anume duplicitate a lui Napoleon III în chestiunile românești, la fel ca în toată acțiunea lui politică, în general. Acest mod de a complica lucrurile și de a căuta mai multe soluții în același timp ținea de formula personalității lui. Un tânăr istoric a propus recent o teză despre rolul jucat de împărat în crearea României, mai puțin măgulitoare decât cea acceptată de regulă în istoriografia românească; sunt în cauză, desigur, ofertele „paralele“ făcute Austriei. Șansa românilor ar fi fost nu atât sprijinul Franței, cât moderația guvernului austriac care nu s-a lăsat tentat de „compensațiile“ propuse de Napoleon III.¹⁶

¹⁶ Sever Mircea Catalan, „La Situation internationale des Principautés Unies (1864-1866) considérée selon sa relation avec

Să te lași tulburat de infidelitățile (notorii!) ale lui Napoleon III denotă o doză de ingenuitate. Dar, mai ales, trebuie să tragem linie între infidelitățile potențiale și sprijinul real. Fiecare fapt împlinit al conducătorilor români pe drumul spre unitate și independență a fost asumat de diplomația franceză (iritată uneori de aceste acțiuni neprevăzute și imprudente, dar nevoită să aplice politica împăratului). Susținerea fără echivoc din partea Franței a descurajat orice intervenție în forță contra Principatelor, care altminteri riscau să-și atragă mânia Imperiului Otoman, a Austriei și Angliei. Fără Franța și fără Napoleon III, nu este sigur că România ar fi apărut pe lume.

Încurcăturile italiene

După Franța, Italia era țara pe care Napoleon III o iubea cel mai mult. Episodul revoluționar din tinerețea sa îl marcase profund. N-ar fi ezitat să sacrifice, la nevoie, Principatele române: de preferință, pentru o soluție în favoarea Italiei. Nu s-a gândit însă nici un moment să sacrifice Italia pentru vreun alt proiect. Dimpotrivă, politica lui europeană a gravitat în mare parte în jurul chestiunii italiene.

Napoleon III știa foarte bine ce vrea: eliberarea Italiei, adică mai precis plecarea austriecilor din peninsulă. Știa la fel de bine și ce nu voia: unificarea Italiei într-un singur stat. Socotea că Italia nu are vocația de a deveni un stat-națiune „à la française”. O soluție „confederativă”, care să garanteze identitatea și larga autonomie a diviziunilor istorice ale spațiului italian, i se părea mai potrivită cu tradițiile și realitățile unui ansamblu heteroclit. Istoria, cum

se știe, a hotărât altfel. Statul-națiune, devenit în epocă o idee-forță, a sfârșit prin a antrena Italia în mișcarea lui irezistibilă. Împăratul avea totuși dreptate în parte: nici o altă țară europeană nu prezintă, inclusiv în zilele noastre, o asemenea vitalitate regională și disparități socio-economice și culturale atât de marcate, cu deosebire între nord și sud. De altminteri, dintr-un punct de vedere mai general, Napoleon III considera că decupajele europene – națiuni și state –, departe de a se inspira dintr-un singur model, trebuiau să țină seama de o mare diversitate de situații.

Aceasta era latura teoretică a dosarului italian. Există însă și latura pragmatică, și în primul rând interesul Franței. Împăratul nu dorea ca o nouă putere să ia ființă la frontierele țării sale. O Italie unificată părea capabilă să devină un actor european aproape la fel de important ca Imperiul francez. Această perspectivă a unei fulgerătoare ascensiuni italiene era puțin exagerată. În 1860, Italia număra, în granițele sale actuale, 26 de milioane de locuitori față de 36 de milioane de francezi, iar produsul său intern abia dacă depășea jumătate din cel francez. Noi avem avantajul de a cunoaște urmarea istoriei și eșecul lamentabil al ambițiilor imperiale italiene. Dar contemporanii lui Napoleon III se aflau încă sub vraja culturii clasice; gloria Romei antice și nenumăratele sale cuceriri, între care și cucerirea Galiei (tratată de Napoleon III însuși în istoria dedicată lui Iuliu Cezar), ocupau un loc de frunte în reprezentările epocii. O Italie trezită la viață ar fi reînnodat legăturile cu mărețul său trecut. Patrioții italieni nu erau nici ei insensibili la acest vis de mărire care aducea un argument în plus pentru unificare. Vincenzo Gioberti, unul din purtătorii de cuvânt ai mișcării *Risorgimento*, publică în 1843 o carte intitulată *Despre*

primatul moral și civil al italienilor. Potrivit lui, Italia este superioară celorlalte națiuni: prin rasa ei, ca și prin împlinirile sale. Este „națiunea-mamă a speciei umane“. Europa este centrul lumii, iar Italia, centrul Europei.

Să ascultăm și un francez, teoreticianul revoluționar Pierre-Joseph Proudhon, care-i prezicea Italiei un viitor mai strălucit decât al Franței: „La acest ceas în care scriu, Franța este o națiune obosită, nesigură pe principiile ei și care pare să se îndoiască de destinul său. Italia, dimpotrivă, ieșită din lunga-i amorteală, pare să aibă toată inspirația și avântul tinereții. Cea dintâi aspiră la calm, la reforme pașnice, la curățirea moravurilor, la împărtășirea geniului și a sângelui său; cea de-a doua nu vrea decât să meargă înainte, indiferent în ce condiții, indiferent sub ce sistem. Nu trebuie decât să se nască în sânul ei câțiva bărbați, un Richelieu, un Colbert, un Condé: în mai puțin de o generație, ea va deveni, ca stat federativ, cea mai bogată și mai fericită dintre republici; ca stat unitar, își va ocupa locul între marile imperii, iar influența sa poate deveni – pe seama fericirii sale interne însă – formidabilă în Europa. [...] Să privim harta Europei. Italia este o punte aruncată peste Mediterana, din Alpi până în Grecia, alcătuind marea cale ce leagă Occidentul de Orient. Cu linia ferată care merge de la Genova, Coni sau Geneva până la Tarent, Italia acaparează mai întâi tot tranzitul de călători din Europa occidentală având ca destinație porțile Levantului, iar în curând, prin străpungerea istmului Suez, și pe al celor care merg în India, China, Japonia, Oceania și Australia. Odată cu forța aburilor și cu calea ferată, Italia redevine, ca odinioară, centrul mișcării europene...”¹⁷

¹⁷ P.-J. Proudhon, *Du principe fédératif et de la nécessité de reconstituer le parti de la révolution*, Paris, 1863, pp. 172–173.

Proudhon se înșela într-o cârtă asupra posibilităților Italiei, chiar și unificată. Dar textul său – lăsând deoparte exagerările autorului – denotă existența unei anumite stări de spirit în Franța. De ce să ridici Italia la statutul unei concurente? Evident, Napoleon III voia să facă din Italia un partener al Franței, dar un partener de rangul doi.

Mai era și problema Romei. Din rațiuni de principiu, dar mai ales de politică internă a Franței, era absolut de neconceput să-l lași pe papă fără posesiunile sale din centrul Italiei și mai ales din Roma. Napoleon III era obligat să se sprijine în Franța pe dreapta conservatoare și catolică, joc cu figuri impuse care i-a marcat politica în problema Romei până în ultima zi a Imperiului. Roma nu trebuia să devină capitala unei Italii unificate. În schimb, era de dorit ca o confederație italiană să fie prezidată de papă.

În sfârșit – *last but not least* – Franța trebuia să câștige ceva din această situație. Ca preț pentru ajutorul acordat, Napoleon III cerea Savoia și comitatul Nisa. Cu ele, se completau înspre Italia granițele naturale, respectiv linia Alpilor (în așteptarea unei strategii similare în privința unificării Germaniei care să desăvârșească întregul sistem cu granița de pe Rin). Francofonia Savoiei se adăuga argumentului geografic și strategic; la acest argument se putea foarte bine răspunde că etnia și limba nu fuseseră niciodată elemente constitutive indispensabile ale națiunii franceze (dovadă: Alsacia, Corsica... sau intențiile privitoare la Renania). Din punct de vedere istoric, Savoia făcea corp comun cu Piemontul, căruia îi dăduse dinastia. Cazul Nisei se dovedea mai simplu: era un oraș sută la sută italian, și în plus locul de naștere al lui Garibaldi.

Pe aceste baze și-a construit Napoleon III strategia italiană. Chiar și în timpul războiului din Crimeea, se

gândeala Italia – dovadă: proiectele menționate de schimb de teritorii pe seama Principatelor române. Ar fi dorit, la capătul acestui război, un aranjament european global, incluzând Italia, dar el s-a dovedit imposibil. Anul 1858 a fost anul hotărâtor. În iulie, la Plombières, Cavour, prim-ministrul Piemontului, îl întâlnește pe împăraț. Cei doi hotărăsc să pornească război împotriva Austriei; să creeze în jurul Piemontului un regat al Italiei de Nord, alipindu-i Lombardia și regiunea Veneției, posesiuni austriece, precum și Emilia-Romagna (în total, 11 milioane de locuitori); să creeze un regat al Italiei centrale, cuprinzând Toscana și Umbria; să mențină Bourbonii pe tronul Regatului celor Două Sicilii; în sfârșit, să diminueze posesiunile pontificale, suveranul pontif păstrând totuși o parte a statelor papale și dobândind în plus președinția viitoare confederației italiene. Savoia și Nisa trebuiau să-i revină Franței (în ciuda obiecțiilor ridicate de Cavour în cazul Nisei). Napoleon III și-a impus în totalitate punctele de vedere; Piemontul avea absolută nevoie de ajutorul francez, prin urmare capacitatea sa de a negocia era extrem de limitată.

Ca să scoată Austria din joc, Napoleon III a căutat sprijinul Rusiei și al Prusiei; o presiune militară a celor două puteri ar fi permis imobilizarea unei părți a armatei austriece la granițele cu aceste țări. În contrapartidă, împăratul îi dădea țarului speranța de a anexa Galiția austriacă (exact opusul eliberării Poloniei, luată în calcul cu câțiva ani înainte) și de a remilitariza Marea Neagră (în pofida tratatului de la Paris semnat cu mai puțin de trei ani în urmă); cât despre Prusia, ea ar fi profitat pentru a-și spori influența în Confederația germană în dauna Austriei, ba chiar pentru a trece la anexiuni. Cele două puteri au rămas totuși precaute. Anglia și-a manifestat și ea dezacordul.

În Franța, aproape întreaga clasă politică era ostilă unui nou război. Confruntat cu aceste opoziții, apetitul războinic al împăratului s-a temperat considerabil. A renunțat pentru moment la soluția militară și a început să caute un aranjament politic obținut pe calea unui improbabil congres european. După care și-a schimbat iar opțiunea, hotărând în sfârșit să declanșeze războiul (în urma unui ultimatum inoportun adresat de Austria Piemontului). Victoriile de la Magenta și Solferino i-au scos pe austrieci din Lombardia, dar rămânea de eliberat regiunea Veneției și eventual sprijinită ridicarea maghiarilor împotriva Habsburgilor. Eliberarea Ungariei figura într-adevăr în proiectul inițial; insurgenții maghiari ar fi primit ajutor din partea Principatelor Unite (unde Franța trimisese deja arme) și a Serbiei. În acest scop, prințul Cuza mobilizase în apropierea Carpaților mica armată română (între unguri și români rămânea totuși spinoasa problemă a Transilvaniei). Sfârșitul Austriei părea aproape. Între timp însă, Prusia devenise amenințătoare, din solidaritate cu ruda sa germanică și mai ales de teama unei victorii franceze prea categorice, care ar fi sporit peste măsură influența Franței, inclusiv în treburile germane. Temându-se de o acțiune prusiană pe Rin, împăratul a pus brusc capăt războiului, lăsând baltă angajamentul său față de italieni, ca să nu mai vorbim de promisiunile făcute maghiarilor. Prin acordul de la Villafranca dintre Napoleon III și împăratul Franz Joseph, în linii mari, Austria a ieșit relativ bine din acest război. Pierdea Lombardia, dar păstra Veneția. Dezmembrarea sa era amânată *sine die*. Italienii au fost indignați; Cavour a demisionat. Neîndeplinindu-și integral contractul, Napoleon III a renunțat la Nisa și Savoia. Opinia publică franceză, care nu agrease războiul, era și mai puțin mulțumită de condițiile de pace care nu ofereau

nimic Franței. Era o victorie pe jumătate care semăna cu un eșec pe jumătate.

Italianilor nu le rămânea decât să-și ia soarta în propriile mâini. Cavour a revenit la putere. În primăvara anului 1860, statele Italiei centrale: Romagna, Parma, Modena și Toscana s-au unit cu Piemontul (pe calea plebiscitului, în acord cu filozofia democratică a celui de-al Doilea Imperiu). A rezultat un Regat italian de dimensiuni comparabile cu cel proiectat la Plombières; în urma acestui fapt, Napoleon III a trecut la anexarea Savoiei și Nisei (evident, tot prin ratificare populară, prin plebiscit). La scurtă vreme, în fruntea celor o mie de „cămăși roșii“, Garibaldi a cucerit Sicilia și Neapole. Italia se născuse sub forma unui stat unitar, nu a unei confederații, cum dorea Napoleon III, și în cea mai mare parte fără intervenția Franței, ba chiar impunându-i marii sale aliate o soluție strict italiană.

Aparent, Napoleon III se afla în culmea gloriei și a influenței sale în Europa. O victorie pe jumătate, desigur, dar și Crimeea fusese o victorie pe jumătate. În fond, el dăduse impulsul decisiv procesului de unificare a Italiei. După Rusia, iată că și Austria, piesă centrală a sistemului antifrancez instituit în 1815, era silită să-și recunoască înfrângerea. Franța își sporea teritoriul prin anexarea Savoiei și a Nisei, recuperând astfel o parte a teritoriilor pierdute în urma prăbușirii Primului Imperiu. Dar dincolo de avantajele imediate sau aparente, evenimentele din 1859–1860 au pus Franța într-o poziție foarte delicată. Politica imperială, care în chip evident îi asmuțea rând pe rând pe unii împotriva altora, nu se mai bucura de încredere. Relațiile franco-britanice se răciseră ca urmare a apropierii franco-ruse schițate începând din 1856, ca și din pricina războiului din Italia și a anexării Savoiei

și Nisei, evenimente ce păreau să exprime o tendință hegemonică și expansionistă. Prietenia cu Rusia a avut efecte limitate și n-a rezistat decât puțină vreme; ea a slujit politicii franceze în chestiunea Principatelor române, dar mult mai puțin în criza italiană. Prusia, în ce o privește, se temea de o viitoare intervenție a Franței în treburile germane și de revendicările teritoriale franceze în regiunea Rinului. Mai presus de toate, Napoleon III a reușit contraperformața de a nemulțumi Italia; italienii n-au apreciat comportamentul „protector“ al aliaților lor; dezaprobau maniera în care Napoleon III pusese capăt războiului din 1859, fără măcar să-i consulte și fără să-și respecte angajamentele. În fine, sprijinul acordat de Franța papei împiedica Roma să se alăture Italiei unificate. Prețul plătit: două teritorii italiene, părea absolut suficient pentru un ajutor acordat cu picătura. Formal vorbind, Napoleon III rămânea arbitrul Europei. Dar Franța era amenințată cu izolarea; nu putea conta pe nici una dintre celelalte puteri.

Ar fi inutil să urmărim în detaliu meandrele politicii italiene a lui Napoleon III până la încheierea domniei sale. Această politică a fost marcată de cele două probleme rămase în suspensie: Veneția și Roma. Pentru Veneția, împăratul a căutat să obțină un compromis cu Viena; preocupare ce explică în mare parte noua schimbare a atitudinii sale în relațiile cu Austria, care devin relativ cordiale după 1859. Așa cum am văzut deja, Principatele române puteau servi eventual drept monedă de schimb; oferta neașteptată făcută arhiducelui Maximilian, fratele împăratului Franz Joseph, de a prelua coroana Mexicului se înscrie în aceeași logică: Mexicul contra Veneției! O tactică ce nu s-a dovedit prea fructuoasă. În cele din urmă, Italia s-a aliat cu Prusia în 1866, obținând astfel, în urma victoriei prusiene asupra Austriei, ceea ce Franța nu reușise

să obțină pentru ea. Forma, cel puțin, era salvată, având în vedere rolul de arbitru pe care Napoleon III și l-a atribuit încă o dată: Austria a cedat Franței regiunea Veneției, iar Franța a transmis-o Italiei. Dar nimeni nu se lăsa înșelat: cea care câștigase era Prusia.

Cât despre Roma, Napoleon III a apărut până la capăt poziția papei. În 1866, a hotărât să retragă trupele franceze, dar acestea s-au întors în anul următor pentru a-l respinge pe Garibaldi care încerca să cucerească Orașul etern (bătălia de la Mentana). Garnizoana franceză a rămas la Roma până după Sedan. Plecarea ei a sunat sfârșitul statului pontifical (reduc de mai mulți ani la teritoriul Romei și al împrejurimilor ei). Roma a devenit astfel capitala unei Italii complet unificate. Nimic din toate acestea n-ar fi fost posibil fără Napoleon III; dar dacă el declanșase procesul, s-a dovedit în schimb incapabil să-l țină sub control. Noua Italie nu corespundea proiectului său inițial. Cât despre francezi, încurcatul caz italian a fost pentru ei un motiv în plus de dezbinare. O parte dintre compatrioți îi reproșau împăratului că nu face destul pentru Italia; cealaltă parte, că nu face destul pentru papă.

Impasul polonez

România fusese un succes. Italia, un semisucces sau un semieșec. Polonia însă a fost un eșec categoric. Franța a plătit scump simpatia ei față de Polonia, dublată de incapacitatea de a interveni eficient în favoarea ei. Am menționat deja vagile combinații din timpul Războiului Crimeii, rămase fără nici un rezultat. În 1863, polonezii s-au ridicat împotriva stăpânirii rusești. În Franța a luat naștere un val de solidaritate cu acest popor eroic și nefericit. Dacă

Italia i-a dezbinat pe francezi, Polonia i-a unit. A fost singurul subiect, în epoca celui de-al Doilea Imperiu, care n-a dat naștere la controverse. Împărăteasa și prințul Napoleon au vorbit pe o singură voce, pentru prima și ultima dată în viața lor! Dar ce trebuia făcut pentru a ajuta Polonia? Napoleon III a încercat încă o dată să joace cartea austriacă, la care recurgea sporadic și fără convingere. În martie 1863, i-a propus lui Franz Joseph o alianță în toată puterea cuvântului: „Când posibilitatea renașterii Poloniei s-a conturat cu claritate, am văzut în ea un nou prilej de apropiere între Majestatea Voastră și mine și am ținut să știu dacă intră în planurile Majestății Voastre nu numai să ne punem de acord asupra problemei aflate la ordinea zilei, ci și să încheiem o alianță veritabilă.”¹⁸ Pentru o clipă, Napoleon III pare să fi crezut că sosise momentul unei reglementări generale în Europa. „Discursul său – constată prințul Metternich – amintește de marile epoci ale domniei sale, cele care au precedat războaiele din Orient și Italia. Vorbele îi sunt pătrunse de pasiune politică și au un efect cu atât mai mare cu cât contrastează total cu atitudinea sa obișnuită. În asemenea clipe se vedește ambiția nemăsurată și energia nestăvilită a acestui om extraordinar.”¹⁹ Rolul-cheie îi revenea Austriei, atât în privința Poloniei cât și a Italiei. Iată ce le promitea el potențialilor săi aliați: „În cazul în care evenimentele din Polonia v-ar sili să plecați din Galiția, vă ofer preponderența exclusivă în Orient. [...] Dacă reglementarea definitivă a problemei italiene v-ar impune să renunțați la Veneția, mă pun în slujba preponderenței voastre în

¹⁸ Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, p. 74.

¹⁹ Prințul Metternich către contele Rechberg, 26 februarie 1863, *Die Rheinpolitik*, vol. I, p. 6.

Germania...²⁰ Pe scurt, Austria trebuia să sacrifice posesiuni reale – Galiția în beneficiul unei Polonii reconstituite, Veneția în beneficiul Italiei – în schimbul unor compensații problematice în Orient și în Germania. Firește, Austria a respins oferta. Era una dintre beneficiarele împărțirii Poloniei și nu avea nici un interes să pună pe tapet chestiunea poloneză. Tot ce era legat de eliberarea popoarelor și de o nouă ordine europeană îi provoca o neliniște justificată: într-o Europă de state-națiuni, ea ar fi fost prima condamnată la dispariție (ceea ce s-a și întâmplat în 1918); politica sa „normală” era politica de *statu quo*, exact opusul proiectului lui Napoleon III. Cealaltă putere germanică, Prusia, care deținea și ea o parte din vechea Polonie, s-a plasat din prima clipă de partea Rusiei. Pentru a ajunge la o soluție „impusă”, Franța ar fi trebuit să se războiască în același timp cu Rusia și cu Prusia, fără sprijinul Angliei și fără nici o asistență din partea Austriei.

Momentul părea propice pentru redesenarea (cel puțin teoretică) a hărții continentului. Napoleon III era prea ascuns ca să-și dezvăluie în întregime opțiunile. Le cunoaștem, în schimb, în detaliu pe cele ale împărătesei și ale prințului Napoleon; cei doi nu făceau decât să „traducă” – fiecare în felul său și deformându-l mai mult sau mai puțin – marele proiect de restructurare europeană semnat Napoleon III. În ciuda utopismului său, împăratul era prudent, temporiza lucrurile și, la urma urmei, se dovedea mai realist decât acești „interpreți” ai politicii imperiale. Făcea mai bine deosebirea între posibilitățile infinite ale visului și exigențele restrictive ale lumii reale.

²⁰ Prințul Metternich către contele Rechberg, 5 martie 1863, *Die Rheinpolitik*, vol. I, p. 11.

În februarie 1863, împărăteasa – care în mod evident primea gust pentru politică – i-a prezentat prințului Metternich, ambasadorul Austriei, un plan stupefiant care preconiza următoarele evoluții:

„*Rusia*. Împinsă în Orient și despăgubită modic pentru pierderea Poloniei și a provinciilor care făceau parte din ea printr-o compensație în Turcia asiatică.

Polonia. Reconstituită cu un arhiduce drept rege, dacă dorim, dar și mai bine cu regele Saxoniei, reluându-și drepturile dinastice și cedând în schimb regatul său Prusiei.

Prusia. Ar ceda Posnania Poloniei, Silezia Austriei și malul drept al Rinului Franței, dar ar obține Saxonia, Hanovra și ducatele de la nord de Main.

Austria. Ar ceda Veneția Piemontului, o parte din Galiția (Lemberg și Cracovia) Poloniei; ar dobândi noi frontiere care ar traversa Serbia de-a lungul Adriaticii, plus Silezia și tot ce ar dori la sud de Main.

Franța. N-ar ceda nimic! Ar lua însă malul stâng al Rinului, respectând Belgia din cauza Angliei, dacă nu cumva această putere i-ar ceda Bruxelles și Ostende etc. etc., pentru a lua în schimb Anvers.

Italia. Piemontul ar căpăta Lombardia, Veneția, Toscana, Parma, Piacenza, Bologna și Ferrara, dar ar restitui cele două Sicilii regelui Neapolelui care l-ar despăgubi pe papă.

Turcia. Desființată din motive de utilitate publică și de moralitate creștină, s-ar lăsa împărțită cedându-i Rusiei pozițiile sale din Asia, Austriei linia Adriaticii, Greciei Tesalia, Albania și Constantinopolul, precum și Principatele, ca o enclavă independentă, unui prinț al țării.

Regii și prinții deposedați în Europa ar merge să civilizeze și să monarhizeze minunatele republici americane, care ar urma toate exemplul Mexicului.²¹

²¹ Prințul Metternich către contele Rechberg, 22 februarie 1863, *Die Rheinpolitik*, vol. I, pp. 4–5.

Ce harababură! La Tuileries circulau idei îndrăznețe, iar împărăteasa, ca o elevă conștiincioasă, era pe cale să-și depășească mentorul; amprenta ei personală se trădează în accentele catolice și conservatoare, ca și în caracterul excesiv al anumitor propuneri, precum cea a transformării (nimic mai simplu!) republicilor americane în monarhii. Proiectul prințului Napoleon era aproape la fel de ambițios: el preconiza reînființarea Poloniei; cedarea regiunii venețiene către Italia; crearea unei confederații a națiunilor slave balcanice; un stat românesc independent; creșterea teritorială a Greciei; statutul de oraș liber pentru Constantinopol; compensații pe teritoriul Germaniei în beneficiul Austriei; anexarea Renaniei de către Franța; alipirea la Suedia a Finlandei și eventual a Danemarcei. Pentru atingerea acestor obiective, prințul recomanda alianța cu Austria, Italia și Suedia (cea din urmă urmând să joace un rol esențial în războiul contra Rusiei); armata franceză trebuia să ocupe într-o primă fază Renania, pentru a înainta ulterior către Berlin și Varșovia.²²

Desigur, nu putem identifica gândirea și strategia împăratului cu proiectele imaginate de apropiatii lui. Dar nici nu le putem disocia în totalitate. Sunt variațiuni pe o temă dată, iar tema îi aparține, incontestabil, lui Napoleon III. Obiectivul Imperiului era de a reface harta Europei (asigurând totodată Franței o extindere teritorială). Cât privește amănunțele, fiecare putea să improvizeze, cu atât mai mult cu cât, oricum, posibilitățile Franței rămâneau limitate. Totul era ficțiune politică: un joc gratuit, dar nu mai puțin primejdios, fiindcă evoca imaginea unei Franțe mai belicoase, mai expansioniste, mai periculoase pentru ordinea europeană decât era în realitate.

²² „Note à l'Empereur sur les affaires de Pologne“, 20 februarie 1863, *Napoléon III et le prince Napoléon. Correspondance inédite*, pp. 83–90.

Fapt este că, oricât ar fi simpatizat cauza poloneză, opinia publică franceză nu dorea războiul, iar împăratul nu-l dorea mai mult decât supuşii săi. La fel ca Anglia şi Austria, Franţa s-a mulţumit să protesteze pe căi diplomatice la Sankt-Petersburg împotriva reprimării brutale a insurecţiei poloneze. Spre sfârşitul anului 1863, Napoleon III a încercat încă o dată să-şi pună în aplicare formula favorită. A adresat un mesaj suveranilor Europei (la 4 noiembrie 1863), propunându-le convocarea unui congres, la Paris, pentru reglementarea problemelor continentului. Împăratul constata că „în aproape toate privinţele, tratatele de la Viena sunt anulate, modificate, ignorate sau ameninţate“. Trebuia să intervină un acord pentru a evita un război şi mai cumplit decât conflictele precedente şi pentru a aşeza relaţiile intereuropene pe baze durabile şi echitabile.²³

Nici un suveran, nici un guvern n-a răspuns favorabil acestei propuneri. Să fi crezut Napoleon III că acest congres era posibil? A fost mai degrabă o modalitate de a pune punct unei crize insolubile fără a-şi pierde întreg prestigiul. Cazul polonez a arătat însă că Napoleon III nu mai era perceput drept arbitru al Europei. A arătat de asemenea că Franţa nu se simţea destul de puternică pentru o acţiune militară de anvergură. Dar mai ales, prietenia cu Rusia cultivată după Războiul Crimeii era deja de domeniul trecutului; atitudinea pro-poloneză a francezilor, deşi pur platonice, stricase relaţiile. În schimb, Rusia şi Prusia se apropiaseră una de alta. Cu Austria, relaţiile rămâneau ambigue: nu mai era un adversar, dar nu era nici aliat. Cât despre Anglia, aceasta îl suspecta tot mai mult pe

²³ „Lettre de l'Empereur aux souverains de l'Europe“, 4 noiembrie 1863, *La politique impériale*, pp. 399–401.

Napoleon III de intenții expansioniste și hegemonice. Politica externă a celui de-al Doilea Imperiu se încurca în propriile-i contradicții.

Capcana germană

Bunăvoința lui Napoleon III față de Prusia are de ce să surprindă (cu atât mai mult cu cât îi cunoaștem urmarea). Prea înclinat spre teorie și prea idealist, el n-a sesizat corect diferențele concrete dintre dosarul italian și cel german, a tratat cu aceleași menajamente slăbul Piemont și puternica Prusie, încurajându-le sau tolerându-le ambițiile teritoriale și încercând totodată să le determine să renunțe la îndeplinirea proiectului lor: crearea statelor-națiuni unificate. O atitudine contradictorie, susceptibilă mai mult să irite decât să atragă recunoștința; iar a irita Prusia era mult mai grav decât a irita Piemontul! În plus, se punea problema obținerii de compensații și din partea germană, ca și din cea italiană: după Nisa și Savoia, Renania sau măcar o parte a ei.

Deși s-a străduit în mai multe rânduri să atragă Austria în jocurile sale europene, între cele două puteri germane, Napoleon III s-a simțit (până în 1866) mai apropiat de Prusia. Atitudinile nu prea amicale ale acesteia ar fi trebuit totuși să-l pună în gardă. În 1859, o posibilă intervenție prusiană a cântărit în decizia sa de a opri ofensiva din Italia; în 1863, Prusia s-a alăturat Rusiei în problema poloneză, ceea ce a făcut practic imposibilă orice intervenție franceză. Dar, cel puțin, Prusia se opunea, ca și el, fundamentelor sistemului european din 1815, în vreme ce Austria era principalul garant al acestuia. O Italie unificată îl îngrijora; în schimb, spera că Prusia și Austria își vor

împărți influența în spațiul german, ceea ce avea să evite crearea unui bloc germanic prea puternic. S-a înșelat amar-nic! Prusia era infinit mai puternică decât Piemontul, mult mai puternică decât întreaga Italie, mai puternică deja decât Austria, iar Napoleon III continua s-o trateze ca un protector preocupat de justele revendicări ale popoarelor! Dacă ar fi optat pentru Austria în detrimentul Prusiei, istoria ulterioară a Europei ar fi fost alta.

Împăratul aștepta momentul prielnic ca să acționeze. Era o temporizare prudentă sau, pur și simplu, dezorientare? Și una și alta, probabil. Aparent, Napoleon III lăsa destinul să decidă pentru el. Otto von Bismarck, șeful guvernului prusian începând din 1862, făcea uneori drumul până la Biarritz ca să se întrețină cu împăratul; dar, cu ocazia unei întâlniri pe care o spera decisivă, în octombrie 1865, când conflictul dintre Prusia și Austria pentru supremație în Germania se profila cu destulă claritate, el a rămas des-cumpănit. Napoleon III părea preocupat mai ales de problema venețiană (ideea lui fixă!); trebuia ca, într-un fel sau altul, Veneția să revină Italiei. Prin urmare, el a fost cel care a îndemnat Italia să se alieze în 1866 cu Prusia, împotriva Austriei. În ce privește Germania de Nord, nu vedea nici un inconvenient dacă aceasta i-ar fi revenit Prusiei (principiul naționalităților incumbă obligații). Compensații pentru Franța? Pentru moment, împăratul nu cere nimic și nu-și dezvăluie intențiile. Așteaptă momentul prielnic. Dar va veni oare acesta vreodată?

În ajunul războiului austro-prusian, Napoleon III joacă pe amândouă planurile în același timp. La 29 mai 1866, ambasadorul Metternich comunica la Viena că la Paris cuvântul de ordine era „cedarea Veneției“ și renunțarea la orice intervenție austriacă în treburile Italiei; în schimb, influența Austriei putea crește „înspre Germania

și Orient“.²⁴ Ceea ce însemna confruntarea cu Prusia, „încurajată“ și ea de Napoleon III; cât despre Orient, aparent era vorba de Principatele Unite (România), unde tocmai fusese întronat un principe prusian, și chiar cu acordul lui Napoleon III, care însă se prefăcea că nu știe nimic despre asta!

La începutul lunii iunie 1866, împăratul i-a vorbit aceluiași Metternich despre sentimentele sale față de Prusia și Austria, fără a evita delicata problemă a compensațiilor:

„Mai întâi, deși îl prețuiesc și-l stimez în cel mai înalt grad pe împăratul Austriei, n-am fost în relații personale cu El decât într-un moment dureros pentru El și foarte neplăcut pentru mine [armistițiul de la Villafranca] și n-am obținut până acum nici un fel de dovezi de prietenie personală, în vreme ce regele Prusiei a venit la Compiègne și mi-a făcut întotdeauna dovada sentimentelor sale extrem de binevoitoare. Era un motiv să nu mă arăt ostil micilor sale ambiții. Dar asta nu e tot – am lăsat Prusia să reușească, spunându-mi mai ales că, atunci când va veni momentul să obțină acordul meu, mi se vor oferi compensații însemnate. *Perspectiva îndepărtată a provinciilor de la Rin m-a făcut multă vreme să ezit în formularea opțiunilor.* Astăzi am abandonat complet ideile de acest gen și, renunțând la ele, îmi spun azi că n-am nimic de câștigat încheind o înțelegere cu Austria.“²⁵

Să reținem referirea la „micile ambiții“ ale Prusiei! Desigur, nu trebuie să luăm de bun tot ce le declară Napoleon III ambasadurilor (și nici măcar propriilor săi miniștri!). El vrea să le dea de înțeles austriecilor că, renunțând

²⁴ Prințul Metternich către contele Mensdorff, 29 mai 1866, *Die Rheinpolitik*, vol. I, p. 239.

²⁵ Prințul Metternich către contele Mensdorff, 6 iunie 1866, *Die Rheinpolitik*, vol. I, pp. 253–254.

la orice compensație în Germania, nu are nici o nevoie de sprijinul lor; Austria ar avea nevoie de Franța, nu Franța de Austria. Evoluțiile ulterioare vor arăta că nu renunțase de tot la proiectele de anexare. Pe de altă parte, e posibil, ba chiar probabil, să-și fi dat deja seama de faptul că Renania, teritoriu pur german și dificil de asimilat, nu era Savoia, regiune în esență franceză, cel puțin prin limbă. Gândirea lui Napoleon III e „plurală”; împăratul are întotdeauna mai multe soluții de rezervă.

Astfel, Napoleon III s-a instalat confortabil în rolul de observator pentru a urmări un război despre care presupunea că va fi lung, nedecis și că va necesita în consecință intervenția unui arbitru: rolul său predilect. Războiul a fost totuși un război-fulger, care a început la mijlocul lui iunie și s-a încheiat la 26 iulie, după zdrobirea armatei austriece la Sadowa, în 3 iulie; austriecii n-au avut nimic de câștigat din faptul că i-au înfrânt la rândul lor pe italieni, aliați ai Prusiei, pe uscat la Custozza (în 24 iunie) și pe mare la Lissa (în 20 iulie). Câmpurile de luptă ilustrau ierarhia puterilor. Austria se dovedea mai puternică decât Italia, iar Prusia mai puternică decât Austria. Rămânea de stabilit locul Franței în această ierarhie: înaintea sau în urma Prusiei? Napoleon III începea să aibă îndoieli (încă din august 1865, îi exprima ambasadorului Prusiei „profunda sa admirație pentru o organizare militară care permitea unei puteri având jumătate din populația Franței să mobilizeze o armată aproape la fel de numeroasă”).²⁶

Ceea ce urmează seamănă cu o derută în toată puterea cuvântului. Franța începe în sfârșit să ceară, să reclame „compensațiile”. Cereri pe care Prusia le-ar fi acceptat

²⁶ Conte Goltz către regele Wilhelm I, 29 august 1865, *Die Rheinpolitik*, vol. I, p. 68.

poate *înainte*, pe vremea când avea nevoie de neutralitatea binevoitoare a Franței. De ce le-ar mai fi acceptat însă *după*, când unificase în jurul său întreaga Germanie de nord și se simțea deja mai puternică decât Franța? Faptul că cerea, după consumarea evenimentelor, un „bacșiș” (cuvântul, disprețuitor, îi aparține lui Bismarck) punea Franța într-o postură umilitoare. Și totuși, Napoleon III a încercat. Cu atât mai mult cu cât dificultăților externe li se adăugau îngrijorări de ordin intern. Opinia publică începea să se alarmeze; cum să explici că ceilalți acumulau puncte, în timp ce Franța nu obținea nici un avantaj din schimbările petrecute?

Rinul a revenit la ordinea zilei. Nu se punea problema de a obține de la Bismarck un teritoriu propriu-zis prusian. Dar la sud de Renania prusiană exista – tot pe malul stâng al Rinului – Palatinatul, regiune împărțită între regatul Bavariei și marele ducat al Hessei. Aceasta e regiunea (având Mainz ca oraș principal) pe care Napoleon III o revendică – prin ministrul său de Externe, Drouyn de Lhuys – pentru Franța, pe lângă revenirea la granița din 1814 (adică recuperarea unei părți a regiunii Sarre, cu Sarrebruck și Sarrelouis, franceze din vremea lui Ludovic XIV, dar cedate Prusiei în 1815), ca și demilitarizarea Luxemburgului și ieșirea sa din Confederația germană, preludiu al unei eventuale alipiri la Franța. În chip ciudat, și nu prea abil, Franța înțelegea să sprijine Bavaria în dorința ei de independență față de Prusia, pregătindu-se totodată s-o deposeze de Palatinat. Însemna să faci jocul lui Bismarck, care a valorificat în acest caz solidaritatea germană, opunând-o expansionismului francez; le-a dat clar de înțeles francezilor că nu se punea problema nici unei cesiuni teritoriale.

Drouyn de Lhuys a insistat făcând o ultimă propunere: Franța renunța la toate anexiunile, dar cerea unificarea

ținuturilor germane situate pe malul stâng al Rinului (aparținând Prusiei, Hessei și Bavariei) într-un stat renan neutru, situat între Franța și „noua Germanie“ dominată de Prusia.²⁷ Soluția îi fusese deja sugerată împăratului de către ducele de Persigny, care considera că o Renanie autonomă, deschisă influenței franceze, ar sfârși prin a se alătura Franței, dovedindu-se o soluție mai sigură decât o Renanie anexată, în care ocupația străină risca să atâțe naționalismul german; prietenul din tinerețe al lui Ludovic-Napoleon proiecta „o confederație a Galilor, alcătuită din Olanda, Belgia, Luxemburg, statele riverane Rinului și Franța“: redobândirea frontierelor naturale nu prin cucerire, ci printr-o lentă acțiune economică și culturală.²⁸

Această propunere a avut aceeași soartă ca și precedentă. Lui Drouyn de Lhuys nu-i rămânea decât să tragă consecințele; la 1 septembrie 1866 a demisionat, plătind pentru nehotărârile suveranului său; în timpul războiului austro-prusian îi recomandase zadarnic să mobilizeze armata de-a lungul Rinului pentru a face presiuni asupra Prusiei; împăratul s-a hotărât să ceară compensații abia la sfârșitul ostilităților, fără să dispună de nici un atu, iar în cele din urmă, confruntat cu eșecul acestei tentative, n-avea altă soluție decât să se debaraseze de ministrul său. „Nefiind pregătit să intre în acțiune – îi explică Napoleon soției sale – nu-l putea urma pe Drouyn de Lhuys în politica lui de compensații.“ De vină era așadar politica ministrului său! Numai că împărăteasa nu s-a lăsat îmbrobodită. I-a făcut augustului ei soț o teribilă scenă... politică, una care oferă o analiză destul de pertinentă a greșelilor comise de Imperiu pe teatrul european:

²⁷ Despre cererile franceze de compensații după Sadowa, vezi corespondența diplomatică publicată în *Die Rheinpolitik*, vol. I și II.

²⁸ Ducele de Persigny, *Mémoires*, Paris, 1896, pp. 323–340.

„Împărăteasa a profitat de ocazie pentru a-l ruga pe împărat să-i explice în ce consta politica sa din ultimii ani. I-a spus că nu înțelege nimic din ea, sau poate doar că împăratul vrea cu tot dinadinsul să-și ridice în cap coaliția. I-a reamintit că la încheierea Războiului Crimeii se apropiase într-atât de Rusia încât o făcuse să viseze la o alianță de durată. A urmat chestiunea poloneză în care împăratul s-a lansat în chip extrem de nepotrivit și de steril, dar destul de hotărât pentru a strica irevocabil relațiile cu Rusia. După 1859, împăratul a dat mâna cu Austria pe de o parte, încurajând Italia pe de altă parte să-și continue cuceririle revoluționare. În sfârșit, recent, împăratul a refuzat să se angajeze alături de Austria care-i oferea compensații, acceptând însă rolul unei neutralități avantajoase doar pentru Prusia, fără să-și asigure nici un profit. După ce a ajutat Prusia să-și realizeze scopurile, în loc să treacă total de partea ei pentru a obține din alianța cu această nouă mare putere asigurarea viitoarei păci europene, a încercat timid să smulgă de la generozitatea prusiană fărâme de pradă care au fost refuzate aproape brutal, dar care au trezit susceptibilitățile Germaniei și au nemulțumit Berlinul. În fine, până și în Italia, în pofida slăbiciunilor sale extreme, împăratul a reușit să ridice împotriva lui opinia publică prin jumătăți de măsură și prin presiuni doar cât să nemulțumească guvernul și poporul.”²⁹

Interesant pasaj, într-adevăr. Numai că demnă de remarcat cu adevărat e proveniența lui: nu este extras dintr-un jurnal intim al împărătesei, ci de-a dreptul dintr-un raport diplomatic adresat Vienei de prințul Metternich. Firește, familia Metternich era o obișnuită a palatului Tuileries. Soția ambasadorului, Pauline Metternich, femeie plină

²⁹ Prințul Metternich către contele Mensdorff, 1 septembrie 1866, *Die Rheinpolitik*, vol. II, pp. 98–99.

de spirit și vioiciune, devenise prietenă apropiată a Eugeniei. Rămâne totuși greu de înțeles această nonșalantă divulgare a secretelor de stat către un diplomat străin. „Din fericire – continuă Metternich – ea a renunțat la descurajările de acum doi ani și se gândește la viitorul fiului său. Știe [...] că opinia publică din Franța îi este din ce în ce mai favorabilă. Armata îl adoră. [...] Majestatea Sa vrea să bată fierul cât e cald și luna viitoare va vizita regiunea Berry pentru a-și atrage de partea sa locuitorii din centrul Franței. Mi-a spus că, departe de a încerca să neutralizeze creșterea popularității sale, împăratul îi lasă mână liberă și-i acordă chiar sprijin, dar se pare că a devenit insensibil, cât privește persoana sa, la avertismentele opiniei publice.“

Încă de la 26 iulie 1866, în momentul când Austria își recunoștea înfrângerea, care era și pentru Franța o înfrângere, împărăteasa îl informa pe prințul Metternich că-i propusese împăratului să abdice și să-i încredințeze regența: „Vă asigur, a continuat Majestatea Sa, că ne îndreptăm spre căderea noastră și ar fi mai bine ca împăratul să *dispară subit*, măcar pentru o vreme.“³⁰

Pentru a înțelege aceste declarații surprinzătoare, trebuie amintit că împărăteasa era și o femeie neglijată și înșelată, augustul ei soț trecând de la o aventură erotică la alta; Eugenia se îndepărtase de împărat și întreaga ei speranță se îndrepta către prințul imperial (în vârstă de zece ani în 1866); se temea ca boala împăratului și comportamentul său din ce în ce mai nehotărât să nu sfârșescă prin a pune în pericol regimul însuși, ruinând astfel șansele tânărului prinț. Părea incapabilă să înțeleagă că

³⁰ Prințul Metternich către contele Mensdorff, 26 iulie 1866, *Die Rheinpolitik*, vol. I, p. 380.

acest bărbat bolnav și nehotărât era depozitarul unei legende și singurul garant al Imperiului, în timp ce ea, în ciuda iluziilor sale, nu reprezenta absolut nimic! Chiar și Metternich își făcea iluzii asupra capacității ei de a-l înlocui pe împărat. Conservatoare și catolică, fusese dintotdeauna o partizană a Austriei, spre deosebire de Napoleon III. Dar cum să atragi Austria în jocul francez, dezvăluind guvernului său slăbiciunile Franței, lipsa de consistență a politicii franceze? Era deja foarte grav faptul că Franța nu mai vorbea cu un singur glas.

Glasul împăratului se voia liniștitor. Asistat de Rouher și de Michel Chevalier, suveranul a redactat la 16 septembrie 1866 o circulară menită să calmeze o opinie publică pe bună dreptate îngrijorată. Nu există nici un motiv de îngrijorare, pretindea documentul, nu se petrecuse nimic de natură să aducă atingere intereselor franceze. Dispariția micilor state secundare și formarea marilor state naționale defineau un proces inevitabil, ba chiar de dorit, în vederea echilibrării puterii în creștere a Statelor Unite și a Rusiei. În orice caz, Franța rămânea în fruntea statelor europene; ea număra, împreună cu Algeria, 40 de milioane de locuitori, față de Confederația Germaniei de Nord – 29 de milioane, Germania de Sud – 8 milioane, Austria – 35 de milioane, Italia – 26 de milioane și Spania – 18 milioane. Problema Franței era de acum înainte aceea de a menține și eventual de a accentua această relativă superioritate, împiedicând statele Germaniei de Sud să se alipească la rândul lor Prusiei, și alipind în schimb Franței alte „state secundare“, respectiv Luxemburgul și Belgia, mai apropiate din punct de vedere cultural decât țările riverane Rinului.

Încă din august 1866, Benedetti, ambasadorul Franței la Berlin, lăsa să se întrevadă un interes special pentru

aceste două țări limitrofe. Bismarck n-a zis nu. Spre deosebire de Renania sau de Palatinat, ele nu făceau parte din domeniul german „inalienabil“. Ambasadorul a făcut eroarea de a scrie negru pe alb, la cererea prim-ministrului Prusiei, revendicările franceze. Acest proiect de tratat a fost dezvăluit de Bismarck la începutul războiului din 1870, punând Franța într-o situație neplăcută, mai ales față de Anglia, foarte preocupată de independența Belgiei. În 1867, s-au purtat negocieri complicate în vederea alipirii Luxemburgului la Franța; au eșuat în cele din urmă, sabotate de Bismarck, care și-a retras sprijinul pentru această soluție, lăsând chiar să plutească amenințarea unui război. Cu Belgia lucrurile erau și mai încurcate; ceea ce s-a putut constata în 1869, când încercarea unei societăți feroviare franceze, Compagnie de l'Est, de a obține controlul asupra unei societăți belgiene similare a provocat opoziția Bruxelles-ului; s-a auzit atunci zăgănit de arme între Franța și Belgia (acuzată de favorizarea intereselor prusiene). Presiunile britanice au determinat în cele din urmă Franța să renunțe la proiect. Dacă o banală afacere feroviară eșuase, anexarea propriu-zisă se dovedea cu atât mai problematică. Independența și neutralitatea Belgiei erau garantate de puterile europene; dispariția ei ar fi generat o criză de amploare, Franța riscând să ridice împotriva sa coaliția din 1815, pe care tocmai Napoleon III reușise s-o dezbine.³¹

Nu-i rămânea Franței decât să încerce o apropiere de Austria, ambele puteri având același interes de a stăvili Prusia. Dacă Austria reușea să preia conducerea unei

³¹ Relațiile franco-belgiene din timpul celui de-al Doilea Imperiu sunt schițate în cartea lui Jean-Léo, *Napoléon III et la Belgique*, Bruxelles, 2003.

Confederații a Germaniei de Sud, extinderea Prusiei putea fi oprită, iar spațiul germanic urma să fie divizat în două părți sensibil egale. Dar în 1867 Austria devine Austro-Ungharia, iar ungurii fac tot ce le stă în putință pentru ca monarhia bicefală să nu se angajeze prea mult în treburile germane (ceea ce ar fi întărit componenta germanică a imperiului). Aceste evoluții au un efect foarte diferit asupra împăratului și asupra vărului său. Napoleon III, indolent dar lucid, și prin urmare mai degrabă fatalist, lasă lucrurile să curgă; prințul Napoleon, în schimb, agitat și fantast, găsește că această conjunctură i se potrivește de minune; ca întotdeauna, croiește planuri peste planuri. Să-l ascultăm din nou pe Metternich: „Walewski a venit să-mi vorbească despre călătoria prințului Napoleon și afirmă că acesta are un plan de care nu vom întârzia să ne dăm seama. Acest plan constă în menținerea păcii printr-o alianță strânsă între Franța, Austria și Italia. Dacă pacea ar fi imposibil de menținut pe termen lung, am declanșa război ridicând Polonia și pecetluind victoria prin *ideea poloneză realizată*, extinderea noastră până la gurile Dunării [din nou România ca monedă de schimb!], Roma revenind Italiei, iar Belgia revenind Franței. Împăratul ar fi consimțit ca prințul să lucreze în această direcție pe propriul său risc și pe *proprie răspundere*, rezervându-și dreptul de a-l dezavua sau de a-l aproba potrivit împrejurărilor.”³²

Cauza principală a acestei nehotărâri, ba chiar a acestei neputințe, consta în nepregătirea militară a Franței. Napoleon III, bun cunoscător al domeniului, nu-și făcea nici un fel de iluzii. „Cea dintâi armată din Europa” rămăsese o amintire. În 1866, Prusia, cu cei 22 de milioane de locuitori ai săi, avea sub arme 700 000 de oameni; în același

³² Prințul Metternich către baronul Beust, 18 iunie 1868, *Die Rheinpolitik*, vol. III, pp. 7–8.

an, armata franceză dispunea de un efectiv de 385 000 de oameni, din care aproape 100 000 se aflau în Algeria, în Mexic sau la Roma.³³ Bătălia de la Sadowa l-a determinat pe împărat să ia în calcul o reformă profundă a sistemului militar. S-a creat o comisie, sub președinția sa, care a înaintat un proiect capabil să sporească efectivele armatei la aproape 900 000 de oameni. Era vorba de renunțarea la recrutarea prin tragere la sorți, care scutea o parte a tinerilor francezi de orice obligații militare. Astfel, serviciul militar devenea obligatoriu, fie în armata activă, fie în garda națională mobilă. Opinia publică n-a fost deloc încântată; francezilor li se cerea un sacrificiu (cel puțin acelor care aveau șansa să tragă la sorți un număr norocos sau care aveau mijloacele să plătească pentru a fi înlocuiți). Politicienii au trebuit să țină seama de starea de spirit a alegătorilor. La rândul lor, ofițerii preferau o armată de profesioniști unei națiuni sub arme. Burghezia se temea de garda mobilă, alcătuită din elemente din popor care nu-i prea inspirau încredere... Și așa mai departe. Proiectul a căzut. Napoleon s-a gândit o clipă să dizolve Camera, dar, sub influența lui Rouher, a renunțat la această lovitură de forță. A fost adoptată o lege mai blândă (care păstra tragerea la sorți și înlocuirea). Împăratul a cedat în fața voinței majorității francezilor. Cu toate astea, scrie Louis Girard, el „percepuse cel mai clar primejdia și remediul. Faptul că a eșuat în proiectul său e semnificativ. El, care schimbase atâtea lucruri în Franța, n-a reușit să reformeze instituția militară“.³⁴

Al Doilea Imperiu se apropia de sfârșit. Opinia publică și elita politică contau mult mai mult decât în timpul regimului autoritar. Iar împăratul, din ce în ce mai puțin.

³³ Louis Girard, *op. cit.*, p. 402.

³⁴ *Ibidem*, p. 405.

Istoricii sunt împărțiți cu privire la impactul politic al bolii lui Napoleon III. Pentru unii, ea ar explica agravarea stării sale de nehotărâre. Lucru posibil, până la un punct; dar explicația esențială nu e aceasta. Împăratul era ezitant și fatalist din fire. Nu el, ci cursul evenimentelor se schimbă. Șansa, care-l ajutase enorm, nu mai era de partea lui.

1867: gloria și eșecurile se amestecă; e faza de zenit și începutul sfârșitului. În aprilie, într-un Paris care-și etalează noua înfățișare, își deschide porțile Expoziția Universală (sub „președinția“ prințului în vârstă de 11 ani; succesiunea e deci asigurată!). Spectacolul este impresionant; Imperiul se poate mândri cu mari realizări economice și tehnologice. Suveranii Europei, prinți, regi și împărați vin în pelerinaj în „centrul lumii“. Vin toți grămadă; „vom fi nevoiți să-i culcăm câte doi în același în pat“, glumește Mérimée. În toiul serbării însă, cade ca un trăsnet din senin știrea execuției împăratului Maximilian în Mexic, final tragic al „marelui proiect“ al lui Napoleon III. În plus, rezultatele diplomatice ale întâlnirilor prilejuite de Expoziție sunt ca și nule; beneficiind aparent de strânse legături, Franța rămâne periculos de izolată. Iar tunul prusian se poate vedea deja: ultimul său model reprezintă unul din punctele de atracție ale Expoziției.

1870

Irezistibil, Franța se îndreaptă spre război. După Sadowa, în țară crescuse un puternic sentiment antiprusian. Senzația (pe deplin justificată!) era că Franța se lăsase trasă pe sfoară de politica lui Bismarck. Data viitoare însă, n-o să mai meargă! Vreme de secole, Franța fusese, incontestabil, cea mai mare putere europeană: statul cel mai

întins, cel mai populat, cel mai bogat și înzestrat cu cea mai bună armată... După o scurtă perioadă de cădere, în urma înfrângerii din 1814–1815, revenise, sub Napoleon III, în vârful ierarhiei. Și, dintr-odată, poziția îi era amenințată de Prusia. Chiar și fără război, Prusia putea deja să-i ia locul ca primă putere: pur și simplu realizând unificarea completă a Germaniei (care nu era decât o chestiune de timp) și mizând pe dinamica sa demografică și economică superioară, ca și pe organizarea sa militară mult mai performantă. Fără război, Franța pierdea cu certitudine. Îi rămânea alternativa războiului, firește riscantă, dar care-i oferea teoretic o șansă de reușită. Mulți francezi, inclusiv responsabili militari, continuau să considere armata franceză mai eficace decât toate celelalte armate. O victorie pe câmpul de luptă ar fi pus capăt progreselor Prusiei și ar fi confirmat preponderența franceză.

Interpretarea franceză tradițională a războiului din 1870 insistă asupra responsabilității Prusiei și a lui Bismarck în mod special. Nu încapă îndoială că, în momentul crizei, Bismarck luase deja hotărârea de a declanșa războiul, după o perioadă de ezitări; tactica lui consta în a pune izbucnirea conflictului în spinarea francezilor. Oricum, nu credea că Franța ar fi acceptat, în mod pașnic, alipirea statelor germane de sud la o Confederație germană dominată de Prusia; pe de altă parte, se gândea că un război împotriva Franței ar întări sentimentul național german, grăbind astfel unificarea. În ce-i privește, Napoleon III și guvernul său ar fi putut evita războiul refuzând să intre în jocul adversarului lor prusian; cu toate astea, au optat pentru înfruntare. Franța și Prusia poartă responsabilități aproape egale. E ca și cum, pierzându-și speranța de a găsi o rezolvare pașnică, cele două puteri au ales de comun acord să lase armele să vorbească. Prévost-Paradol

a remarcat cu luciditate caracterul inexorabil al angrenajului războinic. „În pofida voinței oamenilor – scria el în 1868 –, lucrurile se îndreaptă spre război. Motivul e foarte simplu: e aproape imposibil ca Prusia, în ciuda prudenței sale, să nu mai facă un pas către înghițirea Germaniei, și este imposibil ca guvernul francez, în ciuda răbdării sale, să asiste la această nouă mișcare fără să tragă spada.”³⁵

Candidatura unui Hohenzollern (din ramura Sigmaringen) la coroana Spaniei a oferit pretextul. Era vorba de Leopold, frate al prințului Carol pe care bunăvoința lui Napoleon III îl propulsase pe tronul României, exact înainte de Sadowa; dar după Sadowa, Carol era deja privit ca un potențial adversar al Franței; cu atât mai mult nu se punea problema să i se permită lui Leopold să se instaleze la Madrid. De data aceasta, atitudinea lui Napoleon III și a miniștrilor săi a fost fără echivoc: ori retragerea candidaturii, ori război. Hohenzollernii au cedat, iar candidatura a fost retrasă. În fine, un succes politic după atâtea eșecuri! „E cea mai frumoasă victorie diplomatică pe care am văzut-o în viața mea“, a exclamat Guizot. Dar nu suficient de frumoasă, se pare, pentru a șterge toate umilințele suferite din partea Prusiei de ani și ani de zile. Era nevoie de ceva mai mult pentru a satisface orgoliul francezilor. În această privință, Napoleon III a cedat în fața argumentelor grupului „ultra“, în rândul căruia figurau în principal împărăteasa și ducele de Gramont, ministrul Afacerilor Străine, fost ambasador la Viena, proaustriac și antiprusian; hotărârea, luată în „cadru restrâns“ de Napoleon, Eugenia și Gramont, a fost de a-i cere regelui Wilhelm garanții pentru viitor, Prusia angajându-se să renunțe pentru totdeauna la candidatura unui Hohenzollern. Lucru

³⁵ Prévost-Paradol, *La France nouvelle*, Paris, 1868, p. 386.

inutil și jignitor. Benedetti, ambasadorul Franței la Berlin, l-a abordat în legătură cu acest subiect pe regele Wilhelm aflat în stațiunea balneară Ems; replica regelui a avut două puncte: nu era nici un angajament de luat, iar afacerea era definitiv încheiată; după care a refuzat o nouă audiență cerută de ambasador. Relatarea acestei întrevederi, comunicată de rege primului său ministru, a fost publicată de Bismarck, într-o versiune „aranjată“, jignitoare pentru orgoliul francez: faimoasa depeșă de la Ems. Din ea reieșea că la cererea lui Benedetti ca regele să se angajeze să nu-și dea niciodată consimțământul dacă Hohenzollernii ar reveni asupra candidaturii lor, regele „a refuzat să-l mai primească pe ambasadorul francez și i-a transmis prin aghiotantul de serviciu că M.S. nu mai avea nimic să-i comunice“.³⁶

Era tocmai acel *casus belli* pe care-l căuta Bismarck, dar pe care-l aștepta și Franța: venise în sfârșit momentul să pedepsească insolența prusiană și să recupereze terenul pierdut în politica europeană. Ar fi exagerat să vorbim în absolut despre o „presiune a opiniei publice“ (opinia, cum spunea Pierre Bourdieu, „nu există“; ea este fragmentată, influențabilă și variabilă). În acest caz, opinia „belicistă“ era esențialmente pariziană, și fără nici o îndoială, privea doar o minoritate de parizieni. Dar ponderea contează mai mult decât numărul; în situații cruciale, cursul evenimentelor este influențat de minoritățile active. Presiunea străzii s-a dovedit a fi puternică; ca și presiunea mediatică: ziare precum *Le Pays* al lui Granier de Casagnac sau *La Liberté* al lui Emile de Girardin îndemneau

³⁶ Ambasador la Berlin din 1864 până în 1870, contele Vincent Benedetti și-a publicat memoriile (cu propria lui versiune despre faptele controversate) sub titlul *Ma mission en Prusse*, Paris, 1871.

la război și cereau, încă o dată, ca Rinul să devină hotarul răsăritean al Franței.

În această atmosferă încinsă la maximum, doi oameni își păstrau intactă luciditatea. Unul era Adolphe Thiers care s-a opus categoric războiului; bătrânul om politic a încercat zadarnic să explice Corpului legiuitor că atunci când „ai satisfacție pe fond, nu te bați pe o chestiune de formă”; a fost huiduit și, firește, etichetat drept „prusian”.³⁷ Celălalt era Napoleon III însuși. Încă o dată, acest „visător” s-a dovedit mai lucid decât miniștrii și generalii săi. Știa că Franța nu e pregătită de război. El n-ar fi fost niciodată capabil să rostească tâmpenia spusă de Emile Ollivier, care a avut prostul gust să declare că el și colegii săi din guvern acceptă războiul „cu inima ușoară”. N-a fost văzut nici ambalându-se ca împărăteasa care, în fața „confidentului” ei, prințul Metternich, nu și-a ascuns satisfacția: „Am găsit-o pe împărăteasă atât de montată în favoarea războiului că nu m-am putut abține să n-o tachinez un pic. [...] Împărăteasa a întinerit cu zece ani la gândul unui triumf politic sau la cel al războiului.”³⁸ Nu cu „inima ușoară”, ci cu „inima strânsă” a tăiat împăratul nodul gordian, acceptând războiul. A trebuit să țină seama de presiunile exercitate asupra lui din toate părțile: clasa politică, presa, strada... Mai presus de toate însă, știa că fără un succes clar își pierdea întreg prestigiul. Cedase deja prea mult. Constituirea, chiar și fără război, a Imperiului German ar fi sunat sfârșitul propriului său Imperiu. Alternativa era să câștige... sau să sfârșească o dată pentru totdeauna. Ludovic Napoleon crezuse întotdeauna în destin. Se lăsa încă o dată pe mâna acestui stăpân implacabil. Era o tragedie, în sensul antic al cuvântului.

³⁷ Pierre Milza, *op. cit.*, p. 583.

³⁸ Prințul Metternich către contele Beust, 8 iulie 1870, *Die Rheinpolitik*, vol. III, pp. 401–402.

Bolnav și neîncrezător, s-a pus în fruntea armatei sale. Prezența lui a devenit fantomatică. Practic, nu mai exercita nici o putere, nici pe teatrul de operațiuni, nici la Paris, unde împărăteasa își asumase regența. Înainte de Sedan, înainte de 4 septembrie, domnia sa luase deja sfârșit. După primele înfrângeri, împărăteasa i-a interzis să se întoarcă la Paris; ar fi fost totuși rațional să se procedeze la o repliere pentru a apăra capitala (mișcare ce ar fi evitat capitulările de la Sedan și Metz). „S-ar spune aici – îi scria Eugenia lui Napoleon – că părăsești armata fiindcă fugi de primejdie.“ După toate aparențele, se gândea că, în lipsa victoriei, o moarte eroică ar fi de o mie de ori preferabilă unei retrageri fără glorie; erau în joc soarta Imperiului și a fiului său. „Nu mă pot întoarce la Paris – îi mărturisea împăratul prințului Napoleon. Împărăteasa mi-a răspuns că situația mea ar fi intolerabilă. [...] Adevărul e că sunt alungat. Nu sunt dorit în armată, nu sunt dorit nici la Paris.“³⁹

Ce decădere! Și totuși, Imperiul era creația lui, iar toți acei bărbați și acele femei îi datorau lui totul. Salvarea Imperiului fără Napoleon III era o pură iluzie. Imperiul era el. Fără el, nu rămânea nimic în picioare. La Sedan, înfruntând focul inamic, a căutat cu îndârjire glonțul salvator. Destinul i l-a refuzat. A luat atunci ultima sa hotărâre de împărat și de comandant suprem al armatei. A ordonat încetarea luptelor: cu riscul de a fi acuzat de lășitate, a pus capăt masacrului. Oricum, bătălia era pierdută; așa, măcar au fost cruțate mii de vieți.

În plus față de inferioritatea militară, Franța a fost afectată și de eșecul total al politicii sale de alianțe. Unde era prietenia Rusiei care ar fi făcut minuni în 1870? O demonstrație de forță la granițele Prusiei i-ar fi înghețat acesteia

³⁹ Louis Girard, *op. cit.*, p. 480.

elanul războinic. Dar Rusia, mai ales după criza poloneză, se îndepărtase de Franța, apropiindu-se de adversarul ei. Unde era alianța cu Anglia, gândită de Napoleon III drept piatra unghiulară a politicii sale internaționale? Apropierea franco-rusă, și ea efemeră, afectase deja această alianță, dar și mai mult o afectase strategia „compensațiilor”; către 1870, britanicii socoteau expansionismul francez mai îngrijorător decât ambițiile prusiene, ceea ce, în lumina evoluțiilor ulterioare, s-a dovedit a fi o apreciere eronată; încă de atunci nu Franța, ci Prusia și, în perspectivă, Reich-ul german puneau în pericol echilibrul european, cel puțin așa cum îl concepeau britanicii. Nu rămâneau drept aliați potențiali decât Austria și Italia. Dar toți actorii europeni învățaseră să nu-i mai acorde încredere lui Napoleon III. Prea servise una caldă, una rece în privința relațiilor franco-austriece! În Italia, exista un curent favorabil Franței, potrivit căruia țara trebuia să „plătească” pentru sprijinul acordat de Franța unificării, dar și un curent antifrancez (și proprusian) care nu aprecia comportamentul Franței în chestiunea italiană. În plus, din rațiuni de politică internă, dar ținând totodată și de onoarea Franței (nu puteai „să-ți aperi onoarea pe Rin și s-o sacrifici pe Tibru”), împăratul și-a menținut angajamentul făcut papei și refuzul de a ceda Roma regatului Italiei. Firește, Austria și Italia au rămas în expectativă, condiționând o eventuală intervenție de partea Franței de un rezultat favorabil al primelor operațiuni. Erau gata să „ajute” o Franță victorioasă, dar mai puțin gata să sară în ajutorul unei Franțe aflate în dificultate.

În 1870, Franța s-a aflat singură, în fața unui adversar mai puternic.

*Mediterrana: un lac „aproape francez“
sau „aproape britanic“?*

Rămân de examinat diferitele regiuni ale lumii în care cel de-al Doilea Imperiu intenționa să-și facă simțite prezența și influența. Aproape pretutindeni rezultatele sunt amestecate.

În Mediterana, acest „lac aproape francez“, Franța își întărește anumite poziții, rămânând însă departe de preponderența visată de Napoleon III. Progresele sunt contrabalansate de rezistențe și blocaje. Îndeosebi, „aliații“ britanici se dovedesc foarte atenți să-și păstreze prerogativele; și pentru ei Mediterana este un „lac aproape britanic“.

Nu vom reveni asupra cazului Italiei, componentă centrală a sistemului mediteraneean, apropiată de Franța, dar care scapă deja de protectoarea sa, profilându-se ca viitoare concurentă. Cât privește Spania, Napoleon III a încercat, de-a lungul întregii sale domnii, s-o apropie de Franța: cu un succes relativ. Frații Pereire au deschis un „Credit mobilier“ la Madrid și au ajuns să controleze ramuri întregi ale economiei spaniole; tot lor li se datorează crearea rețelei spaniole de căi ferate. Linia Paris-Madrid a fost inaugurată în 1864 (ocazie de a celebra încă o dată „dispariția“ Pirineilor!). O idee stranie și constantă a lui Napoleon III a fost aceea de a îndemna Spania și Portugalia să se unească într-un singur stat; faptul că cele două națiuni nu se iubeau peste măsură nu părea să-l incomodeze; i-a expus metoda sa prințului Albert al Marii Britanii: „Portughezilor le voi spune: «Vă dau Spania», iar spaniolilor le voi spune: «Vă dau Portugalia».“⁴⁰ Era opusul strategiei sale din Italia unde, tot în dezacord cu

⁴⁰ William Smith, „Espagne et Portugal“, *Dictionnaire du Second Empire*, pp. 498–502.

sentimentul național, a încercat să frâneze unificarea. O Italie puternică i se părea mai amenințătoare decât un mare regat iberic? Proiectul nu s-a realizat, iar Spania s-a arătat destul de prudentă față de inițiativele împăratului (inclusiv în Mexic); interesul deosebit pe care-l purta acestei țări (care în plus era patria împărătesei) pune într-o lumină și mai clară refuzul său de a accepta, în 1870, ingerința Prusiei.

Componenta principală a Mediteranei franceze era însă Algeria, situată exact în fața Franței. Cucerirea ei putea fi socotită încheiată, deși mai rămâneau enclave de rezistență, răzmerițe periodice impunând intervenția armatei. Dar Franța nu știa cum să trateze această colonie; în gestionarea treburilor algeriene, al Doilea Imperiu a făcut dovada ezitărilor sale obișnuite. S-a trecut de la un guvern militar la unul civil, și din nou la un guvern militar, pentru a se iniția spre sfârșitul Imperiului întoarcerea la guvernul civil. Într-o primă fază, coloniștii au fost net favorizați, mai cu seamă prin practica așa-numitelor „cantonări“, adică dislocarea indigenilor și atribuirea pământurilor lor către europeni. Numărul coloniștilor a crescut rapid, de la 131 000 (din care 66 000 francezi) în 1851, la 193 000 (din care 107 000 francezi) în 1860.⁴¹ Acest ultim an a înregistrat o cotitură: e momentul în care împăratul a hotărât să-i trateze pe indigeni pe picior de egalitate cu imigranții veniți din Europa și să facă din Algeria un fel de regat arab asociat Franței. Indigenii trebuiau să rămână „stăpâni inmutabili ai pământului lor“⁴², într-un sistem de diviziune a muncii cu europenii. Au urmat hotărâri ale Senatului și decrete în favoarea populației locale și în

⁴¹ Jean Martin, „Algérie“, *Dictionnaire du Second Empire*, p. 30.

⁴² „Lettre de l'Empereur au gouverneur de l'Algérie“, 6 februarie 1863, *La politique impériale*, p. 393.

defavoarea coloniștilor. Algerienii au primit anumite drepturi civile și politice (acces la funcțiile administrative și la gradele militare, drept de vot și dreptul de a fi aleși la alegeri locale). S-a procedat mai ales la limitarea – și circumscrierea la litoral – a teritoriului susceptibil de a fi colonizat, ca o aplicare a lozincii lansate de împărat: „trebuie cantonați europenii, nu indigenii“.

Această nouă politică funciară a stopat colonizarea agricolă. Numărul de coloniști a continuat să crească, dar mai cu seamă pe seama excedentului de nașteri. În 1872, erau 245 000 (din care 130 000 francezi), în raport cu o populație indigenă estimată la circa 2,5 milioane. Concesiile făcute indigenilor au nutrit puternica antipatie a coloniștilor față de Imperiu. Mai rămânea însă un lung drum de parcurs până la „regatul arab“, sau măcar la o adevărată egalitate a celor două comunități. De la un moment dat, împăratul bate în retragere sau, în orice caz, lasă lucrurile să se desfășoare de la sine. O comisie înființată în 1869 în vederea reglementării administrației algeriene acționează mai degrabă într-un sens favorabil coloniștilor. În martie 1870, mai multe măsuri „proarabe“ (între care crearea a trei departamente indigene pe lângă cele trei departamente civile) au fost respinse de Corpul legislativ. S-a vorbit atunci despre un „Waterloo al regatului arab“.⁴³ Prăbușirea Imperiului a dus la abandonarea definitivă a proiectului. Ca de atâtea ori, Napoleon III văzuse departe. Ca aproape întotdeauna, s-a mulțumit cu jumătăți de măsură. Nici „regat arab“, nici colonie de imigrare sută la sută, nici societate multiculturală întemeiată pe egalitate civilă și politică, Algeria rămânea într-o situație ambiguă care

⁴³ Despre politica algeriană a lui Napoleon III, Daniel Rivet, *op. cit.*

a dus la perpetuarea resentimentelor și tensiunilor între cele două comunități.

Mai departe pe litoralul mediteraneean, Egiptul se prezenta ca un partener prețios al Franței, care îl ajutase deja pe Mehmet Ali (1805–1849) în eforturile sale de modernizare și în încercarea infructuoasă de a-și spori p^osesiunile și influența în dauna sultanului. Construirea Canalului Suez a întărit prezența franceză. Napoleon III avea toate motivele să considere Egiptul drept o poziție câștigată.

Expediția din Siria din 1860–1861 lămurește ambițiile, ca și limitele politicii mediteraneene a Franței. Expediția urmărea să-i protejeze pe creștinii maroniți din Liban, victime ale masacrelor săvârșite de musulmanii druzi. La asta se adăugau și interese economice: Franța importa din regiune mari cantități de mătase necesare industriei sale textile. Una peste alta, se spera că intervenția va deschide calea pentru o influență franceză mai consistentă. Acțiunea nu ținea însă seama de Anglia care intenționa să țină Franța la respect, pretutindeni unde apetiturile sale riscau să întrecă un pic măsura, și mai ales atunci când prerogativele sultanului, marele protejat al Majestății Sale Britanice, păreau amenințate. „Nu vrem să creăm în Orient un nou stat pontifical și să dăm Franței un nou pretext pentru o ocupație pe termen nedefinit“, preciza lordul Russel, ministrul britanic al Afacerilor Străine.⁴⁴ Franța a fost silită să accepte un mandat de ocupație limitat la șase luni; corpul său expediționar – șase mii de oameni – a pornit la drum în septembrie 1860 și, după o prelungire a termenului inițial, a părăsit regiunea în iunie 1861. Sultanul

⁴⁴ Jean Ganiage, „Expédition de Syrie“, *Dictionnaire du Second Empire*, p. 1231. Despre interesele economice în Siria: Marcel Emerit, „La crise syrienne et l'expansion économique française en 1860“, *Revue historique*, aprilie–iunie 1952, pp. 211–232.

a trebuit să accepte crearea unei regiuni autonome a Muntelui Liban, sub autoritatea unui guvernator creștin. Astfel, criza era reglementată în avantajul libanezilor creștini, dar Franța va trebui să aștepte până după Primul Război Mondial pentru a institui în fine un protectorat asupra Siriei și Libanului. În aceste condiții, „regatul arab” „făgăduit” lui Abd El Kader a rămas în stadiul de proiect sau, mai bine zis, de utopie pur și simplu.

Cu toate astea, împăratul nu-și pierdea speranța că într-o bună zi va fi martor la nașterea marelui imperiu franco-arab. Tocmai scria la istoria lui Iuliu Cezar, ceea ce-l îndemna să mediteze asupra precedentului imperial roman. Roma și-a câștigat măreția fiindcă a reușit să reunească și să civilizeze popoarele. Pentru Franța, era un exemplu de urmat. Spre deosebire de coloniștii europeni, Napoleon III nu voia să-i alunge pe arabi, dar nici nu le propunea o dezvoltare independentă. În viziunea sa, individualitatea arabilor și integrarea lor în sânul civilizației franceze se combinau într-un mod destul de contradictoriu. Într-o „Proclamație către poporul arab”, datată 5 mai 1865, el schița o paralelă istorică explicită: „Ca și voi, acum două mii de ani, strămoșii noștri au rezistat și ei cu vitejie unei invazii străine, și tocmai din înfrângere a pornit renașterea lor. Galii învinși s-au asimilat romanilor învingători, și din unirea forțată a virtuților contrarii ale celor două civilizații opuse s-a născut, cu timpul, această naționalitate franceză care, la rândul ei, și-a răspândit ideile în lumea întreagă. Cine știe dacă într-o bună zi rasa arabă, renăscută și unită cu rasa franceză, nu-și va regăsi o puternică individualitate, asemănătoare celei care, vreme de secole, a făcut-o stăpână pe țărmul meridional al Mediteranei?”⁴⁵ Ei, da: francezii și

⁴⁵ „Proclamation de l'Empereur au peuple arabe”, 5 mai 1865, *La politique impériale*, p. 437–438.

arabii împreună (arabi „francizați“ după modelul vechilor gali „romanizați“) vor întemeia, pe urmele romanilor, un nou imperiu mediteraneean.

Departa de amploarea acestor visuri, prezența franceză în Mediterana a sporit totuși, chiar considerabil, în timpul celui de-al Doilea Imperiu. Pavilionul naval francez se vede din ce în ce mai des. Înființate în 1851, Mesageriile maritime (devenite Mesageriile imperiale) deschid linii de navigație către Malta, Constantinopol și Alexandria, apoi către Grecia, Algeria și Tunisia: 16 pacheboturi în 1851, 58 deja în 1858.

O statistică globală a comerțului mediteraneean poate da o idee despre ponderea comparativă a Franței și a celorlalte puteri, în principal Marea Britanie.⁴⁶

Italia se afla categoric în zona comercială franceză; în 1864, în statisticile comerțului exterior italian, Franța figura cu 517 milioane de franci, urmată la distanță destul de mare de Anglia, cu 303 milioane și Austria, cu 247 de milioane. Pentru Franța, comerțul cu Italia reprezintă, în perioada 1857–1866, 8,4% din total, depășit doar de Marea Britanie și la egalitate cu Belgia.

În mod curios, ponderea Spaniei în comerțul francez tinde să scadă, în ciuda puternicei implantări economice și financiare franceze la sud de Pirinei; de la peste 6% înainte de 1848, aceasta scade la 4,4% între 1857 și 1866, și la 3% în 1869; Franța, care era primul partener al Spaniei, e nevoită să împartă de acum înainte această poziție cu Marea Britanie, care înregistrează uneori un ușor avantaj. În Portugalia, prezența franceză era „tradițional“ slabă, Anglia dominând complet comerțul acestei țări.

⁴⁶ Statisticile care urmează sunt extrase din *Annuaire de l'économie politique et de la statistique*, diferiți ani din perioada 1852–1872, și din lucrarea lui Maurice Block, *Statistique de la France*, vol. II, Paris, 1875.

Pe celălalt țărm al Mediteranei, Marocul se afla și el în zona comercială britanică (în 1867, comerțul acestei țări cu Anglia se cifra la 26 de milioane de franci; cu Franța, la 10,5 milioane). În schimb, în Tunisia, comerțul francez era deja preponderent (12 milioane de franci pentru portul Tunis în 1867, față de Italia – 5 milioane, și Anglia – 5 milioane). Franța trata deja Tunisia ca pe o zonă de influență care-i aparținea, pregătind terenul pentru instituirea ulterioară a protectoratului (în 1881).

În Egipt, Franța ocupa locul al doilea, după Marea Britanie, la egalitate cu Turcia. De remarcat creșterea foarte rapidă a comerțului francez cu această țară: o medie anuală de 9,8 milioane de franci pentru intervalul 1837–1846; 19,5 milioane între 1847 și 1856; 70,5 milioane între 1857 și 1866. Sub toate aspectele, Egiptul se prezenta ca o piesă esențială în sistemul mediteraneean al celui de-al Doilea Imperiu.

Relațiile comerciale cu Imperiul Otoman erau și ele în creștere: 2,2% din totalul comerțului francez între 1827 și 1836; 2,5% între 1837 și 1846; 3,4% între 1847 și 1856; 3,7% între 1857 și 1866, cu o medie anuală de 171 milioane de franci. Franța ocupa poziția a doua după Marea Britanie care rămânea, din punct de vedere economic și politic, „violeta întâi” la Constantinopol.

În schimb, în Balcani, pozițiile economice franceze erau departe de a fi strălucite. Grecia se afla fundamental în sfera britanică: în 1859, comerțul său cu Marea Britanie se cifra la 19 milioane de franci, cu Turcia, la 13 milioane, iar cu Franța, la 9 milioane, la egalitate cu Austria.

Nici măcar în Principatele Dunărene (România), puternica influență politică franceză nu se asocia cu o prezență economică pe măsură. Între miile de vapoare care treceau pe Dunăre, nu se numărau decât câteva nave franceze.

În ce privește comerțul, Franța era depășită de Turcia, Austria și Marea Britanie.

Fără a fi singurul indicator, cifrele privitoare la comerț scot în evidență rezultate amestecate. Franța se instalează solid în anumite locuri, dar nu reușește de fiecare dată să-și sprijine proiectele politice printr-o prezență economică suficient de puternică. Ca peste tot în lume, englezii sunt concurenți redutabili. În orice caz, suntem departe de Mediterana franceză! Franța va sfârși prin a se impune în Maghreb, dar va fi înlocuită în Egipt de britanici. Ca o ironie, Canalul Suez – operă a Franței, realizată în pofida opoziției britanicilor și menită să consolideze prezența franceză în acest colț strategic al Mediteranei – a fost cel care a determinat Londra să se instaleze durabil în Egipt, tocmai pentru a supraveghea această cale de navigație socotită vitală pentru interesele sale economice și geopolitice (protectoratul britanic a fost instituit *de facto* în 1882). A eșuat de asemenea parteneriatul franco-arab încercat de Napoleon III; s-a dovedit că este imposibil să se combine dominația colonială cu emanciparea popoarelor colonizate și să se cultive individualitatea acestora din urmă impunând în același timp normele civilizației franceze.

Americile: Franța față în față cu Statele Unite

În imaginarul celui de-al Doilea Imperiu, America latină ocupa un loc de prim rang. Rămânea de văzut dacă influența reală a Franței se putea ridica la același nivel. Napoleon III nu voia să audă de doctrina Monroe. El dorea să traseze o linie despărțitoare fermă între jumătatea anglo-saxonă a Lumii Noi și jumătatea sa latină; vocația acesteia din urmă era apropierea de națiunile surori din

Europa, Spania și Portugalia, desigur, dar mai ales Franța, cea mai mare și cea mai puternică dintre țările latine.

Istoria a reținut mai ales aventura mexicană. Dar ea nu trebuie scoasă din context. Obiectivul Franței era stabilirea unor relații mai strânse cu ansamblul Americii latine. Brazilia atrăgea deja privirile: țară foarte întinsă, stabilă politic (spre deosebire de alte țări din regiune) sub lunga domnie a lui Pedro II (1831–1889), slab populată (sub 10 milioane de locuitori la recensământul din 1872) și plină de resurse care așteptau să fie exploatare. Într-o carte intitulată *France et Brésil*, S. Dutot, membru al Societății de geografie, recomanda angajarea masivă a Franței în opera de defrișare și dezvoltare comercială și industrială a acestui imens teritoriu. Autorul mergea și mai departe, închipuind o imigrație franceză de amploare, estimată pentru început la o medie anuală de zece mii de persoane.⁴⁷ Se deschidea perspectiva francizării Braziliei! (Dar de unde să scoți atâția emigranți? În 1872, Brazilia avea abia 6 000 de locuitori de origine franceză!)

Relațiile comerciale se dezvoltau însă în chip favorabil. Ponderea Braziliei în ansamblul comerțului francez crescuse de la 1,6% între 1837 și 1846, la 1,9% între 1847 și 1856, și la 2,6% între 1857 și 1866. Franța ocupa locul al treilea după Marea Britanie și Statele Unite, trecând chiar în 1865 pe locul al doilea, înaintea Statelor Unite, ca urmare a Războiului de Secesiune; în 1854–1855, ea figura cu 54 de milioane de franci (Marea Britanie – 224, Statele Unite – 92), pentru a atinge în 1865, 135 de milioane (Marea Britanie – 398, Statele Unite – 110).

O creștere rapidă a comerțului francez se înregistrează și cu Argentina, unde Franța ocupa locul întâi, depășind

⁴⁷ S. Dutot, *France et Brésil*, Paris, 1857, în special paginile 102, 150 și 256–258.

Marea Britanie (în portul Buenos Aires, care concentra grosul comerțului argentinian, Franța înregistra 19 milioane de pesos în 1869, Marea Britanie – 13, iar Belgia – 8,5).

Proiectele Franței nu se limitau însă la simpla dezvoltare a schimburilor, ci se înscriau într-o viziune geopolitică globală. Ajungem astfel la esența problemei. În 1861 izbucnește Războiul de Secesiune. Excelent prilej pentru Napoleon III care miza pe separarea definitivă a statelor din Sud. Franța avea relații comerciale importante cu Statele Unite (14,8% din ansamblul schimburilor sale între 1847 și 1856), orientate însă mai ales spre sudul Uniunii, principal furnizor al industriei franceze a bumbacului (93% din materia primă importată de Franța în 1860: 114 000 de tone de bumbac; Egiptul, al doilea furnizor, se afla mult în urmă, cu 3 300 de tone); cea mai mare parte a exporturilor franceze: textile, vinuri, produse manufacturate, mergea și ea către Sud.⁴⁸ Separarea statelor din Sud ar fi favorizat din punct de vedere economic Franța, blocând totodată expansiunea americană în direcția Americii latine, susținută mai ales de dinamismul Nordului. Oricum, Sudul urma să se arate mai maleabil, nedispunând de potențialul economic și uman al statelor din Nord.

În același moment, se agrava un diferend financiar cu Mexicul. Președintele Benito Juarez decide în 1861 să suspende pentru doi ani plata datoriei externe, ceea ce determină o demonstrație de forță din partea celor trei puteri interesate: Franța, Spania și Marea Britanie. 6 000 de spanioli debarcă la Veracruz, urmați de 2 500 de francezi și 700 de britanici. La început a fost vorba doar de o operațiune de „poliție internațională“. Dar conjunctura

⁴⁸ Claude Fohlen, „Etats-Unis“, *Dictionnaire du Second Empire*, pp. 503–506; vezi de asemenea, de același istoric, *L'Industrie textile au temps du Second Empire*, Paris, 1956.

era prea favorabilă pentru ca Napoleon III s-o lase să-și scape (mai ales că Statele Unite, prinse în propriul lor conflict, nu puteau interveni); el voia să profite de această conjunctură ca să schimbe raporturile de forță pe continentul american. Mexicul trebuia stabilizat, atașat la politica Franței, blocând astfel pentru totdeauna calea nord-americanilor către America latină. Armata franceză și-a sporit efectivele la 30 000 de oameni, în timp ce, iritați de această întorsătură, spaniolii și englezii și-au retras trupele (în aprilie 1862). Armata lui Juarez a fost înfrântă la Puebla și, la scurt timp, în iunie 1863, Mexico a capitulat fără luptă. Mexicanii trecuți de partea Franței au căzut de acord cu Napoleon III pentru a schimba regimul și a oferi coroana imperială arhiducelui Maximilian; acesta a descins la Mexico în iunie 1864.

Aparent, totul mergea ca pe roate; în realitate, totul se îndrepta spre dezastru. Francezii câștigau bătălii, dar n-aveau nici o șansă să câștige războiul. Departe de țară, erau nevoiți să facă față luptelor de gherilă, gen de conflict care nu poate fi niciodată ținut sub control. Pe de altă parte, în Statele Unite, sudiștii n-aveau nici ei nici o șansă să reziste statelor din Nord, în ciuda câtorva succese inițiale; pe termen lung, nordiștii dispuneau de un potențial care depășea cu mult resursele Sudului.

Pe măsură ce se profila victoria Nordului, relațiile cu Franța deveneau tot mai încordate. Avertismentele urmau unul după altul. În aprilie 1864, Camera Reprezentanților a adoptat în unanimitate o rezoluție ce condamna intervenția franceză; Statele Unite, specifica textul, nu vor recunoaște „nici un guvern monarhic ridicat pe ruinele unui guvern republican în America sub auspiciile unei puteri europene, oricare ar fi aceasta”.⁴⁹ Doctrina Monroe,

⁴⁹ Claude Fohlen, „Etats-Unis“, p. 505.

eclipsată pentru o clipă, revenea în forță. Încheierea Războiului de Secesiune făcea posibilă, ba chiar probabilă o intervenție americană, în cazul continuării crizei mexicane. În februarie 1866, Secretarul de Stat William H. Seward cerea „informații precise privind termenele la care operațiunile armatei franceze din Mexic ar fi trebuit să ia sfârșit”.⁵⁰ Semăna cu un ultimatum. În aprilie 1866, Napoleon III anunța retragerea armatei franceze până în noiembrie 1867; dar încă din martie 1867, ultimii militari ai corpului expediționar se imbarcau în direcția Franței. La scurt timp după aceea, Maximilian cădea în mâinile partizanilor lui Juarez; a fost judecat, condamnat la moarte și împușcat în iunie 1867.

Înfrângerea a fost fără apel. Fără să piardă nici o bătălie, Franța pierduse războiul. Era totodată și o umilire; împăratul fusese silit să se supună ultimatumului nord-american. Încă o dată, „latinii” și „catolicii” pierdeau partida, în beneficiul protestanților anglo-saxoni. Visul latino-american al lui Napoleon III se prăbușea. Eșua mai ales încercarea sa de a diminua rolul Statelor Unite pe eșichierul mondial și de a spori implicit influența Franței. Mai mult ca niciodată, America era teritoriul rezervat exclusiv americanilor, mai precis Statelor Unite. În ierarhia mondială, Statele Unite își afirmau ascensiunea irezistibilă; Franța, în schimb, își începea declinul. Tocmai acest marș american către hegemonie voia Napoleon III să-l oprească; n-a reușit. Din fericire, Mexicul era departe; dezastrul a fost resimțit în Franța doar ca un ecou. Dar el survenea chiar în momentul în care bătălia de la Sadowa ridicase, chiar în Europa, un mare semn de întrebare privitor la capacitatea politică și militară a Franței; nimic nu-i mai ieșea lui Napoleon III: nici în politica europeană, nici în vastele sale proiecte planetare.

⁵⁰ *Ibidem.*

Cât despre relațiile directe dintre Franța și Statele Unite, acestea au cunoscut în perioada imediat următoare o deteriorare deopotrivă economică și politică. Industria franceză a căutat alte piețe pentru a se aproviziona cu bumbac; de la 93% în 1860, ponderea bumbacului american a scăzut la 38% în 1866, în beneficiul unor țări precum India, Egiptul și Turcia (în paralel, lâna a ajuns să ocupe un loc mai important decât bumbacul în industria textilă franceză). În ansamblu, ponderea Statelor Unite în comerțul francez a scăzut de la 14,8% în intervalul 1847–1856, la 6% în 1869: de la locul al doilea la locul al șaselea (aceasta și din pricina protecționismului american). Dar mai ales, prietenia „tradițională” franco-americană (întreținută prin simbolul Războiului de Independență) a fost pusă la grea încercare. Așa cum scrie Claude Fohlen, „aventura mexicană a dat naștere unui climat de suspiciune între Statele Unite și Franța, care a dăinuit până la Primul Război Mondial. Franța a fost socotită o țară imperialistă. În particular, în momentul războiului din 1870, opinia publică americană a fost majoritar de partea Prusiei, considerând pueril motivul care îndemnase Franța să declare război și, deopotrivă, legitimă aspirația Germaniei către unitate, în contextul amintirilor neplăcute lăsate de prezența trupelor franceze pe continentul american”⁵¹ (nu mai comentăm condamnarea americană a imperialismului francez combinată cu apărarea, de către Statele Unite, a intereselor mexicane!).

O schiță de imperiu

După Mediterana și America... restul lumii. Napoleon III voia să înfigă jaloane pe aproape întreg globul:

⁵¹ *Ibidem*, p. 506.

puncte de sprijin ale unei prezențe franceze ce trebuia să se afirme la scară mondială, concurându-i pe britanici în controlul asupra căilor maritime, asupra celor mai importante puncte strategice, asupra resurselor pieței...

Așa cum am văzut, împăratul nu era un „adevărat” colonialist. De altminteri, s-a exagerat uneori rolul său în constituirea unui nou imperiu colonial francez. În viziunea sa, Franța trebuia să fie prezentă, influentă, dominantă, dar nu neapărat cuceritoare. Nu avea nici un proiect colonial comparabil cu proiectele sale pentru Europa, Mediterana sau America. Un domeniu colonial a căpătat totuși contur, mai mult prin tatonări și la întâmplare decât printr-o acțiune sistematică.

Cel mai puternic s-a implicat guvernul Franței în Senegal, unde avea șansa de a dispune de un guvernator foarte eficient, în persoana lui Louis Faidherbe, care a ocupat acest post din 1854 până în 1861 și din 1863 până în 1865. Înainte de 1848, Franța avea la fața locului doar câteva contoare comerciale. Faidherbe a organizat colonia și i-a sporit teritoriul pe seama triburilor vecine. A dezvoltat portul Saint-Louis și mai ales portul Dakar. În 1850, contoarele aveau o populație de 18 000 de locuitori; în 1870, colonia număra peste 200 000 de locuitori (aproape un milion cu micile state vecine „protejate”). Valoarea comerțului s-a triplat între 1847 și 1869. O prosperitate remarcabilă: existau deja o bancă și camere de comerț, o grădină botanică, un muzeu, ziare, școli franco-musulmane...⁵²

Francezii au stabilit „capete de pod” în alte câteva puncte ale litoralului occidental al Africii, dar, spre deosebire de cucerirea Senegalului, n-au reușit deocamdată să se planteze ferm în ele. În schimb, au exercitat o

⁵² Jean Martin, „Sénégal”, *Dictionnaire du Second Empire*, pp. 1193–1195.

presiune constantă asupra Madagascarului, în condiții totuși mai complexe: marea insulă era un adevărat regat, care ținea la independența sa, fiind supravegheat și de britanici, care, ca întotdeauna, trebuiau tratați cu menajamente. La sfârșitul celui de-al Doilea Imperiu, Franța obținuse câteva acorduri comerciale și recunoașterea misiunilor sale catolice, devansate totuși de protestanții britanici; în 1869, protestantismul era declarat religie de stat. Nimic nu lăsa să se întrevadă că insula avea să devină curând posesiune franceză.

În Extremul Orient, Franța a obținut în 1862 o parte a Cochinchinei (sudul Vietnamului), cedată de Imperiul Anamit (actualul Vietnam). Era mai degrabă rodul hazardului, obiectivul inițial al francezilor vizând în primul rând apărarea intereselor misionarilor, și nu o anexare teritorială. Câțiva ani mai târziu (în 1867), colonia s-a întregit cu provinciile vestice ale Cochinchinei. Francezii au ocupat un teritoriu de 60 000 de kilometri pătrați cu un milion și jumătate de locuitori. În 1863, Cambodgia a trecut și ea sub protectorat francez.

În 1860 a avut loc expediția franco-britanică în China. Scopul ei era să-i oblige pe chinezi să dea curs tratatelor ce ofereau privilegii comerțului european, tratate pe care le acceptaseră de voie, de nevoie, dar pe care nu se grăbeau să le pună în aplicare. Pentru Franța, nu foarte implicată în comerțul cu Extremul Orient, a fost mai degrabă o operațiune de paradă menită să arate că flota și armata sa puteau interveni în orice clipă în orice punct al globului. Chinezii au fost învinși în mai multe rânduri de forțele anglo-franceze, mult inferioare numeric; bătălia de la Palikao (septembrie 1860) a deschis calea spre Pekin, unde aliații au intrat la mijlocul lui octombrie. Guvernul chinez a fost silit să accepte un nou tratat care prevedea o reparație

de război, libera exercitare a cultului catolic și deschiderea portului T'ien-tsin.

Intervenția a fost profitabilă mai cu seamă pentru britanici care și-au consolidat influența asupra guvernului chinez și asupra comerțului țării. Prezența franceză s-a manifestat destul de „discret“. Navele de război își făcuseră datoria; dar navele comerciale sub pavilion francez rămâneau o prezență sporadică în apele Extremului Orient. În China și în Japonia, comerțul francez era aproape inexistent în comparație cu cel britanic și american. Chiar și în Cochinchina, devenită colonie franceză, activitățile comerciale nu se aflau majoritar în mâinile francezilor; chinezii, învinși la ei acasă, dar prezenți pretutindeni, rămâneau principalii beneficiari. „Francezii nu fac prea mare caz de comerțul lor, dar ar dori să răspândească religia catolică în lume pentru propria lor glorie“, constata ironic un înalt demnitar chinez.⁵³

În fine, în 1853, francezii au luat în posesie Noua Caledonie care a devenit o colonie destul de înfloritoare și totodată un loc de deportare.

Această expansiune către toate zările denotă voința, sau măcar dorința de a depăși dimensiunea aproape exclusiv europeană a puterii Franței; căreia îi lipsea totuși, în primul rând, capacitatea economică necesară pentru a încerca să contrabalanseze Marea Britanie. În ciuda unui remarcabil efort de creștere a comerțului (comerțul exterior francez s-a triplat în timpul celui de-al Doilea Imperiu), potențialul comercial al Franței rămânea limitat. Exporturile franceze au fost apreciate la 4,9% din produsul intern brut al Franței în 1870, față de 12,2% în cazul Marii Britanii.⁵⁴ În plus, gama produselor exportate era destul

⁵³ Jean Martin, „Annam“, *Dictionnaire du Second Empire*, p. 66.

⁵⁴ Angus Maddison, *op. cit.*, p. 381.

de redusă: în principal, textile și vinuri. Două treimi din comerțul francez se derula cu țările vecine (în ordine descrescătoare: Anglia, Belgia, Italia, Germania, Elveția), restul fiind orientat mai ales spre Mediterana, Statele Unite și America latină. Locul Europei centrale (Austria) și al celei răsăritene (Rusia) era modest, iar cel al Asiei, Africii și Pacificului aproape neglijabil.⁵⁵ Franța mai avea de parcurs o cale lungă pentru a deveni o putere comercială mondială, asemenea Marii Britanii.

Această schiță de imperiu, adunând laolaltă, într-un chip destul de improvizat, mici teritorii risipite, constituie un preludiu la acțiunea de colonizare mult mai sistematică a celei de-a Treia Republici. Al Doilea Imperiu a lărgit mai ales câmpul imaginarului geografic al francezilor. Deschiderea către lume, datorată unei acumulări de factori: vapoarele cu aburi, telegrafia, expansiunea europeană..., a găsit un teren propice în Franța lui Napoleon III. Pentru francezi era un lucru nou, mai nou decât pentru britanici, familiarizați de mult cu lumile de peste mări. Subiectele și imaginile exotice se înmulțesc în epocă (*L'Illustration* abundă în reportaje de acest gen); apar și reviste specializate, precum *Le Tour du monde* (începând din 1860). În fine, un francez – Jules Verne – este cel care inventează, exact în anii celui de-al Doilea Imperiu, romanul geografic

⁵⁵ Pentru o privire de ansamblu asupra cifrelor și a structurii comerțului francez la sfârșitul celui de-al Doilea Imperiu (anul 1869), vezi *Annuaire de l'économie politique et de la statistique, 1871–1872*, Paris, 1872, pp. 86–88. Primele douăzeci de poziții (importuri plus exporturi), în milioane de franci: Anglia – 1453,2; Belgia – 610,8; Italia – 539,3; Germania – 483,5; Elveția – 394,3; Statele Unite – 367,4; Turcia – 223,3; Spania – 200,3; Algeria – 193,2; Argentina – 168,1; India – 148,1; Brazilia – 133,1; Rusia – 132,9; Egipt – 98,8; Uruguay – 88,8; orașele hanseatice – 77,2; Olanda – 77,2; America spaniolă – 64,0; Peru – 59,4; Austria – 58,2...

de aventuri pe uscat și pe mare. Debutând în 1863 cu o survolare a Africii (*Cinci săptămâni în balon*), scriitorul a realizat metodic (mult mai metodic decât acțiunea extra-europeană a celui de-al Doilea Imperiu!), o panoramă completă a globului, veritabilă luare în posesie a lumilor „cunoscute și necunoscute“. Majoritatea exploratorilor vernieni sunt britanici, ceea ce corespundea cu situația de fapt. Pentru francezi, era un model de urmat, dar și un motiv de iritare. În *Copiii căpitanului Grant*, un tânăr aborigin australian, format la școala britanică, pare convins că întreaga lume le aparține englezilor: Pacificul, bineînțeles, dar și Europa, fără a uita Franța... iar mâine Luna!⁵⁶ Anecdota e burlescă, dar se vrea serioasă în fond. Francezii se săturaseră de pretențiile britanicilor. Or, tocmai pentru a-i împiedica să controleze singuri lumea s-a aliat Napoleon III cu ei. Pentru a ieși în larg, avea nevoie de un pașaport britanic. Multiplele sale proiecte: mediteraneene, arabe, latino-americane și coloniale arată cu claritate că intenționa mai puțin să-i secondeze cât să-i concureze și, poate, într-o bună zi, să ocupe locul întâi. La rândul lor, englezii au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a bloca în punctele cele mai sensibile progresele Franței.

Supravegheat și împiedicat de partenerii săi britanici, dat afară de-a dreptul din Americi de către Statele Unite și zdrobit de prusieni pe câmpul de luptă, Napoleon III n-a reușit să-și realizeze decât o parte din obiective. Dar ținând seama de anvergura programului, această mică parte nu e deloc neglijabilă.

⁵⁶ Jules Verne, *Les enfants du capitaine Grant*, 1868, partea a doua, cap. XIII.

VI

Concluzii: despre răspunderile lui Napoleon III și despre declinul Franței

Prezentul și viitorul

Al Doilea Imperiu prezintă un amestec bogat și foarte contrastant de împliniri și eșecuri; suma lor, amestecată, devine negativă sau pozitivă potrivit interpretărilor ce i se dau. Bilanțul este îngreunat de sfârșitul său nefericit, dificil de relativizat, pentru care Imperiul nu e singur răspunzător, dar pe care l-ar fi putut evita dacă nu s-ar fi angajat cu atâta ușurință într-o luptă dinainte pierdută. 200 000 de militari francezi au pierit în acest război, la care se adaugă alte sute de mii de victime ale calamităților conexe, epidemia de variolă mai ales, precum și evenimentele sângeroase ale Comunei din Paris. În zece luni, un plus de 600 000 de decese¹ – apăsător tribut plătit de o populație de mai puțin de 40 de milioane de locuitori. Franța a fost nevoită să abandoneze o parte a teritoriului său național: Alsacia și un departament al Lorenei. Ea și-a pierdut totodată, în beneficiul Reich-ului german, statutul istoric de primă putere europeană. A fost o traumă care a marcat puternic judecata inițială asupra celui de-al Doilea Imperiu. Revanșa din 1918 și recuperarea Alsaciei și Lorenei au atenuat într-o câțva severitatea verdictului. Onoarea a

¹ Jacques Dupâquier, „Population“, *Dictionnaire du Second Empire*, p. 1035.

fost atunci salvată; Franța părea să-și fi reluat rangul de odinioară; victimele recente ale Primului Război Mondial, și mai numeroase, îndepărtaseră amintirea fostului măcel; iar bilanțul teritorial devenea din negativ, pozitiv: din perspectiva rezultatului definitiv, al Doilea Imperiu nu diminuase Franța, ci o sporise prin alipirea Nisei și Savoiei (ca să nu mai vorbim de cuceririle coloniale, puternic puse în valoare într-o epocă în care Franța se mândrea cu imperiul său de peste mări). Cele mai dureroase eșecuri fiind îndreptate sau estompate grație acțiunii timpului, realizările efective ale Imperiului puteau fi apreciate cu mai multă detașare.

Și totuși, în pofida tuturor revizuirilor și chiar, sporadic, a unor interpretări favorabile, al Doilea Imperiu rămâne marcat de eșecul său. Un regim care s-a prezentat drept remediul definitiv al divizărilor dintre francezi și al declinului Franței n-a putut rezista decât douăzeci de ani pe scena istoriei. Napoleon III a realizat, total sau parțial, mai multe puncte din programul său, dar a ratat ansamblul proiectului. Reușitele sunt câteodată impresionante: e de ajuns să privim Parisul! Dar ele nu reprezintă decât puncte izolate dintr-un proiect grandios, irealizabil tocmai din pricina ambiției sale nelimitate. Putem influența istoria, dar nu-i putem schimba cursul.

Ludovic Napoleon a vrut prea mult și a ținut prea departe. Neobișnuitele sale calități de actor politic s-au întrepătruns cu trăsături psihologice și intelectuale mult mai puțin recomandabile pentru conducătorul unei națiuni. A fost deopotrivă lucid și fantast, maleabil și încăpățânat, pragmatic și utopic. Forțarea istoriei este un joc primejdios. Viziunile asupra viitorului nu garantează o politică bună. Chiar dacă se vor confirma cândva. A avea dreptate prea devreme înseamnă, într-un fel, a nu avea dreptate.

Responsabilitățile omului de stat sunt față de prezent și față de prelungirile lui de mâine; ziua de poimâine e rezervată profeților.

Așadar, un om de stat dublat de un profet? Într-o anumită măsură, da, ceea ce este deja un lucru îngrijorător. Dar nu trebuie să exagerăm darurile profetice ale lui Napoleon III. La fel ca marea majoritate a profeților, și el s-a înșelat asupra sensului istoriei. Predicția potrivit căreia Nicaragua s-ar putea pune de-a curmezișul înaintării Statelor Unite rămâne încă să fie confirmată! Ce să mai spunem despre utopia sa pacifistă, despre convingerea că în scurt timp competiția economică va elimina confruntarea militară, într-o lume în care diferendele n-ar mai fi tranșate pe câmpul de luptă, ci la masa negocierilor? Desigur, a apreciat corect fenomene precum afirmarea națiunilor sau primatul factorilor economici, dar ele erau deja realități în plină desfășurare. În schimb, a combinat viziunile „anticipatoare” cu un număr deloc neglijabil de prejudecăți ale vremii și ale mediului său. Modul în care a tratat problema socială e foarte semnificativ în acest sens. Napoleon III crede în emanciparea muncitorilor, nu însă și într-o adevărată egalitate a claselor, considerând că „armata” lucrătorilor trebuie supusă unei discipline severe, preț plătit pentru relativa bunăstare făgăduită. În politica europeană, acest apărător al naționalităților e totodată un „legitimist” care caută un punct de echilibru între libertatea popoarelor și prerogativele suveranilor. Față de „noneuropeni”, are o atitudine binevoitoare, cu nuanțe de condescendență însă; aceste popoare îndepărtate trebuie să se pătrundă de misiunea civilizatoare a Occidentului, și în special a Franței. Universalismul său nu exclude naționalismul francez; aspiră la o lume mai dreaptă și mai echilibrată, dar mai presus de toate la o lume în care Franța ar urma să ocupe locul întâi. Pretutindeni pune sub semnul întrebării

ordinea stabilită, dar respinge categoric dezordinea revoluționară. Iar atunci, cum să realizezi schimbări de anvergură, fără a tulbura prea tare structurile existente?

Proiectul e vag și contradictoriu, la fel fiind, inevitabil, și mijloacele puse în acțiune. Napoleon III și guvernul său improvizează întruna. Nu există o rețetă pentru refacerea lumii. Forța nu e de ajuns. Trebuie mai ales să convingi. Despre conflictele armate, Napoleon III are o concepție *sui generis*. Războaiele „sale“ sunt limitate, menite să deblocheze situații încremenite; deciziile cruciale se iau la masa negocierilor: faimoasa „politică a congreselor“. Puterile, „luminate“ și mobilizate de Franța, trebuiau să se pună de acord pentru a redesena harta Europei (iar mâine, desigur, întreg mapamondul) potrivit unor criterii mai echitabile. Împăratul credea în abilitatea sa, în capacitatea de a combina lucrurile. Și, bineînțeles, în steaua sa norocoasă. Rezultatul este o politică sinuoasă, confuză și incoerentă. Chiar și apropiații lui (cu excepția lui Persigny, care avea reputația de „nebun“) nu-i împărtășesc decât în foarte mică măsură „viziunile“. Majoritatea executanților, lipsiți de credință, se lasă purtați de împrejurări. O acțiune fluctuantă și alcătuită din jumătăți de măsură sfârșește prin a nemulțumi pe toată lumea. În Franța, îi îngrijorează pe conservatori fără a-i mulțumi în schimb pe progresiști (și viceversa). În Europa, suveranii nu apreciază deloc acest tip de acțiune; popoarele sunt dezamăgite. Ba mai mult, puterile – succesiv „curtate“ și respinse, în funcție de opțiuni alternative, și ridicate una împotriva celeilalte – sfârșesc prin a se sătura de acest joc. Napoleon III n-a găsit rețeta politicii sale, pur și simplu fiindcă această rețetă nu exista și trebuia înaintat pe dibuite.

Acestor dificultăți, în mare parte inevitabile, date fiind amploarea țelului și imprecizia obiectivelor, li se adaugă înclinația supărătoare a lui Napoleon III de a simplifica

lucrurile la extrem: și mai ales pe cele mai complicate! Ne amintim de studiul său asupra canalului din Nicaragua. Totul în acest studiu este schițat cu o mână sigură: traseul, modalitățile de construcție, cheltuielile, veniturile..., fără ca autorul să dispună de o minimă competență inginească sau administrativă. În plus, nu i-a trecut niciodată prin cap că, pentru a se pronunța în cunoștință de cauză, ar fi fost necesară o cercetare la fața locului. Pur și simplu, crede că deține cheia problemei. Aceeași atitudine în delicatul și primejdiosul dosar mexican. Informații parțiale și partizane îl fac să creadă într-un elan monarhic. Va găsi așadar un împărat, catolic, evident, și pe deasupra austriac, fiindcă dincolo de problema mexicană existau și preocupări europene, Veneția în special. În plus, Mexicul e plin de bogății naturale. Vom face din el un nou Eldorado, modern, dinamic, capabil să rivalizeze cu Statele Unite. Dar de fapt, cum trebuie procedat? Pur și simplu, o să mergă! În Europa, de asemenea, Napoleon III pare să creadă că schimbarea frontierelor ar reprezenta o chestiune simplă, cu condiția ca suveranii, reuniți într-un congres, să cadă de acord. Cu aceeași candoare, proiectează înființarea unui regat arab undeva în Levant... și așa mai departe. Lucrurile sunt destul de grave: e amatorism politic în stare pură. Personajul e însă mult mai complex. Visează cu ochii deschiși, dar se lansează foarte rar în aventuri (Mexicul e mai degrabă o excepție). Ezită, așteaptă, la nevoie dă înapoi, știe să profite de împrejurări. Acest diletant este și un mare om politic. Dar acest mare om politic rămâne totuși un diletant.

O altă politică?

Ar fi putut Napoleon III să câștige? Să evite înfrângerea de la Sedan și mai ales să evite „transferul” de hegemonie dinspre Franța către Prusia și Reich-ul german? Nu, cu

siguranță nu, având în vedere politica pe care a dus-o. Ar fi trebuit să aleagă altă strategie. Teoretic, erau de luat în calcul două soluții: în locul unei politici a naționalităților ezitantă și contradictorie, fie nici o politică a naționalităților, fie, dimpotrivă, o politică a naționalităților dusă până la capăt.

În studiul său privind întemeierea Imperiului German (*La Fondation de l'Empire allemand*), Ernest Denis a evocat două înclinații opuse ale sensibilității politice franceze (pe care Napoleón III a încercat să le unească într-o sinteză „de mijloc“):

„Diplomații de carieră, al căror purtător de cuvânt în epocă a fost Thiers, cereau menținerea tratatelor de la Viena, care, deși ne văduviseră de cuceririle Revoluției, ne garantau securitatea stabilind la granițele noastre mici state divizate și ținute în frâu de ambiția lor reciprocă [...]. Tinerii, democrații, reprezentanții doctrinelor umanitare care pregătiseră revoluția de la 1848, se rușinau de acest calcul meschin. Trebuia oare să i se impună Franței rolul ce discredita-se cândva Austria? Trebuia oare țara care proclamase pentru întâia oară dreptul popoarelor să devină temnicerul națiunilor și să nu mai aspire la altă glorie decât aceea de a continua Sfânta Alianță? Dimpotrivă, trebuia să-i ajute pe robi să-și sfarme lanțurile, având să afle în recunoștința lor o garanție mai sigură decât în calculele meschine ale guvernanților; națiunile mulțumite își vor uita resentimentele, și o eră nouă de pace și de muncă rodnică se va deschide sub hegemonia morală a Franței.“²

Potrivit primei orientări, ar fi trebuit cultivate relații cordiale cu Austria, până la sacrificarea cauzei italiene, pentru a bara calea dinastiei de Hohenzollern. Drouyn de Lhuys a personificat cel mai bine această orientare

² Ernest Denis, *op. cit.*, pp. 320–321.

„proaustriacă“, destul de rezervată cu privire la principiul naționalităților (pentru această opțiune a fost nevoit să plătească de două ori, pierzându-și postul în 1855 și, definitiv, în 1866). Numeroși istorici au socotit că politica naționalităților i-a fost fatală Imperiului și Franței; punct de vedere exprimat, printre alții, de Pierre de La Gorce și, cu și mai multă claritate, de Jacques Bainville.³

Teza opusă, aceea a unei politici dedicate în întregime cauzei naționalităților, a fost și ea recomandată. „Ea ar fi reușit poate – afirmă Ernest Denis –, dacă ar fi fost urmată cu perseverență loialitate și fără gânduri ascunse.“⁴ Aceasta a fost, în vremea Imperiului, opinia lui Edmond About (1828–1885), scriitor la modă și colaborator ocazional al lui Napoleon III. Acest bonapartist de stânga, liberal, anticlerical și partizan fără rezerve al naționalităților, a publicat în 1860 o broșură intitulată *La Nouvelle carte d'Europe* (inspirată, se spune, de împărat), ale cărei argumente au fost reluate și dezvoltate în *Le Progrès*, carte apărută în 1864. În aceasta din urmă, About propunea un decupaj strict național al continentului, realizat sub impulsul Franței, pe calea negocierilor sau, la nevoie, pe calea armelor. El nu subestima primejdiile unei atare opțiuni: „Riscăm să ridicăm împotriva noastră o coaliție teribilă. Nu trebuie să ne facem iluzii: marea luptă a celui de-al Doilea Imperiu va începe cu primejdiile în care s-a sfârșit primul.“ Franța avea totuși un atu: sprijinul națiunilor eliberate. „Se va forma foarte repede în jurul nostru o coaliție de popoare. Polonia dezrobită ni se va alătura în bătălie la flancul stâng, în vreme ce Italia va apăra flan-

³ Pierre de La Gorce, *Napoléon III et sa politique*; Jacques Bainville, *Histoire de France*, Paris, 1924, pp. 490–499 și *Histoire de deux peuples continuée jusqu'à Hitler*, Paris, 1933, pp. 206–217.

⁴ Ernest Denis, *op. cit.*, p. 321.

cul drept. Va exista în curând o Ungarie, iar Ungaria va lupta de partea noastră. Germania nu va șovăi multă vreme între regi, duci și acei Bismarck care o oprimă, și Franța care-i oferă libertatea gratis. Toate elementele generoase și eroice pe care tratatele din 1815 nu le-au înăbușit în vechea Europă ne-ar dăruia în mai puțin de doi ani cea mai formidabilă armată din lume, și am vedea pentru prima oară după multe veacuri o forță irezistibilă în slujba unui drept sacru.”⁵

Mai aproape de noi, istoricul român Gh.I. Brătianu a dezvoltat pe larg o istorie virtuală asemănătoare. Potrivit lui, greșeala lui Napoleon III „n-a fost aceea că a urmat politica naționalităților, ci că n-a urmat-o până la capăt”. Soluția era „realizarea integrală” a principiului naționalităților. Cu prilejul crizei poloneze, Franța ar fi putut „devansa politica de la Versailles, creând încă din 1863 Europa naționalităților, cea a tratatelor din 1919 și 1920”. Limitată la Germania și Italia, politica naționalităților puneă Franța într-o situație primejdioasă; în schimb, aceeași politică, lărgită la scara întregii Europe, i-ar fi putut aduce sprijinul statelor-națiuni formate la est de Germania, precum Polonia și România. În aceste condiții, expansiunea germană putea fi stăvilită deopotrivă pe Rin, pe Vistula și pe Dunăre.⁶ I se poate replica lui Brătianu că restructurarea ordinii europene a fost rezultatul unui război mondial; Franța lui Napoleon III nu-și putea permite, de una singură, o acțiune de o asemenea anvergură – risca să ridice împotriva sa o nouă coaliție. Mai presus de toate însă, cartea lui Brătianu, publicată în 1934, exprimă iluziile de la Versailles. Câțiva ani mai târziu, micii aliați ai Franței din Europa centrală și răsăriteană cădeau unul după

⁵ Edmond About, *Le Progrès*, Paris, 1864, pp. 485–487.

⁶ Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, pp. 109–115.

altul; departe de a fi reprezentat un profit pentru Franța, divizarea regiunii favorizase expansiunea celor două puteri apropiate, Germania și Rusia.

Dar de ce i-am cere lui Napoleon III o altă politică decât cea pe care a dus-o? El n-avea nici cea mai mică intenție să apere echilibrul european tradițional, și mai ales nu potrivit sistemului hotărât la Viena, unde câteva puteri își împărțeau continentul, având totodată mare grijă să limiteze libertatea de acțiune a Franței. Dar nu lua în calcul nici eventualitatea de a trece continentul prin foc și sabie, pentru a distruge întreg echilibrul european prin inventarea unei mulțimi de state-națiuni, mai mult sau mai puțin justificate, mai mult sau mai puțin viabile. Împăratul își propunea să țină în echilibru aceste poziții extreme. Erau posibile, firește, și alte opțiuni... dar fără Napoleon III.

Oricum, sistemul de la Viena se eroda de la o zi la alta, în vreme ce, de partea cealaltă, Europa națiunilor avea nevoie de timp pentru a se naște. Calea „de mijloc” preconizată de Napoleon III nu era lipsită de temeii. De fapt, problema se reducea la un singur nume: Germania. În termeni de *Realpolitik*, cartea eventual câștigătoare putea fi cea a unui război „preventiv” împotriva Prusiei, de partea Austriei, în 1866... în loc să încurajeze alianța italo-prusiană împotriva Austriei. Dar împăratul iubea Italia și nu iubea Austria.

Motivele unui regres

Vina i-a aparținut deci lui Napoleon III. Dar a fost și vina Franței, „vina” unei țări a cărei putere reală nu mai corespundea presupusei sale capacități. Franța din 1800 ar fi eșuat în Mexic ca și Franța lui Napoleon III: era o

partidă ce nu putea fi câștigată. Dar Franța din 1800 i-ar fi învins cu siguranță pe prusieni (cum i-a și învins, efectiv, în mai multe rânduri). Pur și simplu fiindcă era o mare putere, iar Prusia o putere mijlocie. „Vom învinge oare Prusia?“, se întreba Prévost-Paradol în 1868. Pentru a face, în chip de răspuns, această constatare amară: „Simplul fapt că această întrebare poate fi pusă arată cu claritate schimbarea petrecută în jurul nostru de doi ani încoace. Singura problemă care se putea dezbate cândva atunci când se vorbea despre puterea militară a statelor de pe continent era de a ști dacă Franța putea ține piept Europei coalizate: astăzi, problema este de a ști dacă Franța va învinge Prusia, și toată lumea consideră această luptă drept o încercare dintre cele mai serioase pentru țara noastră.“⁷

Vreme de secole, Franța fusese, incontestabil, cea mai mare putere de pe continent. Spre deosebire de Germania și de Italia, era o țară unificată, condusă de un stat puternic. Dar mai ales, populația ei depășea de departe populația vecinilor săi. Către 1700, Franța număra cel puțin 21 sau 22 de milioane de locuitori; Marea Britanie – 8,5 milioane; Spania – 8 sau 9 milioane; pentru Germania și Italia, estimările vorbesc de 15 și respectiv 13 milioane, împărțite însă între mai multe state.⁸ În raport cu „ceilalți“, Franța era o țară foarte mare, avea dimensiunea unei adevărate „supraputeri“. Pe la 1800, în ciuda unei anumite încetiniri a creșterii demografice, ea număra încă (în cadrul granițelor sale actuale) o populație de aproape 30 de milioane, în timp ce Marea Britanie se apropia de 16 milioane, iar numărul locuitorilor Prusiei se ridica în 1816 la 10 milioane. Capacitatea de a face față unor largi coaliții și

⁷ Prévost-Paradol, *La France nouvelle*, pp. 377–378.

⁸ Angus Maddison, *op. cit.*, pp. 38–39 și 46.

uimitoarele cuceriri ale Revoluției și epocii napoleoniene se explică în mare parte prin resursele umane ale țării (utilizate după 1789 cu și mai multă eficacitate decât sub Vechiul Regim).

Or, după 1800, Franța începe să se micșoreze în raport cu celelalte puteri europene, fenomen ocultat într-o primă etapă de expansiunea teritorială; dar deja Franța din 1815, revenită la teritoriul său prerevoluționar, nu mai are aceeași pondere ca Franța din 1789. Ea reprezenta 17% din populația europeană în 1789, 14,5% în 1820 și 13% în 1850...⁹ În 1850, Franța avea 36 de milioane de locuitori, Marea Britanie, 27, iar Germania (în granițele din 1870), aproape 34 de milioane. În 1869, Franța și Germania se află la egalitate, fiecare cu aproape 39 de milioane de locuitori; Marea Britanie atinge deja 31 de milioane.¹⁰ La momentul războiului din 1870, Germania are deja un ușor avantaj demografic asupra Franței (amplificat de o mai bună mobilizare). Nu se pune problema să dezbatem cauzele acestei scăderi; fapt este că Franța începe foarte devreme o evoluție demografică pe care celelalte țări europene o vor cunoaște mult mai târziu: cuplurile franceze au din ce în ce mai puțini copii. Fecunditatea era între 1815 și 1819 de 6,26 copii pe familie în Anglia și de 4,36 în Franța; între 1851 și 1855, de 4,93 în Anglia și de 3,38 în Franța...¹¹ În 1914, vechea ierarhie europeană este total răsturnată: Franța, care în 1789 împărțea locul întâi cu Rusia, ocupă, cu cei 40 de milioane de locuitori, abia poziția a cincea în Europa, după Rusia – 140 de milioane, Germania – 68 de milioane, Austro-Ungaria – 51 de milioane

⁹ Agnès Fine și Jean-Claude Sangoï, *op. cit.*, p. 9.

¹⁰ Angus Maddison, *op. cit.*, pp. 38–41.

¹¹ Agnès Fine și Jean-Claude Sangoï, *op. cit.*, p. 41.

și Marea Britanie – 45 de milioane.¹² Cariera sa de primă putere europeană era definitiv încheiată.

Același regres relativ poate fi constatat în domeniul economic. Franța nu fusese niciodată cea dintâi economie a Occidentului. Era o țară în primul rând agrară, caracterizată printr-un randament mediu. Înainte de revoluția industrială, diferențele de nivel nu erau totuși foarte marcate de la țară la țară. Revoluția industrială a propulsat Anglia mult înaintea concurențelor sale, inclusiv Franța. Se estimează că PIB-ul pe locuitor (calculat în dolari internaționali din 1990) era către 1500 de 1 100 de dolari pe locuitor pentru Italia, 727 pentru Franța, 714 pentru Marea Britanie; în 1700, Marea Britanie se află deja în frunte cu 1 250 de dolari, urmată de Italia tot cu 1 100 de dolari și de Franța cu 910 dolari; în 1820, Marea Britanie trece la 1 700 de dolari, în timp ce Italia se plafonează la 1 100 de dolari, iar Franța crește destul de lent la 1 135 de dolari; în fine, în 1870, Marea Britanie se află la 3 190 de dolari, iar Franța abia la 1 876 de dolari. Dezvoltarea economică a Franței nu se oprește, dar are un ritm inferior celei a Marii Britanii. Și, pornind de la un nivel ceva mai scăzut, Germania sfârșește prin a o ajunge din urmă, cu un PIB pe locuitor estimat la 1 077 de dolari în 1820 și la 1 839 de dolari în 1870.¹³ Cât despre valoarea globală a PIB-ului, aceasta este în anul 1850 de 63 342 milioane de dolari în Marea Britanie, 58 039 milioane de dolari în Franța și 48 178 milioane de dolari în Germania; în 1870, valoarea globală a PIB-ului înregistrează 100 180, 72 100 și respectiv 72 146 milioane de dolari.¹⁴ Din punct de vedere demografic și economic, Franța pierde teren

¹² *Ibidem*, p. 8.

¹³ Angus Maddison, *op. cit.*, p. 276.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 50–53.

de-a lungul întregului secol al XIX-lea, în mare parte chiar în epoca celui de-al Doilea Imperiu, epocă ambițioasă și dinamică, dar insuficient de dinamică în raport cu puterile concurente.

Mai există o evoluție istorică ce împinge Franța într-o poziție secundară: importanța crescândă a lumii extraeuropene. Până în secolul al XIX-lea, aceasta din urmă apărea ca o simplă anexă a puterilor occidentale, mai ales în calitate de furnizoare de materii prime. Către 1850, perspectiva se schimbase. Europa se simțea deja mai mică. Competiția între marile puteri cuprindea din ce în ce mai mult și celelalte continente. Marile imperii trebuiau construite în afara Europei. Imperiul britanic dădea tonul, ca și Rusia și Statele Unite. Franța se micșorase la scara Europei; pe mapamond, ocupa și mai puțin loc. Napoleon III a fost primul șef de stat francez pe deplin conștient de acest handicap. Politica sa mondială a avut drept scop tocmai prezența Franței în toate colțurile Terrei. Dar această politică, „à l'anglaise“, venea destul de târziu, iar succesul ei a fost parțial. Chiar și sub a Treia Republică, imperiul colonial francez, devenit al doilea după cel britanic, n-a sporit decât în mică măsură ponderea Franței în lume. Mai presus de toate, Franței îi lipsea o mare colonie de imigrare, capabilă să prelungească peste mări propriul spațiu european, ceea ce englezii realizaseră în chip strălucit în America de Nord, în Australia, în Noua Zeelandă. Oricum, scăderea demografică a Franței n-ar fi permis o colonizare semnificativă. Francezii deveneau tot mai puțini, iar anglo-saxonii se înmulțeau. În 1800, francofonii erau de două ori mai numeroși decât anglofonii; în 1870, nu mai reprezentau decât jumătate din populația de limbă engleză.

La începutul celui de-al Doilea Imperiu, Franța depășea încă sensibil Statele Unite, atât în termeni demografici

cât și economici: 23,5 milioane de americani față de 36 de milioane de francezi și un PIB american cifrat la trei sferturi din cel al Franței. În 1870, populația Statelor Unite atinsese 40 de milioane, iar PIB-ul american era deja mai mare cu un sfert față de cel al Franței.¹⁵

În ierarhia economică mondială, al Doilea Imperiu se plasează, la începutul existenței sale, pe poziția a doua, după Marea Britanie, pentru a sfârși pe poziția a patra, după Marea Britanie, Statele Unite și Germania. Vina nu-i aparține. A făcut tot ce i-a stat în putință: Franța nu s-a putut mișca mai repede. În ciuda eforturilor de modernizare, ea rămânea o țară cu o urbanizare și o industrializare medie; era în prea mare măsură o țară de țărani, mici proprietari, rentieri și funcționari. Câteva sectoare se remarcă prin dinamismul lor, dar structurile sociale conservatoare și regimul demografic în scădere atenuau considerabil impactul acestora.

Născut în 1808 și trăindu-și primii ani din viață într-o Franță aflată la apogeul puterii sale, Ludovic Napoleon nu și-a dat seama, pesemne, că țara pe care o moștenise nu mai era, după patruzeci de ani, aceeași. A vrut să reînvie, chiar dacă într-un registru diferit, gloria Primului Imperiu, dar dispunea de mult mai puține mijloace. Și-a făcut iluzii în privința capacităților Franței.

Această Franță diminuată era un lucru neașteptat și foarte greu de închipuit; era nevoie de o anume perspicacitate pentru a remarca primele simptome. Claude-Marie Raudot (1801–1879), om politic și publicist aparținând dreptei monarhiste, a dat alarma în 1849 într-o carte cu titlu revelator: *De la décadence de la France*. Potrivit analizei sale, această evoluție nefericită se exprima în primul rând în termeni demografici, fiindcă „întâiul element al

¹⁵ *Ibidem*, pp. 87 și 90.

puterii unui popor sunt oamenii“; „întrucât în privința acestui punct capital forța relativă a Franței a scăzut într-o proporție enormă. [...] Franța se află în plină decadentă“. Unificarea Germaniei, remarcă Raudot (deja în 1849!) ar reprezenta cel mai mare pericol; în acest caz, „un stat compact, mai mare decât Franța cu o cincime și populat de patruzeci de milioane de germani, ar împinge Franța în rândul țărilor de rangul doi și ar putea să-i provoace, printr-o alianță cu Anglia, ruina totală“.¹⁶ Un alt punct nevralgic al Franței – și aici Raudot prefigurează o analiză ce va deveni curentă – era centralizarea excesivă, de natură să descurajeze inițiativa și competiția: o societatea prea birocratizată și insuficient angajată în activități productive. Era prea devreme pentru ca acest diagnostic să fie luat în seamă cu adevărat. Gloriosul trecut al Franței ascundea un prezent problematic.

Douăzeci de ani mai târziu, cartea lui Prévost-Paradol (1829–1870), *La France nouvelle* (1868) a trezit mult mai mult interes în rândul unei opinii publice care începea deja să se deprindă cu știrile mai puțin îmbucurătoare. Franța se afla evident într-o pasă proastă, poate chiar într-o situație fără ieșire. Prévost-Paradol spunea fără înconjur lucruri pe care cititorii săi le puteau constata singuri: unificarea Germaniei, aproape împlinită, va sfârși prin a crea la frontierele Franței un bloc mai populat și mai puternic. Asta însemna sfârșitul primatului Franței în Europa. Franța putea să nu intervină; în acest caz, își pierdea poziția „în chip pașnic“. Putea să intervină, și să piardă războiul, ceea ce însemna același lucru. În fine, putea interveni și câștiga războiul; ceea ce n-ar fi împiedicat decât pe moment procesul unificării Germaniei, care ar fi fost

¹⁶ Claude-Marie Raudot, *De la décadence de la France*, Paris, 1849, pp. 5–7.

reluat mai târziu, cu același rezultat. Nu era nimic de făcut: Germania devenise mai „masivă” decât Franța. Iar Europa era deja o scenă prea îngustă. De acum înainte, importanța unei țări urma să se judece la scară globală; or, la această scară, Franța apărea din ce în ce mai mică.

„Două puteri rivale, dar unite prin rasă, prin limbă, prin obiceiuri și prin legi, Anglia și Statele Unite, domină, cu excepția Europei, întreg restul planetei, sau, mai bine zis, numai ele există, și odată ce părăsim apele europene, nu facem decât figurație pe lângă ele, și doar cu titlu informativ. Cum să nu ne amintim, în fața unui atare spectacol, că odinioară ne puteam întreba dacă nu cumva rasa și limba noastră le vor birui pe toate celelalte, și dacă nu cumva civilizația europeană va adopta *forma franceză* pentru a invada restul lumii? Toate șansele erau de partea noastră. Franța era aceea care, prin Canada și Louisiana, începea să stăpânească America de Nord; India părea ca și a noastră și, fără greșelile de care libertatea politică i-ar fi putut scuti pe părinții noștri, limba și sângele Franței ar ocupa astăzi pe globul nostru pământesc locul pe care l-au cucerit irevocabil limba și sângele Angliei: căci destinul s-a pronunțat, și două părți ale lumii cel puțin, America și Oceania, aparțin definitiv rasei anglo-saxone. Chiar și astăzi, o carte scrisă în engleză e citită de infinit mai mulți oameni decât dacă ar fi scrisă în limba noastră, iar navigatorul e salutat în engleză în aproape toate punctele de pe glob unde se poate ajunge.”¹⁷

Și acesta nu e decât începutul. Viitorul va fi și mai rău. Anglo-saxonii vor deveni stăpânii aproape absoluți ai planetei. Prin simplul fapt că sunt cei mai numeroși între popoarele de origine europeană. În ce-i privește pe indieni și chinezi, numărul nu contează: partida se joacă între

¹⁷ Prévost-Paradol, *op. cit.*, pp. 397–399.

oamenii albi. Expansiunea germanilor, a rușilor va fi și ea limitată. Dar marea perdantă este Franța:

„Potrivit celor mai prudente calcule [...] Statele Unite vor număra peste 100 de milioane de locuitori la sfârșitul secolului, și asta fără a ține seama de anexarea probabilă a Mexicului și de extinderea republicii americane până la istmul Panama. Față de o asemenea putere, Brazilia și diferitele state ale Americii de Sud n-au nici o pondere și vor dispărea în ziua când stăpânii continentului septentrional vor avea chef să se extindă. [...] În orice caz, continentul american e menit, în toată întinderea sa, rasei anglo-saxone [...].

La fel de sigur este că Oceania aparține definitiv stăpânilor anglo-saxoni ai Australiei și Noii Zeelande. [...] La drept vorbind, o privire aruncată pe hartă e de ajuns ca să deslușim minunatul viitor rezervat noilor state ale Australiei. Nu numai că restul Oceaniei va fi colonizat de ele (iar într-o bună zi o nouă doctrină Monroe va interzice vechii Europe, în numele Statelor Unite ale Australiei, să pună piciorul pe vreo insulă din Pacific); dar se poate prevedea și faptul că, aflându-se mai aproape decât orice altă națiune civilizată de China, aceasta îi va recunoaște mai devreme sau mai târziu drept stăpâni. [...] China va fi așadar, după toate probabilitățile, pentru Australia, ceea ce India a fost pentru Anglia, iar dacă Anglia s-ar retrage într-o bună zi, nu este mai puțin probabil ca imperiul său din India să cadă în mâinile Australiei...¹⁸

Textul lui Prévost-Paradol are aerul unui discurs funebru la adresa celui de-al Doilea Imperiu și a ambițiilor sale europene și planetare. Departate de preponderența franceză visată de Napoleon III, departe chiar de tentativa

¹⁸ *Ibidem*, pp. 399–401.

unui „condominiu“ franco-britanic, viitorul ar aparține Germaniei în Europa și puterilor anglo-saxone pretutindeni în lume. Scriitorul a remarcat cu luciditate valul anglo-saxon, atribuindu-i însă proporții excesive. Până una alta, Mexicul e tot independent, iar China încă n-a devenit colonie australiană.

Era totul pierdut pentru Franța? Nu iremediabil. Îi rămânea o șansă, ultima: Algeria. „Pământul acesta e roditor, extrem de potrivit prin natura solului pentru o națiune de agricultori. [...] Acest pământ e destul de aproape de noi pentru ca francezul, căruia nu-i place să se îndepărteze de parohia lui, să nu se simtă acolo ca un exilat...“ În plus, Algeria putea constitui o excelentă bază de pornire pentru constituirea unui imperiu colonial mai întins: „De-ar veni mai curând ziua în care concetățenii noștri, strâmtorați în Franța noastră africană, se vor revărsa în Maroc și în Tunisia și vor întemeia în fine acel imperiu mediteraneeen, care nu va reprezenta doar o satisfacție pentru mândria noastră, ci, desigur, în starea viitoare a lumii, o ultimă resursă a măreției noastre!“

E limpede că Prévost-Paradol nu simpatizează „regatul arab“ al lui Napoleon III. Fără să meargă până la a recomanda explicit exterminarea sau alungarea populației autohtone, el preconizează „să se instituie în Africa legi concepute doar pentru extinderea colonizării franceze, lăsându-i apoi pe arabi să se descurce, cum vor putea, cu arme egale, în bătaia vieții“ (în speranța că vor avea aceeași soartă cu indienii din America!). Algeria trebuie să devină pământ francez, „*cât de curând posibil* populat, posedat și cultivat de francezi“. ¹⁹

La o scară mai modestă, Africa de Nord va fi America sau Australia Franței. Prin ea, Franța își va avea partea

¹⁹ *Ibidem*, pp. 415–418.

ei din puterea mondială. Două imperialism se află față în față. De o parte, visul imperial al lui Napoleon III, protector, federalizator și civilizator. De cealaltă, imaginea unei lumi – neinventată de Prévost-Paradol (căci e prezentă în spiritul occidental al epocii), dar dusă de el la ultima expresie – dominate de o mână de popoare „alese“, în care toate celelalte popoare vor fi chemate să se supună ori să dispară.

Un francez disperat, Prévost-Paradol. Spre deosebire de Napoleon III, pentru care Franța rămânea marea țară dintotdeauna, el avea sentimentul dureros al unui declin precipitat. Soluția algeriană nu era, la drept vorbind, decât un paliativ. Ce contau cele câteva „pogoane“ de pământ african – oricum un teritoriu util mai limitat decât cel al Franței metropolitane – în fața imensității imperiului anglo-saxon? Și cum trebuia procedat pentru a-i elimina pe arabi, în vederea francizării regiunii? Și, mai presus de toate, cum să colonizezi, când era deja greu să „colonizezi“ interiorul Franței, dat fiind excedentul demografic aproape nul al metropolei?

Prévost-Paradol fusese un oponent al regimului imperial. În 1870 el s-a raliat totuși Imperiului liberal și a fost numit ambasador în Statele Unite. Abia sosit la Washington, a aflat vestea declarării războiului cu Prusia. Scenariul declinului descris de el începea să prindă contur. A tras consecințele acestui fapt punându-și capăt zilelor. A fost modalitatea lui de a protesta împotriva destinului.

În chip ironic, declinul Franței a devenit o temă sensibilă exact în epoca în care al Doilea Imperiu își propusese să refacă puterea și prestigiul țării. Însă în loc să se înalțe, Franța cobora. În această evoluție, responsabilitatea Imperiului e limitată; a făcut tot ce i-a stat în putință ca s-o evite, stimulând activitățile economice și promovând o politică

europăană și internațională dinamică și imaginativă. Cu toate acestea, a fost prins într-o mișcare istorică care nu mai favoriza „calea franceză“.

Un personaj inclasabil

Nici un alt regim în Franța n-a înregistrat atâtea eșecuri, într-un interval de timp comparabil. Nici un altul n-a înregistrat atâtea reușite. Aici stă paradoxul celui de-al Doilea Imperiu, ca și dificultatea de a-i aprecia bilanțul. Epoca s-a caracterizat printr-o abundență de proiecte fără precedent în istoria Franței. Firește, ar fi simplist să punem totul în seama lui Napoleon III. Monarhia din Iulie a fost și ea o epocă de modernizare și de dezvoltare economică destul de accentuată. Cu sau fără Napoleon III, capitalismul francez ar fi cunoscut același avânt, clasa muncitoare ar fi dobândit conștiința drepturilor sale, principiul naționalităților și-ar fi croit drum pretutindeni, iar francezii s-ar fi obișnuit să privească departe de frontierele Europei... Și invers, cu sau fără Napoleon III – și în contradicție cu tendințele novatoare –, Franța ar fi continuat să rămână o națiune majoritar rurală și conservatoare. Toate acestea sunt foarte adevărate; n-ar fi însă rațional să „depersonalizăm“ istoria celui de-al Doilea Imperiu. Fără Napoleon III, regimul imperial n-ar fi existat, războiul din Mexic n-ar fi avut loc, iar Parisul ar avea azi altă înfățișare. În mare parte, al Doilea Imperiu reprezintă visul materializat al unui singur om (cu deformările inerente suferite de un ideal la întâlnirea cu realitățile lumii). Nici un alt personaj răspunzător de destinul Franței n-a avut atâtea idei și inițiative, fertile sau hazardate, foarte adesea

surprinzătoare. Domnia lui Napoleon III a însemnat domnia imaginației. În bine, ca și în rău.

Istoricii au văzut în el un amator, un veleitar și o persoană incapabilă de o judecată critică și ponderată. E un lucru deopotrivă adevărat și fals. Acest amator (căci incontestabil era un amator) avea cunoștințe mai variate și uneori mai solide decât majoritatea oamenilor de stat din timpul său, și mai cu seamă o cunoaștere a oamenilor care e cea mai prețioasă dintre calitățile politice. Acest veleitar își urmărea cu încăpățănare obiectivele. Acest om, care avea faima de a nu fi prea profund și mai degrabă lipsit de rigoare intelectuală, privea adesea oamenii și evenimentele cu mai multă luciditate decât mulți dintre contemporanii săi. Asemenea calități ar fi făcut din el un excelent om politic de tip obișnuit. Avea însă și o latură visătoare, irepresibilă. Era deopotrivă, și în chip contradictoriu, un pragmatic și un visător. Iar când se lăsa în voia visurilor – lucru ce i se întâmpla adesea –, regulile politicii reale, pe care totuși le stăpânea foarte bine, încetau să conteze. Cădea atunci în propria capcană: își lua viziunile drept realitate. În asemenea situații, spiritul critic îi lipsea cu desăvârșire, latura sa de „amator“ și de „veleitar“ devenea dominantă. Martori ai epocii au remarcat momentele când rămânea cu privirea ațintită în gol; dădea impresia că e „altundeva“. Această „detașare“ ținea și de arta politicii; împăratul nu-și deschidea sufletul în fața nimănui; era un om care știa foarte bine să disimuleze. Dar un asemenea comportament exprima, nu mai puțin, o absență reală; o parte a lui era efectiv altundeva.

Indivizii au adesea defectele asociate calităților lor, ca și calitățile asociate defectelor. Tocmai fiindcă era „amator“, „nechibzuit“, „utopic“, „iresponsabil“ într-un fel, Napoleon III a reușit să scuture societatea franceză și politica europeană. El a dinamizat istoria epocii sale și a silit-o să meargă înainte cu pas mai grăbit. Cum ne-am putea

închipui fără el perioada dintre 1850 și 1870? Dacă lumea s-a mișcat – pe alocuri în mod considerabil – în cursul acestor douăzeci de ani, rolul său în acest proces a fost substanțial. Marele om de stat al epocii nu este el, ci Bismarck, cel care a condus unificarea Germaniei cu mână de maestru, în timp ce Napoleon III, prin slăbiciunile și prin ezitățile sale, compromitea șansele Franței. Dar pentru Bismarck nu exista decât Germania; restul lumii îl interesa prea puțin; după cum nu-l interesau nici evoluțiile viitoare: tocmai de aceea a fost un mare om de stat. Dimpotrivă, pe Napoleon III îl interesa totul, prezentul ca și viitorul, destinul Franței în primul rând, dar și cel al Europei și al umanității. Iată de ce a eșuat ca om de stat. În schimb, a marcat istoria mult mai puternic decât a făcut-o Bismarck. A fost incontestabil personajul politic cel mai novator și cel mai influent al epocii sale. Așa cum Voltaire a identificat un secol al lui Ludovic XIV, am fi îndreptățiți să invocăm, dacă nu un secol, măcar „sfertul de secol” al lui Napoleon III.

Acest relativ echilibru între calități și defecte, ca și între reușite și eșecuri, face din Napoleon III un personaj aparte în istoria Franței. Pentru majoritatea omologilor săi, reputațiile bune sau proaste – desigur, și acestea schimbătoare – sunt mai puțin controversate și cunosc mai puține variații de la o interpretare la alta. El însă tinde să rămână într-o zonă incertă situată între bine și rău, ba chiar între supremă împlinire și dezastru. Nu este condamnat fără apel, dar are șanse minime să fie reabilitat. E foarte posibil să nu fie acceptat niciodată în panteonul istoriei Franței. Se va odihni cândva în Domul Invalizilor, alături de cei doi Napoleon care l-au precedat? Îngropat în pământ britanic, așteaptă un verdict greu de pronunțat, părerile fiind prea împărțite. E nenorocul lui. Și șansa totodată. Nu este un personaj clasat. Continuă să intrige. Mereu controversat, nu va înceta să stârnească reacții.

Repere cronologice

1808 20/21 aprilie – se naște, la Paris, Ludovic Napoleon (Louis-Napoléon), al treilea fiu al lui Ludovic (Louis) Bonaparte, fratele lui Napoleon I și regele Olandei, și al lui Hortense de Beauharnais, fiica împărătesei Iozefina; frații săi mai mari sunt Napoléon Charles (născut în 1802, mort în 1807) și Napoléon-Louis (născut în 1804).

1808–1815 Viitorul împărat își petrece primii ani din viață la Paris și la reședințele Saint-Leu și Malmaison.

1815–1830 Ani de exil, după căderea imperiului. În 1817, Hortense se mută la Augsburg, Bavaria; cumpără și transformă castelul de la Arenenberg, în Elveția, pe malul lacului Constanța, care va deveni adevărata casă familială a lui Ludovic Napoleon. Numeroase șederi în Italia. Studii particulare la Arenenberg și la gimnaziul din Augsburg.

1830 noiembrie–decembrie – implicat într-o vagă conspirație, este expulzat din Roma.

1831 Împreună cu fratele său, Napoléon-Louis, participă la o insurecție în regiunea Romagna contra guvernului pontifical și a ocupației austriece. Moare Napoléon-Louis, de rujeolă. Prima ședere la Londra (trei luni), după o scurtă trecere prin Paris (devenită posibilă datorită Revoluției din iulie 1830).

1832 Moare Napoleon II (ducele de Reichstädt): Ludovic Napoleon devine astfel pretendentul „oficial“

- la tronul imperial. A doua ședere în Anglia (noiembrie 1832 – mai 1833).
- 1834 Publicarea unui *Manual de artilerie*. Ludovic Napoleon este numit căpitan în regimentul de artilerie din Berna.
- 1836 30 octombrie – tentativă eșuată de insurecție la Strasbourg, condusă de Ludovic Napoleon, secundat de Fialin de Persigny. Expulzat din Franța, se îmbarcă pentru Statele Unite.
- 1837 aprilie–iunie – ședere la New York; octombrie – moartea reginei Hortense.
- 1838 (octombrie) – 1840 (august) Nouă ședere la Londra.
- 1839 Ludovic Napoleon publică *Des idées napoléoniennes*.
- 1840 6 august – debarcare la Boulogne: nouă tentativă de insurecție. Arestat, Ludovic Napoleon este condamnat la închisoare pe viață și închis la fortăreața din Ham (octombrie).
- 1840–1846 Detenție la fortăreața din Ham. Perioadă consacrată studiului și lucrărilor istorice, sociale și politice.
- 1844 Scrie *Extinction du paupérisme*.
- 1846 25 mai – evadează din fortăreața Ham.
- 1846 (mai) – 1848 (septembrie) Ședere în Anglia. Moare Ludovic Bonaparte (iulie 1846).
- 1848 Revoluția din februarie. Ludovic Napoleon petrece câteva zile la Paris (sfârșitul lui februarie – începutul lui martie). Septembrie – ales în Adunarea Națională, revine definitiv în Franța. 10 decembrie – este ales președinte al Republicii.
- 1851 2 decembrie – lovitură de stat a prințului-președinte împotriva Adunării Legislative. Puterile președintelui sunt lărgite și i se stabilește un mandat de zece ani (decizii confirmate prin plebiscit la 21–22 decembrie).
- 1852 2 decembrie – restabilirea imperiului; Ludovic Napoleon devine Napoleon III.

- 1853 29–30 februarie – Napoleon III se căsătorește cu spaniola Eugenia de Montijo (născută în 1826).
- 1854–1855 Războiul Crimeii
- 1856 februarie–martie – Congresul de la Paris. 16 martie – se naște prințul imperial, botezat Eugen Ludovic Napoleon.
- 1859 Războiul din Italia; victorii la Magenta și Solferino (iunie).
- 1860 Tratat comercial cu Anglia („lovitura de stat comercială”). Nisa și Savoia sunt alipite la Franța. Expediția din Siria. Începe o liberalizare progresivă a regimului imperial.
- 1862–1867 Războiul din Mexic (primul corp expediționar francez debarcă în ianuarie 1862, ultimii soldați francezi părăsesc țara în martie 1867). Iunie 1867 – este executat împăratul Maximilian.
- 1866 Războiul austro-prusian. Austria este înfrântă la Sadowa (3 iulie). Unitatea germană se va realiza în jurul Prusiei.
- 1867 Expoziția universală de la Paris.
- 1869 Inaugurarea Canalului Suez în prezența împărătesei Eugenia.
- 1869–1870 Instituirea „Imperiului liberal”. Guvernul Emile Ollivier (ianuarie 1870).
- 1870 19 iulie – Franța declară război Prusiei. 9 august – cade guvernul Ollivier, confruntat cu primele eșecuri. 2 septembrie – capitularea de la Sedan. 4 septembrie – proclamarea Republicii. Napoleon III, prizonier, rămâne în captivitate la castelul Wilhelmshöhe (lângă Kassel) până la 19 martie 1871.
- 1871 20 martie – începe ultimul exil în Anglia. Napoleon III se instalează cu Eugenia și fiul lor în satul Chislehurst (Kent), locuind la reședința Camden Place.
- 1873 9 ianuarie – Napoleon III moare la Chislehurst (suferea de mai mulți ani de o boală a vezicii urinare).

- 1879 Înrolat în armata britanică, prințul imperial, în vârstă de 23 de ani, este ucis în Africa de Sud, într-o ciocnire cu zulușii.
- 1888 Eugenia transferă osemintele lui Napoleon III și ale prințului imperial în biserica pe care a construit-o la Farnborough (Hampshire).
- 1920 11 iulie – moare la Madrid, la 94 de ani, împărăteasa Eugenia; este înmormântată lângă soțul și fiul ei, la abația din Farnborough.

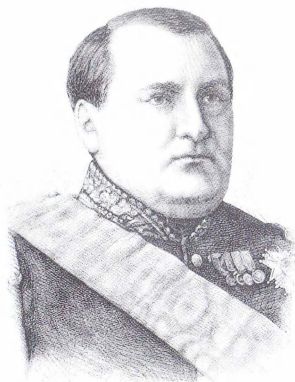
Căsătoria lui Napoleon III cu Eugenia de Montijo (*L'Illustration*, 5 februarie 1853).

Împăratul Napoleon III și împărăteasa Eugenia la vânătoarea imperială de la Compiègne (*L'Illustration*, 19 noiembrie 1859).

Jean Gilbert Victor Fialin, duce de Persigny (1808–1872), prieten din copilărie al lui Ludovic Napoleon, bonapartist „nebun“, ministru de Interne (1852–1854 și 1860–1863), ambasador în Marea Britanie (1855–1858) (Henri Martin, *Histoire de France populaire*, Paris, 1868–1885, vol. VII).

Prințul Napoleon (1822–1891), vărul impetuos; asemănarea sa cu Napoleon I e frapantă (*ibidem*, vol. VI).

Charles Auguste, duce de Morny (1811–1865), fratele vitreg; ministru de Interne (1851–1852), președinte al Corpului Legislativ (1854–1865), ambasador în Rusia (1856–1857) (*ibidem*, vol. VI).

Arnaud Jacques, zis Jacques Achille Leroy de Saint-Arnaud (1798–1854), mareșal al Franței (1852), ministru de Război (1851–1854), comandant-șef al armatei din Orient (1854) (*ibidem*, vol. VI).

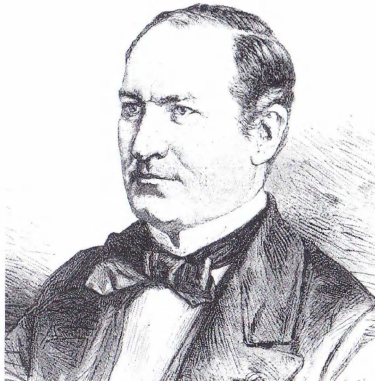
Achille Fould (1800–1867), una dintre personalitățile evreiești cele mai apropiate de Napoleon III, ministru de Finanțe (1849–1852 și 1861–1867), ministru de Stat (1852–1860) (*L'Illustration*, 30 noiembrie 1861).

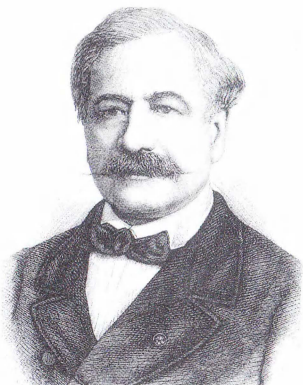
Eugène Rouher (1814–1884), ministru al Justiției (1849–1851 și 1851–1852), ministru al Agriculturii, Comerțului și Lucrărilor Publice (1855–1863), ministru de Stat (1863–1869), „vice-împăratul” luat drept model de Emile Zola pentru *Son Excellence Eugène Rougon* (Henri Martin, *op. cit.*, vol. VII).

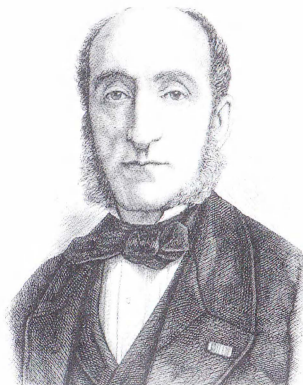
Edouard Drouyn de Lhuys (1805–1881), ministru al Afacerilor Străine (1848–1849, 1851, 1852–1855 și 1862–1866); susținător al unei diplomății „clasice” prudente, aflat uneori în dezacord cu Napoleon III (*L'Illustration*, 25 octombrie 1862).

Georges, baron Haussmann (1809–1891), prefect al departamentului Seine (1853–1870), constructorul Parisului modern (Granier de Cassagnac și Paul de Cassagnac, *Histoire populaire illustrée de l'empereur Napoléon III*, vol. II, Paris, 1874).

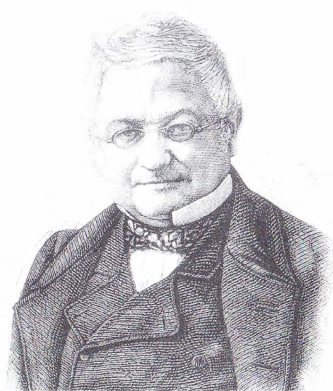
Ferdinand, viconte de Lesseps (1805–1894), constructorul Canalului Suez, inaugurat în 1869 (Henri Martin, *op. cit.*, vol. VI).

Michel Chevalier (1806–1879), economist saint-simonian, profesor la Collège de France, colaborator apropiat al lui Napoleon III (*ibidem*, vol. VI).

Emile Ollivier (1825–1913), promotor al „imperiului liberal“, șef al guvernului (ianuarie-august 1870) (*L'Illustration*, 1 ianuarie 1870).

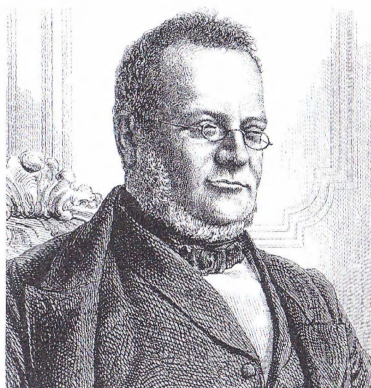
Adolphe Thiers (1797–1877), fost ministru al lui Ludovic Filip și viitor șef al executivului și președinte al Republicii (1871–1873); este cel mai marcant conducător al opoziției din timpul celui de-al Doilea Imperiu (Henri Martin, *op. cit.*, vol. VII).

Victoria (1819–1901), regină a
Marii Britanii din 1837 până în 1901
(*L'Illustration*, 25 august 1855).

Victor Emmanuel II (1820–1878),
rege al Sardiniei (Piemontului) între
1849 și 1861, rege al Italiei din 1861
până în 1878 (Henri Martin, *op. cit.*,
vol. VI).

Camillo Benso, conte de Cavour
(1801–1861), prim-ministru al
Piemontului și apoi al Italiei din 1852
până în 1861 (*L'Illustration*, 22 iunie
1861).

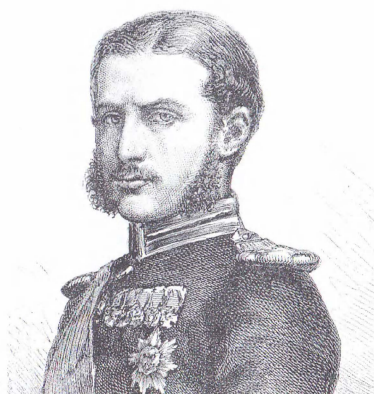
Wilhelm I (1797–1888), rege al Prusiei (1861–1888) și împărat al Germaniei (1871–1888) (*L'Illustration*, 12 ianuarie 1861).

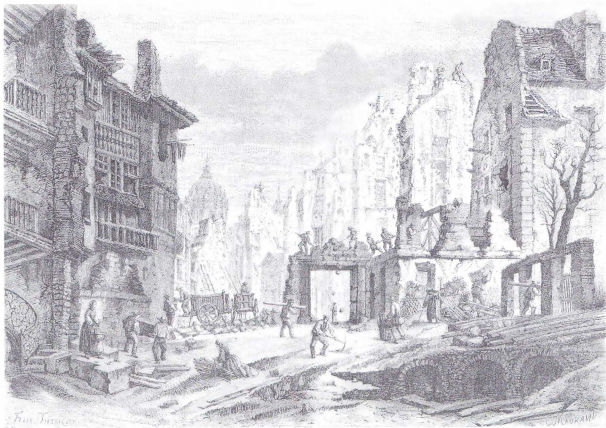
Otto von Bismarck (1815–1898), președinte al guvernului Prusiei din 1862 și cancelar al Imperiului German din 1871 până în 1890 (*L'Illustration*, 9 iulie 1870).

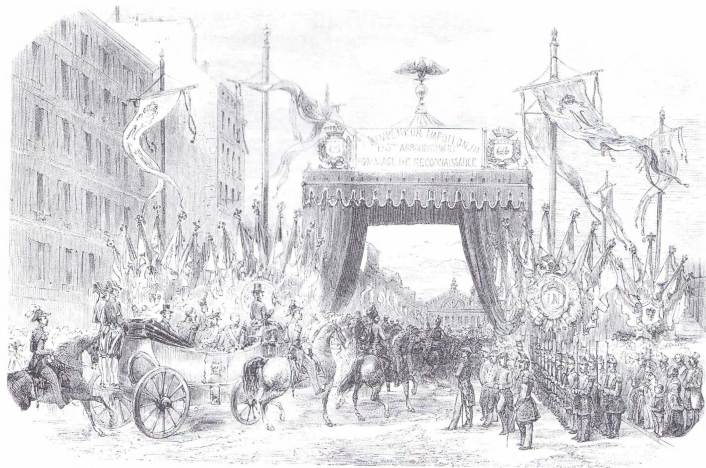
Alexandru-Ioan Cuza (1820–1873), domnitor al Principatelor Unite Moldova și Țara Românească (1859–1866) (detaliu din prima pagină a revistei *L'Illustration*, 5 martie 1859).

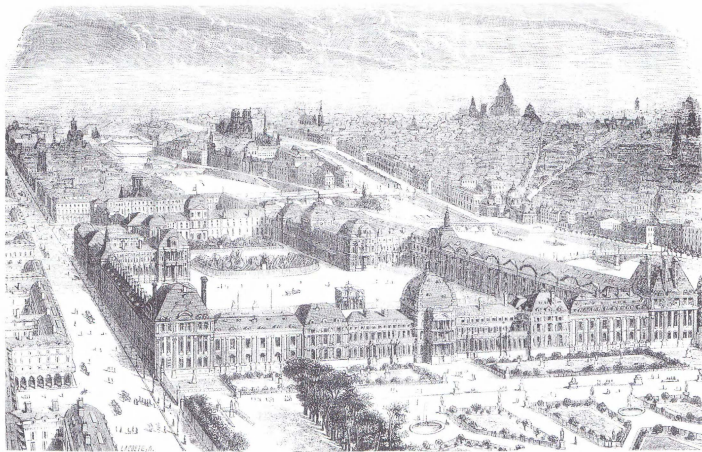
Carol I (1839–1914), principe domnitor (1866–1881) și apoi rege al României (1881–1914) (*L'Illustration*, 2 iunie 1866).

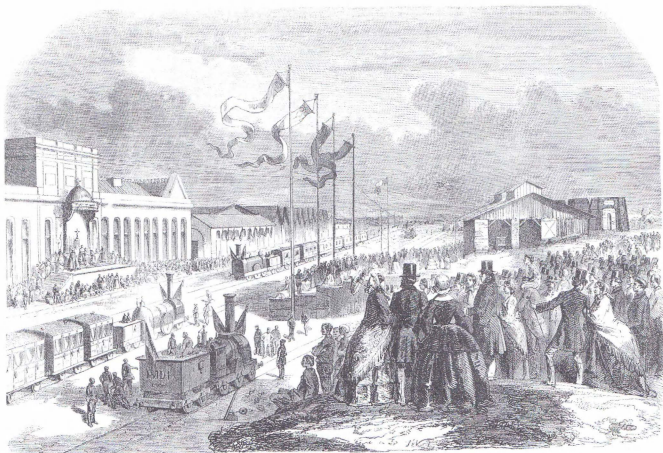
Demolări în vederea trasării unei străzi la Paris (rue des Ecoles) (*L'Illustration*, 26 iunie 1858). Reconstrucția Parisului a fost una din preocupările majore ale lui Napoleon III și a reprezentat succesul său cel mai de seamă.

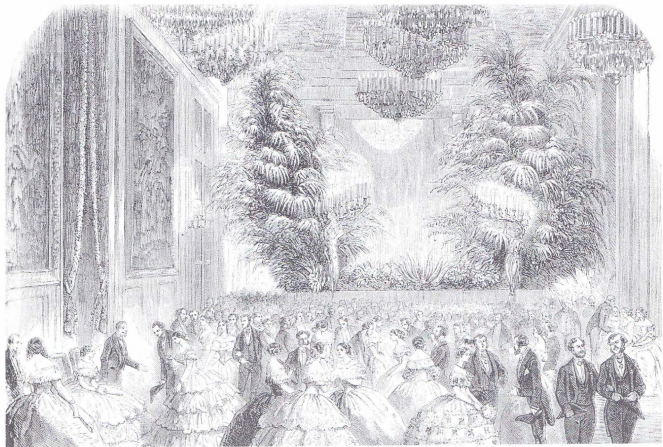
Inaugurarea bulevardului Strasbourg, 10 decembrie 1853 (*L'Illustration*, 17 decembrie 1853).

Palatul Tuileries (în prim-plan; distrus în 1871) unit cu Luvrul (Granier de Cassagnac și Paul de Cassagnac, *op. cit.*, vol. II).

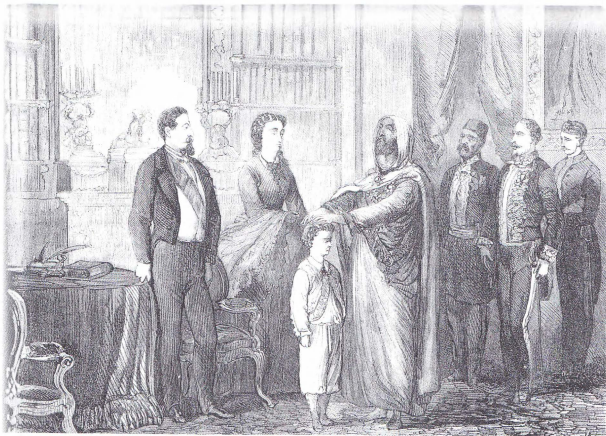
Inaugurarea, la Toulouse, a căii ferate de sud (*L'Illustration*, 11 aprilie 1857). Rețeaua de căi ferate figurează printre principalele realizări ale celui de-al Doilea Imperiu.

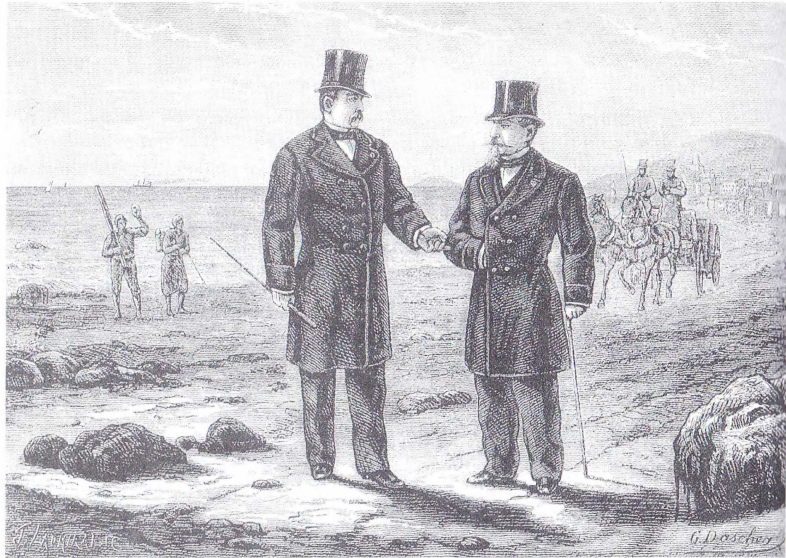
Bal la Palatul Tuileries. „Sărbătoarea imperială“ e caracteristică pentru strategia de imagine a celui de-al Doilea Imperiu (*L'Illustration*, 7 martie 1857).

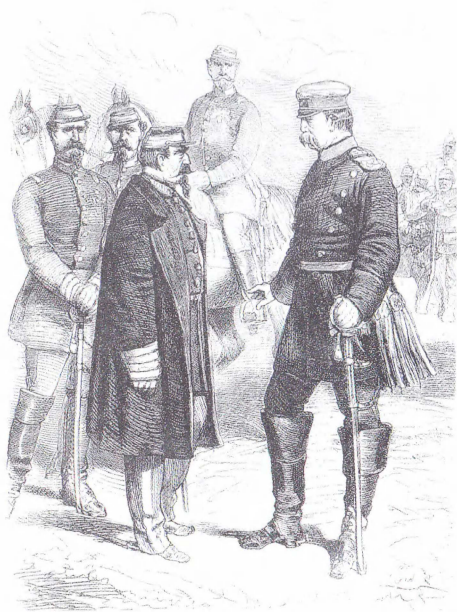
Împăratul la Solferino. Temă frecvent tratată pentru a scoate în evidență competențele militare ale suveranului (*L'Illustration*, 11 iunie 1864, după un tablou de Janet-Lange).

Primirea lui Abd El Kader de către împărat. Emirul îi dă prințului imperial binecuvântarea Celui Prea Înalt (*L'Illustration*, 29 iulie 1865). Napoleon III preconiza o asociere strânsă între Franța și lumea islamică.

Napolcon III și Bismarck la Biarritz (Henri Martin, *op. cit.*, vol. VII).

Câteva ani mai târziu, cu ocazia capitulării de la Sedan, învinsul și învingătorul (Wilhelm Zimmermann, *Deutschlands Heldenkampf 1870–1871*, Stuttgart, 1873).

Ludovic Napoleon Bonaparte, președinte al Republicii. Portret cu ancadrament compus din atributele funcției (*L'Illustration*, 23 decembrie 1848).

Cuprins

<i>Cuvânt înainte</i>	7
I Controverse	11
II Portretul unui prinț	66
III Visul	91
IV Reușite și eșecuri: Franța	118
V Reușite și eșecuri: Europa și Lumea	146
VI Concluzii: despre răspunderile lui Napoleon III și despre declinul Franței	214
<i>Repere cronologice</i>	237

Această carte nu e o biografie. Intenția autorului este să propună o meditație privind cariera unei personalități care i-a dezbinat pe francezi și îi separă, încă, pe istorici. În centrul investigației se află un proiect de o ambiție puțin obișnuită. Napoleon III a vrut să remodeleze Franța, Europa și lumea.

Va trebui să limpezim geneza unei viziuni politice și sociale foarte particulare, obiectivele urmărite și modul în care-au fost puse în operă, iar la sfârșit să facem bilanțul, plin de contraste, al împlinirilor și eșecurilor.

Fiecare individ, și cu atât mai mult un personaj istoric de mare anvergură, prezintă o multitudine de chipuri, compuse și recompuse în funcție de perspectiva din care e privit. Napoleon III este o ființă reală și în același timp o creație „colectivă“ a scriitorilor, a istoricilor, a tuturor celor care s-au apropiat de el într-un fel sau în altul. Preocuparea mea a fost să găsesc un punct de echilibru între atâtea reprezentări divergente.

Oricum, istoria nu deține adevăruri „absolute“.

În spatele oricărei reconstituiri se ascunde istoricul.

Cu alte cuvinte, acest portret, pe care l-am dorit cât mai fidel, este și el, într-un fel, propriul meu Napoleon III.

LUCIAN BOIA

ISBN 978-973-50-1989-1

9 789735 019891